

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

П. ҚОДИРОВ

ХАЛҚ ТИЛИ
ВА РЕАЛИСТИК
ПРОЗА

ЎЗБЕКИСТОН ССР „ФАН“ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ — 1973

Ушбу китобда Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Абдулла Қодирӣ, Фафур Фулом, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор сингари ўзбек совет ёзувчилари бадий прозалари тилининг шаклланишида халқ тилининг роли текширилади. Шунингдек, ўзбек прозалари асарларининг тил ва услуби, поэтика масалалари ҳамда жанр хусусиятлари ёритилади. Ўзбек бадий прозаси масалалари ўзбек адабиётида реализмнинг равнақ топиш хусусиятлари билан бирликда талқин қилинади.

Китоб филологларга, олий ўқув юрларининг ўқитувчи ва студентларига мўлжалланган.

МУҚАДДИМА

Сўнгги ярим аср ичида ўзбек адабиётининг ғоявий мазмуни билан бирга тасвирий воситалари ва бадий тили ҳам ривожланиб, катта сифат ўзгаришини бошдан кечирди. Бу мураккаб ва кўпқиррали жараёни тадқиқ этиш, унинг ички механизмини очиш адабиётимизнинг ҳам, адабий тилимизнинг ҳам бундан кейинги тараққиёти учун жуда зарур.

Бадий адабиётни ўрганишда катта тажрибага эга бўлган рус совет олимлари рус адабиётининг тилига оид талай илмий ишлар ёздилар. Мазкур ишларнинг батафсил обзори академик В. В. Виноградовнинг монографиясида¹ келтирилган. Ишимиз давомида биз уларнинг айримларига мурожаат қиламиз.

Ўзбек адабиётининг бадий тилига оид умумлаштирувчи назарий монографиялар ҳали яратилганича йўқ. Ойбек, Ғ. Ғуллом, А. Қаҳҳор, Ш. Рашидов, А. Мухтор асарларининг бадий тилига бағишланган кандидатлик диссертациялари ва кичик брошюралар бу улкан вазифани бажариш йўлидаги илк қадамлардир, холос.

Шуни айтиб ўтиш керакки, бадий адабиётнинг тили ҳақидаги илм ҳали ўз чегарасини аниқлаб олган эмас. Бадий тилни асосан тилшунослар ўрганиши керакми, адабиётшунослар ўрганиши керакми, деган саволга узил-кесил жавоб топилгани йўқ. «Менинг чуқур эътиқодим шуки, — деб ёзган эди В. В. Виноградов, — бадий адабиётнинг «тили» (ёки яхшироқ услуби)ни тилшуносликка ҳам, адабиётшуносликка ҳам яқин

¹ В. В. Виноградов, Язык художественной литературы, М., 1959. Бу ерда ва бундан кейин русча изоҳи берилган ҳамма кўчирмаларнинг таржимаси бизники.

турган, айна вақтда, улардан фарқ қиладиган алоҳида бир филология фани тадқиқ қилиши керак»².

Бироқ сўнгги ўн-ўн беш йил ичида «Литературная газета»да ва «Вопросы литературы» журналида бўлиб ўтган тил масаласига тааллуқли мунозаралар шуни кўрсатдики, ҳозирги филология фанини, жумладан, унинг тилшунослик ва адабиётшунослик соҳаларини бадий адабиёт тилидан ажралган ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Агар бадий тил материаллари тилшунослардан олиб қўйилса, уларнинг тадқиқот объекти фақат шевалар ёки вақтли матбуот, фан ва идора тили билан чекланиб қолиб, ниҳоятда бир ёқлама бўлиб кетар, бу ҳол тилшуносликнинг тараққиётига ўта салбий таъсир кўрсатган бўлар эди.

Адабиётшунослик фани эса бадий тил, бадий тўқима ва услуб масалаларини тадқиқ этмасдан туриб тўлақонли илмийликка эришолмайди, чунки М. Горький айтганидек, «Тил адабиётнинг биринчи элементи, асосий қуролидир ва фактлар, ҳаёт воқеалари билан бирга тил — адабиётнинг асосий материалидир»³.

Шундай бўлгач, бадий тилни икки фан чегарасидаги талаш бир соҳа деб қарашга ва уни учинчи бир фанга олиб беришга асос йўқ. Бадий тил — адабиётшунослик билан тилшунослик орасида хитой девори йўқлигини, аксинча, бу икки фан биргалашиб қиладиган умумий филологик ишлар ҳам борлигини кўрсатадиган далилдир. Агар тилшунослик билан адабиётшунослик филология фанининг икки асосий соҳаси бўлса, бадий тил шу иккала соҳага ҳам озуқ берадиган, уларни тубдан бирлаштириб турган умумий илдиздир. Биз ўз ишимизда бу илдизнинг адабиётшунослик соҳаси билан боғлиқ томонларига кўпроқ эътибор берамиз, бадий адабиётнинг спецификаси тил материалиди қандай акс этишини текшираемиз. Айна вақтда, тилшуносларнинг ўзбек адабий тили ва халқ тили шеваларини тадқиқ қилиб яратган илмий-назарий ишларидан иложи борича фойдаланамиз. Чунки Е. Д. Поливанов, А. К. Боровков, Ш. Ш. Шоабдурахмонов, В. В. Решетов, Ф. А. Абдурахмонов, С. И. Иброҳимов, Ф. А. Абдуллаев каби тилшунос олимларимиз янги ўзбек ада-

² Уша китоб, 3—4-бетлар.

³ М. Горький, Собрание сочинений, т. XXVII, 1953, стр. 212.

бий тили сўнгги эллик йил давомида жонли халқ тили базасида майдонга келганини, бу жараёнда турли ше-валарнинг иштироки ва тутган ўрнини кўрсатувчи салмоқли илмий ишлар яратганларки, булар биз ол-ган мавзуга бевосита алоқадордир.

Жонли халқ тили деганда нимани тушунишимизни ва халқ тили материалларидан қандай фойдаланмоқ-чи эканимизни айтиб ўтишимиз керак.

«Тилни халқ яратади,— деган эди М. Горький.— Тилни адабий тил ва халқ тили деб ажратишнинг маъ-носи шуки, санъаткорлар томонидан ишланган ёхуд ҳали ишланмаган тил бор»⁴.

Адабий тил билан халқ тили орасидаги асосий фарқ-ни белгилашда биз М. Горькийнинг мана шу фикридан келиб чиқамиз. Санъаткорлар томонидан ишланган ёзма адабиёт тили ҳамиша халқ сўзлашадиган оғзаки, жонли тил ҳисобига бойийди. Хусусан, адабиётда ре-ализм шаклланаётган даврда «ҳали ишланмаган» халқ тилини «ишлаб» адабиётга олиб кириш ғоят муҳим аҳамият касб этади. Албатта, жонли халқ тилига ше-валар ҳам киради. Фольклор тили, жумладан, халқ дostonлари тили санъаткор бахшилар томонидан иш-ланганлиги сабабли, унда адабий тил талабларига жа-воб берадиган бадийлик, образлик ва бошқа кўп-гина хусусиятлар бор. Айни вақтда, фольклор тили ўзининг оғзаки айтишга мўлжалланганлиги, жонли тилга, ҳатто айрим шеваларга асосланганлиги билан халқ тили талабларига ҳам жавоб беради. Фольклор тилининг бу муштарак хусусияти адабий тил билан халқ тили орасида махсус чегара йўқлигини, аксинча, потенциал бир яқинлик уларда ҳамма вақт мавжуд бўл-ганини, фақат бу потенциалнинг юзага чиқиши учун маълум тарихий шароит зарурлигини кўрсатади.

Адабиётшунос ва тилшунос олимларимиз «жонли халқ тили» ва «адабий тил» деган терминларни тур-лича тушунишларини ҳам эслатиб ўтиш керак. Бу тер-минларни тушунишдаги фарқлар ва мунозаралар ҳат-то «Қисқача адабий энциклопедияда»⁵ ҳам акс этган».

⁴ М. Горький, Собрание сочинений, т. XXIV, 1952, стр. 491.

⁵ «Краткая литературная энциклопедия», М., 1965, т. 4, стр. 323—324. Умуман, адабиётшунос ва тилшунослар орасида мунозара бўлмаган терминлар кам қоляпти. Реализм, романтизм, образ, ха-рактер, сюжет, конфликт, композиция — бу терминлар маълум бир

Баъзилар жонли халқ тили деганда фақат шева-ларнигина кўзда тутати. Ҳолбуки, етакчи шевалар син-тезидан таркиб топган ва ҳар бир маданий халқнинг кўпчилик вакиллари орасида алоқа қуроли бўлиб хиз-мат қиладиган миллий тил ҳам борки, уни жонли халқ тилига қарши қўйиш мумкин эмас. Баъзилар, аксин-ча, адабий тил билан халқ тилини бир-бирига бутунлай қўшиб юборишга мойиллик сезадилар. Бу нуқтаи на-зар айниқса тарихийлик принципига тўғри келмайди. Чунки ҳали миллий тиллар шаклланмаган даврларга назар ташласангиз, халқ тили билан ёзма адабиёт тили орасида жуда кескин фарқлар бўлганини кўрасиз. Жонли тил билан фан тили, идора тили, матбуот ва бадий адабиётдаги автор тили орасида бугун ҳам маълум фарқлар мавжуд.

Бу масалалар ишимиз давомида иложи борича ой-динлаштирилади. Кириш бобда биз адабий тил билан халқ тилининг бир-бирига муносабатини тарихий ас-пектда кўриб чиқамиз. Аммо ишимиз асосан назарий характерга эга бўлади. Биз ўзбек прозасининг шакл-ланишида халқ тилининг иштирокини текширганимиз-да, тил материалларига бадий адабиёт ва адабиёт-шунослик фани нуқтаи назаридан ёндашамиз.

Бунини алоҳида таъкидлаб айтаётганимизнинг сабаби шуки, бадий адабиёт тилига оид махсус монография-ларнинг кўпчилиги тилшунос олимлар томонидан ёзил-

тушунча берар эди. Баъзи терминологик мунозараларни ўқисангиз, сизга аниқ бўлган тушунчалар ҳам ноаниқлаша бошлайди. Албатта, терминларга аниқлик киритиш учун мунозара қилиш зарур. Бироқ бу ишда ҳам метёр бузилмаслиги, айти вақтда, гуманитар фанлар-нинг спецификаси ҳисобга олинishi зарур.

Шунини унутмаслик керакки, адабиётшунослик терминларига ма-тематик формулалардаги каби аниқлик киритиш мумкин эмас. Аниқ фанларнинг спецификаси бошқа. Уларда ҳар бир миллимикронни, атом ядросидаги ҳар бир протонни ҳисоблаб чиқиш мумкин ва ке-рак. Адабиётшуносликда бундай қилиб бўлмайди ва бундай қилиш керак ҳам эмас. Адабиёт—кишилик ҳаёти каби тирик бир жараён. Бу ерда ҳаётдаги каби ҳамма нарса ҳаракатда, ҳамма нарса ўзгарув-чан, нисбий. Маълум терминлар адабий жараённинг маълум бир компоненти ҳақида тўғри тушунча берса, унинг бошқа компонент-ларга нисбатан асосий фарқлари нимада эканини ва бошқа компо-нентлар билан қандай диалектик боғланишлари борлигини кўрсатса, шунинг ўзи ҳам катта гап.

Мана шу сабабларга кўра, биз терминологик мунозараларга унча кўп эътибор бермоқчи эмасмиз.

ган. Уларда бадий адабиёт тилининг жуда кўп умумий масалалари тилшунослик фани нуқтаи назаридан яхши таҳлил қилинади. Аммо бадий адабиётнинг специфик проблемаларида, алоҳида жанрлар шаклланишида ва реализмнинг ривожланишида, типик характерларни типик шароитларда ҳаққоний кўрсатишда бадий тилнинг қандай роль ўйнаганига оид йирик адабиётшунослик ишлари ҳали йўқ даражада⁶.

Бу ҳол анчагина қийинчиликлар туғдиради. Чунки проза жанрининг шаклланиши ҳам, халқ тилининг бундаги иштироки ҳам шундай бир тирик, серҳаракат жараёнки, буни тадқиқ этиш — бир-бирига қўшилиб оқаётган дарёларни тадқиқ этиб, бирининг иккинчисига таъсирини ўрганишга ўхшайди. Қўшилиб оқаётган дарёларни бир-биридан ажратиш мумкин бўлмаганидай, бугунги адабиётимизнинг бадий тилини «мана бу — оғзаки халқ тили, мана бу — адабий тил» деб, аниқ чегаралаб бўлмайди.

Аммо дарёларнинг ҳали бир-бирига қўшилиб улгурмаган юқори манбаларини ўрганиш, кейин буни улар қўшилгандан кейинги ҳолатга солиштириш ва қўшилиш натижасида майдонга келган сифат ўзгаришини таҳлил қилиш мумкин. Соддалаштириб айтганда, биз худди шундай қилмоқчимиз. Яъни, асосий таҳлил объекти қилиб ўзбек прозаси шаклланган даврни оламиз. Бу даврда адабий тилимиз илгариги китобийликдан қутулиб, жонли халқ тили базасига ўтади. Бунинг натижасида адабий тилда катта сифат ўзгариши юз беради. Ўзбек адабиётида илгари бўлмаган тўлақонли реалистик роман, повесть, ҳикоя, очерк, фелъетон жанрларининг шаклланиши тилда мана шу сифат ўзгариши юз берган шароитдагина мумкин бўлди. Чунки эски адабий тилимиз тўлақонли реалистик прозанинг талабларига жавоб бера олмас эди.

Фақат бизда эмас, рус ва жаҳон адабиёти тарихи ҳам шуни кўрсатадики, адабиётда, хусусан, бадий прозада тўлақонли реализм — адабий тилнинг жонли халқ тили базасига ўтган ёки ўтаётган даврларида, халқ тилининг бутун реалистик қудрати, ҳамма потен-

⁶ В. В. Виноградовнинг юқорида зикр этилган китобидаги «Реализм ва рус адабий тилининг тараққиёти» деган боби бизнинг мавзуга анча яқинлашиб келади. Аммо унда ҳам масала бошқа аспектда олинади.

циал имкониятлари ишга туширилган замонларда шаклланиши мумкин.

Ишимизнинг характерига оид яна бир нуқтани кўрсатиб ўтиш керак. Жонли халқ тили—чексиз бир уммон. Биз уни тўлиқ қамраб ололмаймиз ва бу мақсадни ўз олдимизга қўя олмаймиз. Биз жонли халқ тилининг адабий тилга кирган, матбуотда, бадий асарларда, илмий ишларда ва умуман ёзма манбаларда мавжуд бўлган намуналарини таҳлил объекти қилиб оламиз. Жонли халқ тили намуналарини эски адабий тилимиздан ва умуман китобий тилдан фарқ қилиш прозамиз энди шаклланиб келаётган йиллар материалида унча қийин эмас. Фурқатнинг насрий асарларини Ҳамза ва А. Қодирийнинг революциядан олдинги илк прозаик асарларига солиштирсангиз, сўнгра А. Қодирийнинг роман деб атаган «Жувонбоз»и билан «Ўтган кунлар» романини бир-бирига қиёс қилсангиз ғоявий мазмун билан бирга бадий тилда ҳам катта бир ўзгариш юз берганини, бу ўзгариш тўлақонли реализмга ва жонли халқ тили бойликларидан йил сайин самарали фойдаланишга қараб борганини сезасиз. С. Айний, Ғ. Фулом, Ойбек, А. Қаҳҳор каби йирик прозаикларимизнинг асарларига хос бадий тил ҳам халқ тили бойликларидан фойдаланишнинг аҳамияти нақадар катта бўлганини кўрсатади.

Жонли халқ тили ўзбек совет прозасининг реалистик тилини яратишгагина эмас, тил материалида реалистик прозанинг ўзини шакллантиришга ҳам иштирок этади. Албатта, адабий асарда ғоявий мазмун бирламчи, бадий шакл иккиламчи, аммо улар диалектик бирликда тараққий қилади, бири бирининг сифатини белгилайди, бири бирисиз яшай олмайди. Мана шу диалектик ҳолатда бадий тил шакл орқали мазмунга ҳам актив таъсир кўрсатади.

Реалистик асарда воқеликни ҳаққоний кўрсатиш учун қаҳрамоннинг ташқи қиёфаси билан бирга унинг ички дунёсини ҳам, мураккаб ҳис-туйғуларини ҳам, ўзига хос феъл-атворини, характерини ҳам, яшаш шариоти ва ҳолатини ҳам зарур тафсилотлари билан тасвир этиш керак. Бу ҳаммаси бадий тилнинг иштироки билан амалга ошади. Шунинг учун ишимизнинг махсус бобларида теран ҳис-туйғуларни ҳаққоний тасвирлашга, тўлақонли характерлар ва хилма-хил

шахсий услублар яратишга имкон берадиган янги ба-
дий тилнинг шаклланиши масалалари кўриб чиқилад-
ди. Худди шу даврда бутун адабий тилимизда юз бер-
ган катта ўзгаришлар, маданий инқилобнинг самара-
лари умумий фон тариқасида таҳлил қилинади. Биз
реалистик прозамиз тилининг шаклланишида фақат
жонли халқ тилигина ижобий роль ўйнади, деган фикр-
дан узоқмиз. Чунки, бу жараёнга классик адабиётим-
изнинг бадий тилига хос нафосат, образлилик, эмо-
ционаллик ва бошқа кўп омиллар ҳам иштирок этган.
Янги реалистик тил жонли халқ тилига асосланган
ҳолда классик адабиётимиз ва фольклоримиз тили-
нинг энг яхши анъаналарини новаторона давом эттир-
ган. Шу билан бирга, реалистик прозамиз тилининг
халқ тили асосида ўсиб камол топишига рус ва жаҳон
классик ёзувчиларининг ижодий тажрибалари ҳам ба-
рақали таъсир кўрсатган.

Бу масалаларнинг ҳаммаси асосий мавзуимизга боғ-
лиқ ҳолда таҳлил қилинади.

Ишимизнинг бошқа хусусиятлари айрим бобларда
кўринар деган умид билан асосий мақсадга ўтамиз.

ТАРИХГА БИР НАЗАР

Ёзма адабиёт халқ тилининг иштирокисиз равнақ топа олмаслигини чуқур ҳис қилган ва адабиётшунослигимиз тарихида биринчи бўлиб бу улкан муаммога катта эътибор берган сиймо, шубҳасиз, Алишер Навоийдир.

1499 йилда ёзилган «Муҳокаматул луғатайн» ўша давр тақозоси билан туркий ва форсий тилларнинг мунозараси шаклида майдонга келганлиги ҳаммамизга маълум. Бу мунозарани тарих аллақачон адолатли ҳал қилиб берган, яъни мунозарадан ҳар икки тил ҳам ғолиб чиққан. А. Навоийнинг мақсади ҳам туркий тилни улуғлаб форсий тилни камситиш эмас, балки ҳар икки тилнинг ўзига хос афзалликлари борлигини исботлаш эди.

Бу асарнинг бугун биз ишлаётган мавзуга яқин томони шундаки, А. Навоий ўз она тилининг афзалликларини исботлашда бутунича халқ тилига таянади, шеъриятдан мисол келтирганда ҳам ёзма адабиётга жонли халқ тилидан кирган нодир сўзларни териб олиб, махсус таъкидлаб кўрсатади:

«Сипқармоқ, қизғанмоқ, термулмоқ, безанмоқ, ўкурмак, қинғаймоқ, бўхсамоқ».

Отларни ёши ва турига қараб ажратиш: «Қулун, той, ғунан, дўнан, тулан; тубучоқ, арғумоқ, яка, ёбу». Егуликлар: «Қатлама, қурут, тутмоч, қуймоғ, ўмоч, қўмоч, толғон». Ҳаракатни ифодаловчи «борғудек, билгудек», ёки «борғоч, топқоч, сочқоч», ёки «билакўр, қилакўр, кетақўр, етақўр» сўзлари. Сифатни билдирувчи: «оп-поқ, қоп-қора, қип-қизил, юп-юмалоқ, яп-ясси, оп-очуғ, чуп-чуқур, кўм-кўк, ям-яшил»¹ сўзлари.

¹ Алишер Навоий, Асарлар, 15 томлик, Тошкент, 1967, 14-том, 108—115-бетлар.

А. Навоий келтирган бу сўзларнинг ажойиб хусусиятлари бор. Аввало, бу сўзлар туркий тилда сўзлашувчи халқ ҳаётига шу даражада хос ва моски, уларнинг эквивалентини форсий тилдан тополмайсиз. А. Навоий кўрсатганидек, форсигўйлар юқорида келтирилган отлар, таомлар ва бошқа кўп нарсаларнинг номларини ва хилларини туркий тилда айтганлар. Сўнгра, мисол қилиб келтирилган сўзлар китобий сўзлар эмас, балки оддий халқнинг доимий ҳаётидан келиб чиққан умрбоқий сўзлардир. Беш юз йилдан бери адабий тилда қанча ўзгаришлар бўлди, қанча-қанча сўзлар, иборалар эскириб, истеъмолдан чиқиб кетди. Аммо юқоридаги сўзлар беш асрдан бери эскирмаган, улар бугун ҳам она тилимизнинг ўзига хос бойлигини, гўзаллигини кўрсатиб турипти.

Халқ тили ҳам йил сайин ўзгариб, янгиланиб боради, албатта. Аммо уни мустақил тил қилиб турган маъзи, унинг халқ ҳаётига узвий боғланган ўзаги ҳамиша аслига содиқ бўлади ва мазкур халқ тургунча туради.

Ҳар бир тилнинг ўзига хос афзаллиги ва бошқа тилларда эквиваленти топилмайдиган сўз бойликлари бу тилнинг мана шу маъзида, меҳнаткаш халқ ҳаётига узвий боғланган ўзагида бўлади. Тилнинг бутун кучи ва аҳамияти меҳнаткаш инсон ҳаётига, умуман, меҳнатга боғлиқ эканини Ф. Энгельс «Табиат диалектикаси» асарида махсус таъкидлайди: «Аввал меҳнат, ундан сўнг меҳнат билан бирга аниқ сўзлардан иборат нутқ маймун миясини аста-секин инсон миясига айлантирган иккита энг асосий стимуллар бўлди»².

Тил одамни ҳайвонот дунёсидан ажратиб, табиат подшосига айлантирган иккита энг асосий қудратдан бири эканлиги, аввало унинг меҳнат жараёнида яратилиб, бойиб бориш хусусияти билан боғлиқдир. Одамлар бир ишни қўплашиб қилганларида сўзлар воситаси билан алоқа қилишга эҳтиёж сезадилар. Бир авлод ўзининг иш тажрибасини иккинчи авлодга сўзлар воситаси билан тушунтиради. Шу тарзда бундан юзлаб, минглаб йиллар олдин яратган тил бойликлари авлоддан авлодга ўтиб, кишиларнинг маънавий дунёси-

² Ф. Энгельс, Диалектика природы, М., Госполитиздат, 1955, стр. 135.

ни бойитиб боради. Тил меҳнат жараёнида яратилгани учун унинг бош манбаи ва асосий илдизлари, демак, асосий бойликлари ҳам меҳнаткаш халқда бўлади.

Улуғ бобомиз А. Навоий меҳнаткаш халқнинг ҳал қилувчи ролини биз тушунгандай тушунган эмас, албатта. Аммо она тилимизнинг мустақил адабий тил бўлиб ривожланиши учун халқ тили бойликларидан фойдаланиш кераклигини сезган. Шу сабабли тилимизнинг халқ ҳаётига боғлиқ томонларини бўрттириб кўрсатган:

«...Хунарсиз туркнинг ситам зариф йигитлари осонлиққа бўла форсий алфоз била назм айтурга машғул бўлубтурлар. Ва филҳақиқат агар киши яхши мулоҳаза ва тааммул қилса, чун бу лафзда (яъни туркийда) мунча вусъат (кенглик, катта имкониятлар)³ ва майдонида мунча фусҳат (йўли очиқлик) топилур, кераким бунда ҳар нав суҳонгузарлиғ ва фасиҳғуфторлиғ ва назмсозлиқ ва фасонапардозлиқ осонроқ бўлғай ва воқеъ осонроқдур»⁴.

А. Навоий аввал форсий тилда ижод қилиш одат тусига кириб осонроқ бўлиб қолганини ёзиб, кейин туркий тилда имконият кўпроқ эканини таъкидлагани, адабиётнинг ҳамма жанрларида — суҳонгузорлиқда ҳам, фасиҳғуфторлиқда ҳам, назмсозлиқда ҳам—туркий тил билан ижод қилиш осонроқ эканини воқеъ осон (чиндан ҳам осон) деб уқтиргани бир оз ғалати туюлиши мумкин. Бу фикрда қарама-қаршилик бор, деб ўйлаш мумкин. Аммо А. Навоий айтганидек, яхши мулоҳаза ва тааммул (қунт) қилинса, бу фикрда ҳеч қандай қарама-қаршилик йўқ. А. Навоийнинг фикрини бир оз соддалаштириб айтадиган бўлсак, қуйидаги маъно чиқади: форсий тилни афзал кўрадиган ва ўша тилда шеър ёзишни осонроқ деб ўйлайдиган турк йигитлари ҳақиқатни билмайдилар. Ҳақиқат шундаки, туркий тил уларнинг она тиллари бўлгани учун бу тилда ижод қилиш уларга осонроқдир, чунки бу тилни улар болалиқдан яхши биладилар, унинг ҳамма бойликлари, ҳамма афзалиятлари улар учун очиқдир.

Ҳар бир халқ ўз тилини мустақил адабий тил шаклида ривожлантиришга алоҳида бир эҳтиёж сезади.

³ Қавс ичида берилган бу ва бундан кейинги изоҳлар биздан.

⁴ А. Навоий, Асарлар, 15 томлик, 14-том, 117—118-бетлар.

Чунки мустақил адабий тил—мазкур халқнинг ўзига хос маданиятини, шу жумладан, адабиётини ривожлантиришда энг зўр воситалардан бўлиб хизмат қилади. Ҳар бир халқнинг ватанпарвар фарзандлари мустақил адабий тил учун курашган даврларда ўз она тилларининг афзалликларини биринчи ўринга қўйиб тарғиб қилганлари ўша даврлар учун ижобий ҳодиса бўлганлиги шубҳасиздир.

Улуғ итальян шоири А. Данте 1302—1307 йилларда «Халқ тили ҳақида трактат» ёзади. Абу Райҳон Беруний ва Абу Али ибн Сино даврида Урта Осиёнинг фан тили—араб тили бўлганидай, Данте даврида Италиянинг давлат ва фан тили лотин тили эди. Данте ўз трактатини лотин тилида ёзишга мажбур бўлади. Аммо бу трактатда китобий лотин тилини жонли итальян тилига солиштириб, иккинчисининг афзаллигини назарий планда исбот қилади. Ундан аввал Данте ўзининг «Илоҳий комедия»сини итальян тилида ёзиб, бу тилни амалда улуғлаган, унинг мустақил адабий тил бўлиб шаклланишига йўл очган эди. «Халқ тили ҳақида трактат»ида жонли халқ тилининг устунлиги нимада эканлиги кўрсатилади.

Дантенинг бу трактатидан айрим жойларини тилшунос олим Р. А. Будагов ўзининг 1967 йилда чиққан монографиясида таржима қилиб келтирган. Дантенинг фикрича, халқ тили—бу гўдакликдан она сути билан бирга ўзлаштириладиган ва ҳеч қандай қондаларсиз кишининг қон-қонига сингадиган табиий тилдир. Китоблар, ўқитувчилар, махсус машғулотлар ёрдами билан ўзлаштириладиган бошқа тил (Данте давридаги лотин тили) бундай эмас. «Бу икки тилдан биринчиси—халқ тили олижаноброқдир,— дейди Данте.— Чунки халқ тили... биз учун табиийдир. Иккинчи тил эса сунъийдир»⁵.

Тилдаги китобийликни, сунъийликни, халққа бегоналикни француз адабиёти ҳам бошдан кечирган. Қизиги шундаки, Дантега бу қадар табиий ва олижаноб туюлган итальян тили XVI асрда француз ёзувчилари учун сунъий ва китобий тилга айланган. Бу даврда Франция оқсуяклари орасида ўз она тилини менсимасдан, итальян

⁵ Р. А. Будагов, Литературные языки и языковые стили, М., 1967, стр. 340.

ян тилида сўзлашиш одат бўлган. Франциядаги Уйғониш даврининг машҳур ёзувчи ва олими Андрэ Этъен бу одатга қарши «Итальянлашган ва бошқача шаклланган янги француз тилида бир-икки диалог» номли памфлет ёзади ва унда на французчани, на итальянчани эплаб гапирадиган оқсуяклар устидан кулади. «Француз тили итальян тилига нисбатан кўпгина устунликларга эга»,— дейди Андрэ Этъен ва ўз фикрининг исботи учун итальян тилида бўлмаган французча сўзлар, иборалар, ҳатто суффиксларни келтиради⁶. А. Этъеннинг француз тилига хос афзалиятларни исботлаш принципи А. Навоийнинг туркий тилга хос афзалиятларини исботлаш принципига ўхшаб кетади. Худди шу XVI асрда Дю Белле деган шоир бошчилигида бир гуруҳ олимлар, ёзувчилар «Француз тилини ҳимоя қилиш ва улуғлаш» номли манифест эълон қиладилар. Дю Белле: «Она тилини ҳимоя қилиш ватанни ҳимоя қилиш билан баробардир»⁷,— деб ёзади.

Ўз она тилларини ҳукмрон лотин ва итальян тилларидан ҳимоя қилган ватанпарварлар бу ерда ҳам оддий халқ яратган тил бойликларига таяниб иш кўрадилар. П. Рамус номли олим ёзади: «Халқ—ўз тилининг энг олий ҳокимидир, тил халқ мулкидир...»⁸. Француз ёзувчилари халқ тилида ва шеваларида мавжуд бўлган жуда кўп сўзларни адабий тилга киритиб, уни бойтадилар. Масалан, улуғ француз ёзувчиси Рабле ўзининг машҳур қаҳрамони Гаргантюа учун 153 хил ўйин, 138 хил овқат, 98 хил илоннинг номини француз халқ тилидан топиб беради. Орадан юз-икки юз йил вақт ўтади. Француз тили жаҳоннинг энг яхши тараққий этган мустақил адабий тилига айланибгина қолмай, бошқа тилларга ўз таъсирини, ҳатто ҳукмини ўтказа бошлайди.

XVIII асрга келиб ватанпарвар рус ёзувчилари ўз она тилларини француз тили ҳукмидан ҳимоя қила бошлайдилар.

⁶ Қаранг: Вопросы формирования и развития национальных языков, М., 1960, стр. 206.

⁷ Қаранг: Р. А. Будагов, Литературные языки и языковые стили, стр. 353.

⁸ Вопросы формирования и развития национальных языков; М., 1960, стр. 209.

«...Бизда рус билан русча гапиришмасдан нуқул бузуқ француз тилида сўзлашишади,— деб ёзган эди Н. М. Карамзин 1795 йилда. — Бизнинг яхши жамият деб аталган табақамизда француз тилини билмасангиз кар ва гунгга ўхшаб қоласиз. Уят эмасми?.. Бизнинг тилимиз юксак фосоҳатни, жарангдор, гўзал поэзияни ифодалашгагина эмас, нафис соддаликни, қалб оҳангларини, барча туйғуларни ифодалашга ҳам қодир. Рус тилида француз тилига нисбатан уйғунлик кучли. Бизда ўзимизга хос ҳолатни, ҳаракатни билдирадиган муштарак сўзлар кўпроқ: бундай устунлик фақат туб тиллардагина бўлади!»⁹.

Кўриниб туриптики, А. Дантедан тўрт аср, А. Навоийдан уч аср кейин яшаб ижод қилган М. Карамзин ҳам ўз она тилининг мустақил тараққиёти учун курашганда рус халқ тилининг юқори табақда ҳукмронлик қилаётган француз тилидан афзал томонлари борлигини биринчи ўринга қўйган. Биз юқорида француз тилининг ўзи ҳам итальян тилининг ҳукмронлигидан шу йўл билан чиққанини кўрган эдик. Ундан олдин итальян тили ҳам халқ тили бойликларига таяниб туриб лотин тилининг ҳукмронлигидан чиққан эди.

Демак, бу ерда кўпчилик миллий тилларнинг мустақил тараққиёти учун характерли бўлган умумий бир қонуният бор. Бу қонуниятнинг моҳияти шундаки, мазкур мамлакат халқи яратган ва шу халқнинг алоқа қуроли бўлиб хизмат қилаётган жонли тил четдан келган, асл манбаидан ажралиб, бошқа халқнинг юқори табақаларигагина хизмат қилган адабий тилдан бойроқ, устунроқ, яшашга қобилияти зўрроқ бўлади. Нега? Нима сабабдан Италияда Данте улуғлаган ва лотин тилидан устун келган итальян тили Францияга бориб француз тилидан устун келолмади? Еки Францияда лотин ва итальян тилларидан баланд келган француз тили нега Россияга бориб рус тили билан мусобақада ютқазди? Чунки ҳар бир тилнинг афзаллиги шу халқнинг ўзи билан бирга яшайди. Ўз халқидан ва ўз сарзаминидан ажралиб қолган, бошқа халқнинг юқори табақаларига китоблар ёрдами билангина ўргатилган тил боғдан кўчириб олинган ва тувакка ўтқазиб қўйилган ўсимликнинг аҳволига тушади. Тувакда

⁹ Қаранг: Русские писатели о языке, Л., «СП», 1954, стр. 57.

ҳам, албатта, тупроқ бор, сув, ҳаво бор, бироқ ҳаммаси чекланган, шароит табиий эмас, сунъий. Шу сабабли ўзига хос табиий шароитларда ўсадиган ўсимликлар тувакда ўсадиган ўсимликлардан устун келверади.

Шунга ўхшаш, ҳар бир тил ўз халқининг тарихига, урф-одатига, психологиясига, турмуш шароитига чамбарчас боғланган бўлади ва бу боғланиш иплари узла бошласа, тил ўзининг табиий кучини, гўзаллигини, бойлигини йўқота бошлайди. Сунъий шароитда ўсадиган дворян болалари ҳаётини кузатган машҳур рус ёзувчиси И. А. Гончаров 1877 йилда қуйидагиларни ёзган эди:

«Болани бешикда ётган пайтидан бошлаб французчага, инглизчага ўргатишади, шундан кейин ўқитувчи ёллаб, русча ўқитадилар... Оқибатда булар на рус бўлади, на француз, на инглиз. Улар ўрганган инглиз, француз тиллари дипломатлар гаплашадиган, салонларда сўзлашиладиган сунъий, расмий тиллардир. Ҳақиқий французлар, инглизлар чин интим турмушларида гаплашганларида уларнинг тилида, юзида, ҳаракатларида табиий ҳаётлари, қонларида бори, ақл-идроклари, урф-одатлари, тарихлари акс этиб туради ва уларнинг тили бизнинг космополитлар сўзлашадиган юзаки, совуқ, рангсиз тилдан бутунлай фарқ қилади. Инглизча, французча гаплашадиган бизнинг космополитлар қизишиб эҳтирос билан сўзлашганларида ҳам француз ёки инглизга атайлаб тақлид қилаётган карикатурадек кўринадилар... Қачондир бир вақт бутун миллатлар, тиллар бирлашиб, ягона одамзод оиласига айланар; майли, шундай бўлсин; аммо бу мақсадга етиш учун ҳамма миллатлар бутун кучини ишга солиши, ҳар бир миллат ўзида бор фазилатларнинг бутун шарбатини йиғиб, одамзод яратадиган маънавий бойликлар хазинасига қўшиши керак... Бунинг учун эса рус ҳақиқий рус бўлиши керак, бизни ўз миллатимизга энг кўп жиҳатдан боғлаб турган куч—тилимиздир»¹⁰.

Одамзод бирлашиб бир оилага айланиши учун ҳар бир миллат бутун кучини ишга солиб, ўзига хос фазилатларини башарият хазинасига қўшиши кераклиги —

¹⁰ Русские писатели о языке, Л., 1954, стр. 330.

бизнинг бугунги коммунистик мафкурамизга тўғри келадиган жуда илғор фикридир. Одамлар ўз она тилларида самимият билан сўзлашганларида уларнинг гапларида, юзларида, ҳаракатларида табиий ҳаётлари, ички дунёлари, миллий хусусиятлари, тарихлари аниқ намоён бўлишлиги шуни кўрсатадики, реализм билан жонли, оғзаки тил орасида жуда зўр боғланиш бор. И. А. Гончаров чинакам реалист ёзувчилардан бўлганлиги учун ҳар бир кишининг табиий тили унинг дилини, ички дунёсини аниқ ва ҳаққоний акс эттиришини, аммо бола бешикда ётган пайтидан бошлаб унга гувернерлар томонидан ўргатиладиган сунъий, китобий дипломатик инглиз ёки француз тили рус кишининг ички дунёсини, миллий хусусиятларини бузиб кўрсатишини чуқур ҳис қилади.

Шундай қилиб, тарихга назар ташлар эканмиз, ҳар бир тилнинг афзалияти ва мазкур халқ вакилларининг ҳаётини, тарихини, миллий психологиясини аниқ, тўлиқ ва ҳаққоний акс эттириш қудрати шу тилнинг халқ яратган асосий ўзагида эканини кўрамиз. Бу ҳол жонли халқ тили билан реализмнинг ўзаро алоқаси, умуман тил табиатидан ва реализмнинг ҳаётни ҳаққоний кўрсатиш принциpidан келиб чиқадиган қонуний алоқа эканига бизни ишонтиради. Шу сабабли адабиёт тарихида жонли халқ тилидан энг самарали фойдаланган, айни вақтда, мазкур адабий тилнинг халқ тили базасига ўтиб, ягона миллий тилни майдонга келтиришига катта ҳисса қўшган сиймолар—реалист ёзувчилардир. Рус адабиётининг Пушкин, Лермонтов, Гоголь, Тургенев, Л. Толстой, А. П. Чехов каби улкан реалистлари XIX асрада рус халқининг жонли тилидан қай даражада самарали фойдаланганликлари ва рус адабий тилининг XVII—XVIII асрлардаги китобийликдан, жимжимадорликдан қутулиб, беҳад бой, қудратли миллий тилга айланишида қанчалик катта роль ўйнаганликлари ҳаммамизга аён.

Реализмнинг узил-кесил ғалабаси адабий тилнинг жонли халқ тили базасига ўтиши билан бевосита боғлиқ эканини барча қардош адабиётлар тарихидан кўриш мумкин.

Масалан, грузин адабиётида XIX асрнинг олтинчи йилларигача диний ва китобий иборалар билан тўлиб-тошган баландпарвоз адабий тил ҳукмронлик

қилиб келган. Калондимоғ грузин феодаллари халқ тилини «бозор» тили деб писанд қилмаганлар. Уша асрнинг саксонинчи йилларида «Дрозба» газетасида С. Месхи номли машҳур маданият арбобининг ёзишича, ўқимишли грузин ёшлари ўз она тилларини менсимаслик руҳида тарбияланганлар. Чор амалдорлари грузин тилининг бундай камситилишини иложи борида қўллаб-қувватлаганлар, чунки бу ҳол подшонинг мустамлакачилик сиёсатига мос тушган¹¹. Аммо илғор рус адабиёти тажрибасидан илҳомланган ёш грузин зиёлилари Илья Чавчавадзе ва А. Церетели бошчилигида адабий тилни жонли халқ тили асосига ўтказиш учун кураш бошлайдилар. И. С. Тургеневнинг «Оталар ва болалар» романида эскилик тарафдорлари бўлган кекса авлод билан илғор фикрли ёшлар орасида юз берган гоёвий кураш Грузияда тил соҳасида ўзига хос бир йўсинда содир бўлади. Халқ оммаси тушунмайдиган эски баландпарвоз тил тарафдорлари кекса авлодга мансуб эди. И. Чавчавадзе бошлиқ ёш авлод «тил қонунларини халқ белгилайди» деган шиорга амал қилади. Илғор ёшлар XIX асрнинг етмишинчи йилларида «Сакартвелос моамбе» («Грузия хабарчиси») деган журнал чиқара бошлайдилар. Унда Илья Чавчавадзе каби реалист ёзувчиларнинг халқ ҳаётини ҳаққоний акс эттирадиган ва халқчил, оммабоп бадий тил билан ёзилган асарлари чоп этилади. Журнал қатор назарий мақолаларда эски китобий тил муҳиблари билан қаттиқ мунозара қилиб, адабий тил жонли халқ тили асосига ўтиши кераклигини йиллар давомида назарий жиҳатдан исботлаб берди. Бора-бора бу журнал халқ орасида катта обрў қозонди, 10—15 йил давомида янги реалистик адабиёт ва халқчил бадий тил учун йўл очиб берди. С. Месхи янги адабиётнинг олижаноб таъсири ҳақида 1884 йилда қуйидагиларни ёзди: «Ўқувчи грузин ёшлари ўз она тилларини менсимай кулиб юрган даврлари янги адабиёт таъсирида ўтмишга айланаяпти. Илгари грузинча бирор бғиз сўз эшитилмайдиган жойларда ҳам ҳозир ёшлар ўз адабиётларини ва она тилларини яхшилаб ўрганишга ин-

¹¹ Қаранг: О. Я. Георгадзе, Борьба отцов и детей по вопросам литературного языка в грузинской литературе, автореферат канд. диссертации, Кутаиси, 1955.

тилмоқдалар. Илгари грузинча ёзилган бирор саҳифа қоғоз ҳам учрамайдиган жойларда ҳозир кутубхоналар пайдо бўляпти ва улар грузин тилида чоп этилган асарлар ҳисобига кун сайин бойиб боряпти»¹².

XIX асрнинг охирларида машҳур озарбайжон ёзувчиси Жалил Мамедқулизода ҳам халқчил бадиий тил учун кураш бошлади. У «Данабош қишлоғининг воқеалари» номли повестида арабча-форсча жимжимадор китобий тилни тарғиб қилиб келаётган эски зиёлилар устидан кулади. Ж. Мамедқулизода ўз асарларини оддий деҳқонлар, косиблар ҳам тушуна оладиган содда, раво ва жонли бадиий тил билан ёзади. У эски китобий тилдан воз кечиб, янги реалистик тилни ҳам амалий, ҳам назарий жиҳатдан тарғиб этиш ишини ўзи ташкил этган «Мўлла Насриддин» журналида кенг қўламда олиб боради. Бу журналнинг дастлабки сонларидаёқ Ж. Мамедқулизода халқ оммасига мурожаат қилиб дейди: «Сизи дейиб гелмишам, эй меним мусулмон гардашларим»¹³

Ж. Мамедқулизода ўз журналида ёзган мақолаларида улуғ рус ёзувчилари А. С. Пушкин ва Л. И. Толстойларнинг чинакам халқчил, реалистик бадиий тилларига ҳавас қилгани, улардан ибрат олгани яққол сезилади. И. Чавчавадзе, Ж. Мамедқулизода каби ёзувчиларнинг реалистик адабиёт ва халқчил бадиий тил учун олиб борган курашлари грузин ва озарбайжон адабиётларида тўлақонли реализмнинг ғалабаси учун зўр асос бўлиб хизмат қилди.

Келтирилган ҳамма фактлар шуни кўрсатадики, реализм билан халқ тилининг ўзаро узвий алоқаси ҳамма адабиётларда мавжуд бўлган муҳим бир қонуниятдир. Бу қонуният шундан иборатки, тўлақонли реализм халқ тилининг иштирокисиз ғалаба қилолмайди. Айни вақтда, реализм адабий тилнинг умумхалқ тили асосига ўтиши ва ягона миллий тилнинг шаклланиши учун жуда зўр восита бўлиб хизмат қилади. Чунки «реализм тилдаги эски услубни, эски тўсиқларни улоқтириб ташлади; реализм умумхалқ тилидаги турли-

¹² О. Я. Георгадзе, Юқорида кўрсатилган автореферат, 11—15-бетлар.

¹³ Қаранг: Э. Алибейзода, Роль Мамедқулизаде в борьбе за чистоту азербайджанского языка, автореферат канд. дисс., Баку, 1955, стр. 15.

туман нутқ воситаларининг ҳаммасидан фойдаланишга чақирди, биринчи навбатда, ифодаланган ғоя билан сўзнинг уйғун бўлишига, нутқнинг аниқлиги, нутқ орқали очиладиган характерларнинг ҳаққоний ва ёрқин бўлишига аҳамият берди»¹⁴.

Мана шундай реализм ўзбек адабиётида ўтган асрларда майдонга кела олмагани ҳаммамизга маълум. Бунинг жуда кўп тарихий сабаблари бор, албатта. Бош сабаб — бизда феодализм ва феодал тарқоқликнинг узоқ ҳукм сурганлигидир.

Феодализм даври тилида жимжимадор ва баландпарвоз жумлалар билимдонлик белгиси ҳисобланиб келди.

Тўғри, ўша замонларда ҳам самимий одамлар инсоннинг кўнглини аниқ ва равшан кўрсатадиган услубга эҳтиёж сезганлар. Бу жиҳатдан Бобирнинг ўз ўғли Ҳумоюнга ёзган хати жуда характерли:

«Хат битирда... такаллуф қилай дейсен, ул жиҳаттин муғлақ (тушуниб бўлмайдиган — П. Қ.) бўладур. Бундан нари бетакаллуф ва равшан ва пок алфоз (тил) била бити; ҳам сенға ташвиш озроқ бўлур ва ўқиғу-чиға»¹⁵.

Бобирнинг ўзи ҳамиша ўрта асрга хос жимжимадор услубдан қочади, тарихий воқеалар ҳақида равон тил билан ёзади, лўнда, ихчам жумлалар тузади.

«Андижонға бўла Самарқандни иликдин бердук. Андижон ҳам иликдин чиқмиш эди. Бизга «Ғофил аз инжо ронда ва аз онжо монда» дегандек бўлди. Бисёр шоқ ва душвор келди. Не учунким, то подшоҳ бўлиб эдим, бу навъ навкардин ва вилояттин айрилмайдур эдим, то ўзимни билиб эдим, бу йўсунлиқ ранж ва машаққатни билмайдур эдим»¹⁶.

Бу ерда гап 15 ёшлик Бобирнинг ўз душманлари томонидан алдангани, Самарқандни Андижон туфайли ташлаб чиққани, аммо бу орада Андижон ҳам қўлдан кетгани ҳикоя қилинади. Бобир ёшлиги ва тажрибасизлиги туфайли ғафлатда қолганини «Ғофил бу ердан қувилганда у ердан ҳам ажралиб, оро йўлда сарсон

¹⁴ Ю. С. Сорокин, К истории термина «реализм» в русской критике, 1957, стр. 198.

¹⁵ «Бобирнома», 1960, 41-бет.

¹⁶ Бобир, Асарлар, II жилд. 1965, 83-бет.

бўлади» деган форс-тожик мақоли билан ифода этади. Бу воқеа Бобирни қанчалик мушкул аҳволга солиб қўйгани, унинг ўшандаги оғир кечинмалари фақат сўзларнинг маъносидагина эмас, жумлаларнинг оҳангидан ҳам сезилиб туради.

«Бобирнома»да Бобир ўзи кўрган ва билган воқеалар ҳақида ҳикоя қилса-да, биз бу ўлмас китобнинг кўп жойларида тарихий фактлар билан бирга авторнинг ҳис-туйғуларини ҳам юқоридагидек аниқ сезамиз. Бунга кўп жиҳатдан Бобирнинг реалистик услуби ва тили сабаб бўлади.

Классик насримизнинг энг ёрқин намунаси бўлмиш «Бобирнома» ўтмиш адабиётимизда ўзига хос бир шаклдаги реалистик анъаналар мавжуд бўлганини кўрсатади. Фақат маълум даврларда бу анъаналар яхши тараққий этмай қолади. Мураккаб китобий тил гоҳо жонли халқ тилига асосланган фольклорга яқинлашиб келган пайтлари ҳам бўлган, албатта. Баъзи ҳикоят ва ривоятлар эртақлар тарзида ёзилган. Масалан, «Бобирнома»дан кейин ёзилган «Мифтоҳул-адл»да буни тасдиқлайдиган ҳикоятлар бор.

«Кунлардан бир кун подшоҳ бор эди. Бисёр одил эди. Бир кун бир вазирини айтиди: ҳаж тавоф қилмоққа борурман, сан борурмисан...» ёки «Кунлардин бир кун султон Маҳмуд Ғазнавий золим эркан. Онинг бир вазири бор экан»¹⁷.

Бу ерда эртақ формаси қабул қилинган, аммо жонли тил билан китобий тил бир-бирига қовушмайдиган тарзда ишлатилган. Шунинг учун жумланинг бошидаги эртақка хос «кунлардан бир кун» деган ибора жумланинг охиридаги «Ғазнавий золим подшоҳ эркан» деган китобий иборага мазмунан ҳам тўғри келмайди.

Жонли халқ тилида яратилган ҳикматли гапларни, ажойиб мақолаларни ёзма адабиётга олиб киришда Гулханийнинг «Зарбулмасал»и муҳим бир босқич ҳисобланиши мумкин.

«Анда Куйкунак айтиди: «Яхшилар топиб сўзлар, ёмонлар қопиб сўзлар, дегандек, яъни бизни аркони давлат орасида кичкина кўрдингизму! «Кичкина деманг бизни, кўтариб урармиз сизни» ёинки «Куйкунак ўз

¹⁷ «Ўзбек адабиёти», III том, 230—231-бетлар.

ерида ғоз олур ҳам ўрдак», «Ўзингни эр билсанг ўзгани шер бил».

«Кўрқуш анинг худдонолигини англаб айтди: «Эй болам, сен онасига ўргатган қизга ўхшарсан. Ё отасига ўргатган ўғилга ўхшарсан. Бурунғилар масалидурким: сигир сув ичгунча, бузоқ муз ялар». Меҳмон бўлсам, таъзим қилсанг лозим эрди»¹⁸.

Куйкунак билан Кўрқуш диалогда автор реалист ёзувчиларда учрайдиган холис позицияда туради. Куйкунак ҳам, Кўрқуш ҳам халқ яратган мақолларни бир-бирига қарши қурол қилиб ишлатади. Улар иккови ҳам бир-бирига истеҳзо қилади. Аммо Куйкунакнинг истеҳзосида адолат кучли. Кўрқуш Кулонкирсултон сингари аркони давлатга бўйин эгиб келган, шунинг учун ўзининг ёшини, меҳмонлигини пеш қилади, Куйкунакни назарига илмайди, унга терс гапиради. Куйкунак эса «яхши топиб сўзлар, ёмон қошиб», «Ўзингни эр билсанг, ўзгани шер бил» каби мақоллар билан Кўрқушнинг устидан кулади. Шундан кейинги сатрларда Кулонкирсултон Куйкунакка эмас, Кўрқушга ён босади,— бунда ҳам Гулханийнинг ҳоким синфга ва унинг малайларига қарши қаратилган кинояси сезилади. Гулханий ҳаётда бор реал туйғуларни ифодалашга интилгани учун жонли халқ тилида яратилган мақоллардан самарали фойдалана олган. «Зарбулмасал» бундан бир ярим аср олдин яратилган бўлса ҳам, унинг маъзига сингдирилган ўткир сатира, турлитуман кинояларга, қочириқ гапларга бой тил бугунги реалистик прозамиз тилига руҳан яқинлашиб келади. Афсуски, Гулханийдан кейинги даврлар прозасида жонли халқ тилидан иложи борича кенг фойдаланиш анъанаси яхши тараққий этмади.

Тўлақонли реалистик адабиёт кенг халқ оmmasига мўлжаллаб яратилади ва китобларни кўп нусхада тарқатишга имкон берадиган нашриёт, матбуот бўлишини талаб қилади. Бу ҳаммаси феодализмдан кейинги формация—капитализмнинг дастлабки босқичларида пайдо бўла бошлайди.

Туркистон чоризмнинг қўлига ўтиб, мустамлакага айланганлиги халқимиз учун оғир бир кулфат бўлса ҳам, илғор рус маданияти таъсирида бизда ҳам газе-

¹⁸ «Ўзбек адабиёти», III том, 525-бет.

талар чиқа бошлаши тарихан прогрессив ҳодиса эди. Бунинг натижасида ўзбек адабиётида демократик ва реалистик тенденциялар кучайишига имконият пайдо бўлган эди.

1891 йилда «Туркистон вилоятининг газетида» Фурқатнинг автобиографик характердаги прозаик асари босилди. Унга «Хўкандлик шоир Зокиржон Фурқатнинг аҳволоти, ўзи ёзгон» деб сарлавҳа қўйилган.

Асос эътибори билан очерк жанрига яқин турган бу лавҳаларда Фурқат ўз даврига nisбатан прогрессив бўлган мавзуларга қўл уради. Жумладан, Фурқат ўзининг рус гимназиясидан олган таассуротларини бераҳм, жоҳил мактабдорлар қўлидаги эски мусулмон мактабидан олган таассуротларига қиёс қилади. Гимназияда дунёвий илмлар ўргатилиши, ўқувчилар соғлиғига эътибор берилиши, эски мактабдаги каби ваҳшиёна калтаклаш ва таҳқирлашлар йўқлиги, ўқитиш услубининг nisбатан яхшилиги Фурқатнинг ҳавасини келтиради. Шу муносабат билан у ўзининг биринчи марта эски мактабга бориши қатлга боришдай оғир туюлган вақтларини эслайди:

«Вақтеки умрум тифли етилиқ кўчасида най сураp бўлди, ул ҳангомларда жаҳон ташвишларидан фориғ ва алойиқ қуюнидин фориғ, ўз афродларим бирла кўчаларда ёғоч отга миниб ўйнаp эрдим. Чун отам ва онам мени туфулият бўстонида... сарвдек озодлиғимга қўймай, мактаб саросиға қайд қилмоққа машварат қилдилар, мен аларнинг бул хаёлларидан кўп ғамгин бўлиб юрар эрдим. Шанба куни... отам мени қўлимга бир баркашда нон бериб, мактабга олиб бормоққа тақозо қилди. Мен ул вақт дастурхонни бошимга кўтариб, отамдин олдин кўчага чиқиб, ул дастурхонни кўчага ташлаб хазимат айладим. Бошқа маҳаллаларга бориб ўйнаб, вақтеки тифли хуршиди фалак кўчасида бозий айлаб мағриб кулбасиға мутаважжи ўлди, мен ҳам оҳиста байтул мақарга дохил ўлдим. Бу арода олти кун ародин гузориш қилди»¹⁹.

Бу парчада Фурқатнинг мактабга бормай қочиб кетганлиги ва кеч киргунча бошқа маҳаллаларда юрганлиги унинг прогрессив ғоясини исбот қиладиган ҳодисалардан бири сифатида келтирилади. Бу лавҳада

¹⁹ Фурқат, Танланган асарлар, Тошкент, 1959, II том, 132-бет

Фурқат ўз олдига қўйган ғоявий вазифа, асл эътибори билан тўлақонли реалистик асарларнинг олдига қўйиладиган вазифа эди. Кейинчалик С. Айнийнинг «Эски мактаб», Ойбекнинг «Болалик» ва А. Қаҳҳорнинг «Ўтмишдан эртақлар»ида худди шу ижодий ғоя ёрқин реалистик образларда мужассам этилгани фикримизнинг исботидир. Аммо Фурқат давридаги адабий тил ҳали бу ғоявий вазифани бажаришга тайёр эмас эди. Классик адабиётимизнинг мураккаб тили ҳамон ҳукмронлик қилиб келар, арабча-форсча сўзларни ва «қолип»ланган трафарет ибораларни кўп ишлатиш бадийлик белгиси ҳисобланар, халқ тили эса «авом тили», «кўча тили» деб камситиларди.

Шу шароитда Фурқат ўз лавҳаларини биз келтирган парчадаги каби китобий тилда ёзмаса, унинг хотиралари «Туркистон вилоятининг газетида» босилиб чиқиши гумон эди. Чунки Туркистон генерал губернаторининг идораси чиқарадиган бу газета «авом»ларга эмас, ҳукмрон доираларга мўлжаллаб чиқариларди.

Аммо бу китобий тил Фурқат айтмоқчи бўлган прогрессив фикрни унинг қалбидаги ҳаққоний ҳис-туйғулар воситаси билан ифодалаш имконини бермайди. Чунки тилимиздаги ихчамгина «қочдим» сўзи ўрнига «хазимат айладим» дейиш мажбурий... «Кун ботгунча бошқа маҳаллаларда сандирақлаб юриб, кейин қўрқаписа уйга қайтдим» дейиш ўрнига узундан-узоқ жумла тузиб, «Вақтеки тифли хуршид фалак кўчасида бозий айлаб, мағриб кулбасиға мутаважжи ўлди, мен ҳам оҳишта байтул мақарға дохил бўлдим» дейиш шарт. Бу трафарет жумлада на нафратни, на ҳазилни, умуман, ҳеч қандай туйғуни аниқ ифода қилиб кишининг ички дунёсини тасвирлаб бўлмайди.

Реалистик ғоявий мазмунни бундай китобий тил билан ифода этиб бўлмаслигини таржима соҳасидаги илк қадамларда ҳам кўриш мумкин. 1899 йилда «Туркистон вилоятининг газети» Пушкиннинг «Боқчасарой фонтани»ни ўзбек тилига таржима қилишга уринган. Шеърини таржима ҳаддан ортиқ мушкул туюлган бўлса керак, поэма насрий тил билан берилган:

«Боқчасарой шаҳрида мраммардин қилинган алоҳида ҳовузни ўртасида сув кўтарган хусусида Пушкин номлик Русия шоири ёзган абётнинг мазмуни ушбудир: Гирейхон кўзини қуйи қаротиб ўлтуруб ва садаф-

дин қилинғон чилимни тортиб, оғзидан тутунни чиқариб, ул вақтда аччиғлиғи келиб тургонда хонни атрофида турган аркони давлатлари яқинроқ келмоқни хоҳлаб бир-бирларини сурубдир ва хоннинг ўрдасида кўп оҳисталик бўлиб, хоннинг юзида қаҳру-ғазаб асарини фаҳмлабдурлар ва бир дафъа ул такаббурлик хон тезлик илан қўл билан ишорат қилғонда мазкур тамоми аркони давлатлар тўғри қуллуқ қилиб ўрдадин чиқибдурлар»²⁰.

Рус реализмининг отаси А. С. Пушкиннинг ажойиб поэмаси бундай тил билан таржима қилинганда ўзининг юксак фазилатларини йўқотиб қўйишини «Туркистон вилоятининг газети» ҳам пайқаган бўлса керак, таржима охиригача босилмай қолиб кетади. Уша даврнинг мустамлакачилари учун рус тилида «Туркистон вилоятининг газети» билан параллел чиқадиған «Туркестанская туземная газета» бунга ўхшаш фактлардан маҳаллий тилларни камситувчи хулосалар чиқаради. Тўқсонинчи йилларда худди шу газета қуйидаги сўзларни чоп этади:

«...Агар улардан баъзилари (сарт ёки қирғиз) европаликлар ёзган бирор доно асарни ўз тилига таржима қилмоқчи бўлса, кўп ўтмай бу фикридан қайтган бўларди, чунки ўз тилидан илмий ҳақиқатларни ифодалайдиган сўзлар топа олмас эди»²¹.

Албатта, юқорида мисол келтирилган таржима бу фикрга озми-кўпми асос беради, аммо «сарт» деб камситилган халқнинг тили ҳамма доно ҳақиқатларни ифодалашга ўша вақтларда ҳам қодир бўлган, фақат халқ тилининг бу қудрати ҳали юзага чиқмаган. Тилимизнинг қудрати юзага чиққан даврда ўзбек шоири Усмон Носир «Боқчасарой фонтани»дан келтирилган ўша парчани қандай таржима қилганини бир эслайлик:

Қовоқ солиб ўтирар Гарой,
Лабларида қаҳрабо чилим.
Даҳшатли хон атрофида жим
Бош эгиб тек турарди сарой.

Жимжит эди бутун кошона,
Ҳамма хоннинг хафа юзидан
Пайқар эди мубҳам нишона.

²⁰ «Ўзбек адабиёти», Тошкент, 1960, III том, 384-бет.

²¹ А. К. Боровков, Узбекский литературный язык в период 1905—1917 гг., Ташкент, 1940, стр. 11.

Аммо мағрур соҳиби фармон
Қўлларини бир силтаб солди:
Барча секин тарқалди ҳар ён²².

Ўзбек тили Пушкиндай улуг реалист яратган мураккаб образларни шу даражада аниқ, шу даражада ҳаққоний ва жозибали ифодалашга қодир экани бу парчада яққол сезилиб турипти. Бу ерда биз она тилимизнинг бутун қудрати фақат тўлақонли реалистик тасвирда ўзини кўрсатишини ҳис қиламиз. Чунки реалист ёзувчи оғзаки халқ тилидан ҳам, ёзма адабий тилдан ҳам инсоний ҳис-туйғуларни, тирик фикр ва ғояларни ҳаққоний ифода этадиган энг ҳаётий, энг жонли, энг ўткир сўзларни, ибораларни танлаб олиб синтезланган ёрқин образлар яратади. Усмон Носир таржимасида «Қовоқ солиб ўтирар Гарой» ёки «қўлларини бир силтаб солди» иборалари ўткир, жарангдор шеърӣ сатрлар бўлиш билан бирга бутунича оғзаки халқ тилига хос иборалардир. «Аммо мағрур соҳиби фармон» ёки «кошона», «мубҳам нишона», «даҳшатли хон» ёзма адабий тилимизга хос сўз ва иборалар эканлиги ҳам кўриниб турипти. Усмон Носир Пушкин реализмига муносиб равишда бу сўз ва иборалардан хон саройини, юқори табақани ҳаққоний кўрсатиш учун фойдаланади. Бироқ бу адабий сўзлар ҳам умум-халқ тилининг руҳига мослаб ишлатилганлиги учун шеърда жуда табиӣ ва жуда таъсирли жаранглайди.

Халқ тилининг бойликларини, устунликларини А. Навоӣ бундан беш аср аввал юксак баҳолаган бўлса ҳам, аммо классик адабиётимизнинг тили, жумладан, А. Навоӣнинг ўзи ёзган асарлардаги бадий тил оддий халқ сўзлашадиган тилдан хийла узоқ эди. Эски адабий тил Фурқат даврида ҳам жонли халқ тилига унча яқин келолмаганини, орада ҳамон тоғдай катта фарқ мавжуд бўлганини юқорида қисман кўрдик. Усмон Носир таржимаси тилида кўринган халқчиллик ва реализм орадаги мана шу тоғни қулатиб ўтиш натижасида, халқ тили билан адабий тилнинг энг яхши фазилатларини бир-бирига қўшиб, янги юксак адабий тил яратиш натижасида юзага келди.

Биз айтган тоғдай фарқни қулатиб ўтишда Октябрь социалистик революцияси ҳал қилувчи роль ўйнагани-

²² Усмон Носир, Танланган асарлар, Тошкент, 1959, 151-бет.

га қуйида батафсил тўхталамиз. Бу ерда шуни айтиш керакки, янги адабий тил революцион портлаш натижасида бирдан пайдо бўлиб қолмайди. Совет тилшунослик назариясидан маълумки, умумхалқ тили устқурмага кирмайдиган, тор синфий характерга эга бўлмаган, шу сабабли мазкур халқнинг бутун тарихи давомида тадрижий равишда тараққий этиб борадиган ўзига хос бир ижтимоий категориядир.

Йигирманчи-ўттизинчи йилларда «маданий қурилиш», «тил қурилиши» каби терминлар кенг тарқалган эди. Машҳур тилшунос олим Е. Д. Поливановнинг «Ўзбек тили қурилишининг ҳозирги босқичи»²³ деган мақоласи ҳам бўлган. Чиндан ҳам янги адабий тилнинг яратилиш жараёнини кўп йил давом этадиган улур бир йўл ёки шаҳар қурилишига ўхшатиш тўғрироқ бўлар эди. Албатта, қурилишга майдон ҳозирлаш ва йўл очиш пайтида тоғу тошлар, қоялар портлатилади. Бусиз қурилиш ривож тополмайди. Аммо портлаш натижасида йўл очилгандан кейин қурилишнинг ҳар бир қаричи, ҳар бир қадами тадрижий равишда пухта битказиб борилади.

Янги адабий тил ҳам тадрижий йўл билан миқдор ўзгаришларининг аста-секин сифат ўзгаришига айланиши тарзида майдонга келади. Бу жараён реалистик ўзбек прозасининг тили қандай шаклланганига бевоқиф алоқадор бўлганлиги учун биз унга батафсилроқ тўхталишимиз зарур.

Сифат ўзгариши йўлидаги миқдорий ўзгаришлар

1905 йилги Рус революцияси Россиянинг чекка ўлкаларида миллий озодлик ҳаракатини кучайтирди. В. И. Ленин ёзган эди: «Жаҳон капитализми ва 1905 йилги рус ҳаракати Осиёни узил-кесил уйғотди...»²⁴, «Осиёнинг ҳамма жойида қудратли демократик ҳаракат кенгайиб, мустаҳкамланиб бормоқда. Буржуазия ҳали у ерда халқ билан бирга реакцияга қарши бормоқда»²⁵.

²³ Е. Д. Поливанов, Статьи по общему языкознанию, М., 1968, стр. 41.

²⁴ В. И. Ленин, Асарлар, 4-нашри, 19-том, 66-бет.

²⁵ Уша том, 77—78-бетлар.

Туркистонда ҳам ижтимоий фикр ўсиб келар эди. Ижтимоий фикр эса тилнинг иштирокисиз ўса олмайди, чунки К. Маркснинг афоризмга айланган сўзларига биноан тил—фикрнинг бевосита воқе бўлишидир.

Ижтимоий фикрнинг ўсишига эски мураккаб китобий тил ҳам тўсиқ бўлиб қолаётганини революциядан олдинги тараққийпарвар зиёлилар тобора аниқ сезадилар. Хусусан, 1905 йилдан кейин ўзбек тилида биринкетин газета ва журналлар чиқа бошладики, уларнинг тилини замона талабига мослаш масаласи амалий тарзда кун тартибига қўйилди.

1906 йилда чиқа бошлаган «Тараққий» номли ўзбек газетаси ўзининг дастлабки сонларидаёқ тил масаласини кўтариб чиқди. Аммо руслаштириш сиёсатини ўтказган чор ҳукумати миллий тилда газеталар чиқишидан ва уларда миллий масалалар муҳокама қилинишидан қўрқар эди. «Тараққий» газетаси 17 сон чиқади-ю, ёпилади. Тараққийпарвар шоир Абдулла Авлоний бошчилигида чиқарилган «Шухрат» газетаси 1907 йилнинг охирида 10 сонидан кейиноқ ёпилади. А. Авлоний 1908 йилда «Осиё» номли газета чоп эта бошлади, аммо бу газета ҳам кўп ўтмай чор ҳукумати томонидан таъқиқланди²⁶. Бухорода 1912 йилдан чиқа бошлаган «Бухорон шариф» ва «Турон» газеталари бир йилдан ортиқ умр кўрмай амир томонидан таъқиқланади. Самарқандда 1913 йилдан бошлаб чиққан «Ойна» журнали сал узоқроқ — уч йилча умр кўради.

Революциядан олдинги газета ва журналларнинг тили таниқли тилшунос олим А. К. Боровковнинг «Ўзбек адабий тили 1905—1917 йилларда» деган китобида атрофлича таҳлил қилинган. Фактик материал асосига қурилган бу китобда 1905—1917 йилларда миллий озодлик ҳаракати кучайиши таъсирида адабий тилда ҳам кўпгина ўзгаришлар юз бергани, хилма-хил йўналишда изланишлар боргани, бу изланишларнинг характери ва натижаси асосан тўғри кўрсатилади.

Масаланинг бизга алоқадор томони шундаки, Октябрь революциясидан олдинги даврда адабий тилда юз берган кўпгина ўзгаришлар унинг феодализм давридаги мураккабликдан ва китобий трафаретлардан

²⁶ Қаранг: Д. Ж. Шарипов, К истории перевода в Узбекистане, Автореферат, 1968, стр. 79.

қутулиб боришига ва жонли халқ тилига яқинлашиб келишига замин яратди. Тўғри, бу жараёни баъзи бир пантуркчилар ўзларининг миллатчилик ғоялари томонга буришга, янгиланиб келаётган ўзбек адабий тилини турк ва татар тилларининг тайёр қолипларига солиб шакллаништиришга уриндилар. Масалан, «Тараққий» газетасида «тўрт кун сақланади» дейиш ўрнига «дўрт гун сақланюр», «давоми бор» дейиш ўрнига «ахири вар», «нима бўлса бўлсин» дейиш ўрнига «ҳар қандай олурса ўлсин»²⁷, деб ёзилган. «Хуршид», «Садои Туркистон» газеталари ҳам «бизларга не ўлди», «ҳикаяни ўқимиш эрдим», «Хоқанддин ёзиюрлар», «муҳтож бўлдиғи ичун»²⁸ каби туркча «қолип»ларни тарғиб қилган. Ўзбекларни фақат усмонли турклар билангина эмас, қозонли татарлар билан ҳам бирлаштириб, ягона миллат қилмоқчи бўлган пантуркчилар ўзбек тилини татар тили «қолипи»га солиб кўрганлар. А. К. Боровков «Садои Туркистон» газетасидан бунинг қуйидаги мисолларини келтиради:

«Кўриб бўлмайди» эмас, «кўриб бўлмий», «шаҳодатнома берилмай берилса ҳам ҳукумат қабул қилмий», «тийишли мағлумот юбарув», «иш ташлавға чақирув», «жирлавчи ханим» (ашулачи) ва ҳоказо²⁹.

Қизиғи шундаки, худди ўша даврда Татаристонда татар тилини ҳам бузиб, уни турк тилининг қолипига солишга ҳаракат қилган зиёлилар бўлган. 1911 йилда «Шўро» газетасининг 8-сонида Ғалимжон Иброҳимов бу ҳаракатга қарши «Биз татарбыз» деган мақола билан чиқади. Ўз даврининг илғор ёзувчиларидан бўлган Ғ. Иброҳимов Қримда «Таржимон» газетасини чиқариб, унда пантуркчилик ғояларини тарғиб қилган Исмоил Гаспринский билан кескин мунозара қилади. «Биз татарбыз» мақоласида Ғ. Иброҳимов И. Гаспринский таклиф қилаётган умумтуркий тилнинг халқ тилидан нақадар узоқлигини фактлар билан исбот қилади, яъни Исмоил Гаспринский тарғиб қилаётган умумтуркий тилда 60 процент сўз арабча-форсча эканини, 30 процент сўз усмонча-чиғатойча эканини, фақат

²⁷ А. К. Боровков, Узбекский литературный язык в период 1905—1917 гг., стр. 20.

²⁸ Уша китоб, 20—21-бетлар.

²⁹ Уша китоб, 21—22-бетлар.

10 проценти татарча эканини айтиб, бундай сунъий тилни рад этади³⁰.

Аммо И. Гаспринский тарғиб қилаётган йўлни маъқулловчи буржуа зиёлилари сунъий йўл билан замонавий тил яратишга интилар эдилар. Уларнинг бир қисми Туркистон вилоятида «Чигатой тили» деб аталган, аслида Чингизхон ва Чигатойлардан ҳам олдин мавжуд бўлган қадимги ўзбек тили асосида ҳамма туркиғўйларнинг умумий адабий тилини яратиш орзусига тушадилар. Аммо тилни бир гуруҳ зиёлилар эмас, бутун халқ яратади. Асрлар давомида «Алпомиш», «Гўрғули» каби дostonларда, ажойиб халқ қўшиқ ва эртакларида яшаб келаётган, кеча ҳам, бугун ҳам миллион-миллион ўзбекнинг маънавий алоқа қуроли бўлиб хизмат қилаётган жонли тил ўша даврдаги зиёлиларнинг ёни-берида дарёдай ҳайқариб оқиб ўтар эди. Аммо халқ тили ҳали адабий тилда ўз ўрнини топмаган, кўпгина зиёлиларимиз халқ тилининг қадрига етмаган эди.

Бу соҳада катта тажрибага эга бўлган рус олимларидан бири В. П. Наливкин ўзининг 1898 йилда Самарқандда босилиб чиққан китобида жонли ўзбек тилининг ажойиб намуналарини келтиради. Китоб ўзбек тилини амалий ўрганишга ёрдам берадиган қўлланма тарзида ёзилгани учун унга оғзаки тил асос қилиб олинади:

«Сартиянинг бир ҳашар деган расми бордир. Бирор деҳқоннинг ери ва экини кўб бўлса, аммо ул экинларини саранжом қилмоқ учун кераклик хизматкор ва асбоб ва қўш ҳўкизи камлик қилса, ер ҳайдамоқ ва ғўза билан жуварини чопмоқ фурсатларида мазкур деҳқон ўз қўшнилари ва бошқа атрофидаги одамларни ҳашарга чақирадир. Эрталабдан мазкур чақирилган одамлар қўшҳўкиз ёки кетмон билан йиғилишиб, кечгача ёки қилинатургон иш саранжом бўлгунча ишлайдулар. Мазкур деҳқон... ҳашарчилар учун нон ва писта ва майиз ва ош тайёр қилмоққа ва ҳашарчилар олдиға тортмоққа машғул бўладир»³¹.

«Бордир», «чақирадир» даги «дир» қўшимчаси «мазкур» сўзи ва бошқа бир қанча жузъий унсурларни ҳи-

³⁰ Қаранг: Ғ. Иброҳимов, «Шўро» газетаси, 1911 йил 8-сон.

³¹ В. П. Наливкин, Руководство к изучению сартского языка, Самарканд, 1898, стр. 175.

собга олмаганда, бу этнографик лавҳа бугунги адабий тилимизга беихтиёр яқин келади. «Беихтиёр» дейишимизнинг сабаби, ўтган асрнинг охирида бугунги адабий тилимиз қанақа бўлишини ҳеч ким аниқ билмаган, аммо В. П. Наливкин ўз китоби олдидаги вазифадан келиб чиқиб, жонли тил асосида текст тузган. Бугунги адабий тилимиз ҳам жонли халқ тилига асосланганлиги учун келтирилган текст бугунги адабий тилимиз нормаларига ўз-ўзидан тўғри келиб қоляпти.

Октябрь революцияси арафасида янги ўзбек адабий тилининг намуналарини узоқ Туркиядан, Қозондан ёки узоқ ўтмишдаги туркий тилдан қидирган жадидлар жонли ўзбек тилининг қудратини билмас эдилар.

Аммо Ҳамза, Абдулла Қодирий каби халққа яқин турган, изланувчан ёзувчиларимиз ўша шароитда ҳам ўз асарларини жонли халқ тилида ёзишга имкон бори ча интилганлар ва бу йўлда анча муваффақиятларга эришганлар. Бу масалага биз қуйида махсус тўх-таламиз.

Бу ўринда А. К. Боровковнинг китобидаги бир фикр-га аниқлик киритгимиз келади.

«1905—1917 йиллардаги адабий тилнинг асоси қанақа эди ва унинг жонли тилга ва ўзбек шеваларига муносабати қанақа эди? Бу саволга жавоб бериш учун алоҳида тадқиқот ишлари олиб бориш зарур. Умумий тарзда бу саволга шундай жавоб бериш мумкин: 1905—1917 йиллардаги адабий тил моҳият-эътибори билан феодал давридаги эски ўзбек адабий тилининг давоми эди ва жонли ўзбек тилидан узоқ эди, халқ сўзлашадиган тил унинг базаси эмас эди, шу сабабли адабий тил ҳақидаги мунозараларда шевалар муаммоси кўтарилмаган эди»³².

Бу ерда қўйилган саволга аниқ жавоб бериш учун яна бошқа илмий-тадқиқот ишлари олиб бориш зарурлиги жуда тўғри айтилган. Чунки А. К. Боровковнинг китобида келтирилган материал асосан газета ва журнал мақолалари ва хабарларидан олинган публицистик материалдир. 1905—1917 йилларда яратилган бадиий асарлар автор томонидан деярли жалб этилмаган.

³² А. Боровков, Узбекский литературный язык в период 1905—1917 гг., стр. 22.

Рус тили ва маданиятига нисбатан ижобий муносабат реакцион руҳонийлар томонидан ва улар таъсиридаги кишилар томонидан қаттиқ қораланар эди. «...Бизни Туркистон вилоятидаги мусулмонлар ўрусча хат ва лисон билмоқни гуноҳ билурлар ва фойдасини назарга олмаслар,— деб ёзган эди Фурқат. У чет эл сафарига чиққанда рус тилини сал-пал билишлиги қанчалик кўп иш берганини, рус тили халқаро тиллардан эканини кўп марта сезганини ҳикоя қилиб, охирида шундай хулосага келади: «Русия халқи хат ва лисон ўрганмоққа биз халқни таклиф қилса муроди ёмон эмасдир, балки умуман аҳли исломни ва ё махсусан тужжорларни (савдогарларни — П. Қ.) низом ва қонун билиб, кундан-кунга ишлари ривожлик бўлиб, харид ва фурухтларини соирулнос мустафид (юқори савияли — П. Қ.) бўлишини хоҳлайдур»³⁷.

Чор ҳукумати ерли миллат болаларини рус мактабларида ўқитиш билан уларни илғор рус маданияти руҳида тарбиялашни эмас, ўзининг руслаштириш сиёсатини амалга оширишни кўзлаган. Чоризмнинг мустамлакачилик сиёсати меҳнаткаш халқ орасида амалга ошмаса ҳам, ҳукмрон доираларга яқин турган юқори табақалар орасида ўзбек тилини менсимаслик, оддий ўзбекча сўзлар ўрнига ҳам русча ишлатиш одат тусига кириб борар эди. Русча сўзларни ўзбекчага бундай ўринсиз қориштириб ишлатишлар «Ойна» томонидан танқид қилинади:

«Манга бироз жамагат қилинг; ани мунча иштироф қилдилар; палон одамнинг дўкони печат қилинди. Ҳамдамчанинг боғига арест солдилар. Ман қарзимни сафсем тамом қилдим. Бул жой кўб чиста экан. Юринг гулат қиламиз».

Бу мисолларни «Ойна» журналининг 35-сонидан олиб келтирган А. К. Боровков: «Мақола автори рус тилидан сўз олишдаги крайностларга қарши чиқади»,— деб тўғри ёзади.

«Ҳар миллат ўз тили ила фахр этар» сарлавҳали бу мақолага («С. А.») деб имзо қўйилган. Суриштиришлардан сўнг бу Садриддин Айнийнинг мақоласи эканлиги маълум бўлди.

Чоримиз даврида, мустамлакачилик авжига миниб, ерли халқларнинг тили, адабиёти камситилган оғир

³⁷ Фурқат, Асарлар, 2-том, Тошкент, 1959, 149—150-бетлар.

реакция йилларида тил ва адабиётимизни муҳофиза қилиш масаласини кўтариб чиқиш катта журъат ва гражданликни талаб қилар эди.

Худди ўша йиллари Тошкентда Абдулла Авлонийнинг «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ» номли педагогик китоби босилиб чиққан эди. Тўқувчи косиб оиласида тугилиб ўсган, илгор рус маданиятига зўр ҳавас билан қараган, 1907—1908 йилларда тараққийпарвар ғояларни тарғиб қилувчи «Шухрат» ва «Осиё» номли газеталар чиқарган Абдулла Авлоний ҳам тил масаласига катта эътибор беради. Унинг «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ» китобида «Ҳифзи лисон» деган махсус бир боби бор:

«Ҳифзи лисон деб ҳар бир миллат ўз она тили ва адабиётини сақламоғини айтилуру. Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигини кўрсатадурган ойнаи ҳаёти — тил ва адабиётидир. Миллий тилни йўқотмоқ миллатнинг руҳини йўқотмоқдир... Дуруст, бизларга ҳукуматимиз бўлгон (яъни давлат тилимиз бўлган — П. Қ.) рус лисонини билмак ҳаёт ва саодатимиз учун ош ва нон каби кераклик нарсадур. Лекин ўз ўрнида ишлатмак ва сўзламак лозимдир. Зиғирёғи солуб, мошкичири қилуб аралаш-қуралаш қилмак тилнинг руҳини бузадир»⁴¹.

«Миллат» сўзи С. Айнийда ҳам, А. Авлонийда ҳам «халқ» маъносидан ишлатилишини эслатиб ўтиш керак. Чунки ўзбек халқи у даврда ҳали ягона бир миллат бўлиб шаклланган эмас эди.

А. Авлоний педагог бўлганлиги ва китобини болалар учун ёзганлиги сабабли унинг тили хийла содда ва раван. Умуман, А. Авлонийнинг фикр ва тушунчаси анча илгор ва халқчил эканлиги сезилиб туради. Баъзилар шевалар кўплигидан ва «бузуқ она тиллари» ададсиз кўпайиб кетишидан чўчиган бўлса, А. Авлоний она тилини улуғлаб шеър ёзади:

Эй, она тил, азиз қадрдоним,
Илтифоти руҳим, раҳмоним...
Туғдигим кундан айладинг, улфат,
Улгунча айилма, эй жоним.
Менга илму адаб сан ўргатдинг,
Чин адиб муаллим шоним⁴².

⁴¹ А. Авлоний, Гулистон ёки ахлоқ, Тошкент, 1967, 44—45-бетлар.

⁴² А. Авлоний, ўша китоб, 45-бет.

Шеър бадний жиҳатдан унча зўр эмас, албатта. Туркча ёки озарбайжонча «туғдиғим» сўзи ҳам А. Авлоний ижодида тасодифий эмас. Усмонли турк ва озаржайбон тиллари ўзбек тилига нисбатан олдинроқ замонавий тараққиёт йўлига кирган эди. А. Авлоний бу тилларнинг жонли халқ тили асосига ўтишдаги тажрибасидан фойдаланишга уринар эди. Шунинг учун А. Авлоний чиқарган газеталарда ҳам, унинг китобларида ҳам туркча сўзлар, иборалар анчагина учрайди:

«Туркистон мактабларида ўз шевамизда ёзилмиш мукамал «Ахлоқ» китобининг йўқлиги афроди миллатнинг шундай бир асарга ташна ва муҳтож эканлиги ўзум муаллимлар жумласидан ўлдиғимдан манга ҳам очиқ маълум ўлди»⁴³. А. Авлоний ҳатто «баним қаламим ила нашр ўлинажақ китоблар» деб, бир жумлани бутунлай туркча тузади⁴⁴.

Аммо буни пантуркчилик деб қоралашга асос йўқ. Шу муносабат билан Ҳамзанинг 1916 йилда ёзилган «Заҳарли ҳаёт» драмасини, ундаги бош ижобий қаҳрамон Маҳмудхоннинг нутқини, унга Марямхондан келган хатни эслаш ўринлидир. Маҳмудхон ўз хужрасида ёлғиз қолиб Марямхондан келган хатларни эслайди: «Оҳ, анинг менга ширин-ширин ёзмиш мактублари... Мана-мана, буни ёзмиш... (ўқир)»⁴⁵. Марямхоннинг хатида ҳам «бўлмасин» ўрнига «ўлмасин», «сизнинг» ўрнига «сизинг» деган сўзлар учрайди. Бу ҳам пантуркчилик эмас, янги адабий тилни тараққий эттиришда биздан бир босқич олдинга борган бошқа туркий халқларнинг адабий тилига эргашиш эди. Эргашиш ва ўрганиш жараёни эса маълум бир тақлиддан ҳоли бўлмайди.

А. Авлоний асарларининг тилида бундай тақлид жузъий ўрин тутади. Унинг «Туркий Гулистон»и, «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим», «Адабиёт» каби дарслик китоблари ўзбек халқ тилининг бойликларидан самарали фойдаланишнинг ўша давр учун яхши намуналари бўла олади. «Туркий Гулистон»да «Қуруқ сўз қулоққа ёқмас», «Кўп ўйла, оз сўйла», «Тома-тома кўл бўлар», «Бўлса бўлар, бўлмаса ғовлаб кетар» каби халқ мақоллари кўп учрайди: «Иккинчи муаллим» ки-

⁴³ Уша китоб. 72-бет.

⁴⁴ Уша китоб, ўша бет.

⁴⁵ Ҳ а м з а, Тапланган асарлар, 2-том, Тошкент, 1960, 10-бет.

тобида Авлонийнинг болалар учун ёзилган кичик бир ҳикояси берилган:

«Бир кишининг Саид исмли ўғли бор эди. Отаси ҳар куни мактабда таом олиб емак учун боласига ўн тийин пул берар эди. Бир куни бола мактабга кетатуриб бир фақир кишини учратган. У киши «ўғлим! Икки кундан бери очман, таом олиб еяй десам, устимдаги йиртиқ чопонимдан бошқа ҳеч нарсам йўқ,— бир оз ақча бўлса берсанг савоб топар эрдинг» деди. Саид фақирнинг ҳолига раҳми келиб, отаси берган ўн тийин пулни фақирга берди»⁴⁶.

Бу ҳикоя оғзаки ҳикояга анча яқинлашиб келади. Фақир тиланчи «устимдаги йиртиқ чопонимдан бошқа ҳеч нарса йўқ» дегани жонли тилнинг айни ўзи. «Бола мактабга кета туриб» деган жумла ҳам худди шундай. Уша йиллардаги газета-журналлар «кета туриб» эмас, «кетаётгон вақтда» деб ёзишар эди. Тўғри, бу парча ҳам ўша даврга хос китобий сўзлардан холи эмас. Тиланчининг нутқи аввал жуда жонли ва табиий бошланади-ю, охирида «бир оз ақча берсанг савоб топар эрдинг» деб, китобий сўз билан тамомланади. Аммо биз учун муҳими шундаки, Фурқат насрида асосий ўринни эгаллаган бу китобийлик энди йил сайин чекиниб борар, унинг ўрнини жонли халқ тили асосида пайдо бўлиб келаётган янги адабий тил эгаллар эди. Мана шу жиҳатдан Абдулла Авлонийнинг илғор фикрга ва прогрессив педагогик методларга таяниб туриб ёзган асарлари адабий тилимизни жонли халқ тилига яқинлаштириш ишига муҳим бир ҳисса бўлиб қўшилди. Келажакда адабий тилимизда бўладиган сифат ўзгаришини А. Авлоний асарларида кўринган миқдорий ўзгаришлар ҳам аста-секин тайёрлаб боргани шубҳасиздир.

А. К. Боровковнинг революциядан олдинги адабий тилимиз ҳақида ва унинг жонли халқ тилидан ҳамон жуда узоқ эканлиги тўғрисидаги хулосаси фақат вақтли матбуотга ва публицистик материалга асосланганини айтган эдик. Биз кўриб чиққан вақтли матбуот ва публицистик материалларнинг ўзи ҳам олимнинг айрим фикрлари унча аниқ эмаслигидан далолат берди.

Адабий тилимизда Октябрь революцияси арафасида

⁴⁶ А. Авлоний. Иккинчи муаллим, Тошкент, 1915, 6-бет.

юз берган муҳим ўзгаришлар ва жонли халқ тили базасига аста-секин ўтиб бориш жараёни айниқса бадий асарларда ва янгидан пайдо бўлиб келаётган пьеса ва ҳикоялар жанрларида кўзга яққол ташланади. Мана шу жараёни ҳам тадқиқ этмасдан туриб ва Ҳамза, А. Қодирий каби етакчи ёзувчиларимизнинг революциядан олдинги асарларидаги бадий тилни ўрганмасдан туриб 1905—1917 йиллардаги адабий тилни тўғри тасаввур этиш мумкин эмас. Чунки ўша даврдаги адабий тил тараққиётини кўп жиҳатдан мазкур йилларда яратилган адабий асарлар белгилайди.

Ҳамзанинг 1914 йилда ёзилган «Ўрик», «Гилос» номли шеърларини эсланг: «Гилос ҳаддан ошиқиб, хафаликдан тошиқиб, келди ўрик бошига, мушт кўтариб, шошиқиб: «Эй, ўрик, сан сўзлама, мақтанмоқни кўзлама! Ёнбошингга бир тепай, боғга ҳаргиз юзлама. Ёўранг қурсун кеч битар, еган киши ич кетар...»⁴⁷.

Бу шеърда катта ижтимоий мазмун бўлмаса ҳам, аммо 1914 йилда шундай содда, равон, ширали ва сержилва халқ тилида асар ёзиш катта прогрессив ҳодиса эди. Ҳамзанинг «Соғиниб» асари худди шундай жонли ва реалистик тилда катта ғоявий мазмунни ифодалашнинг ёрқин намунаси бўла олади. Тўғри, унинг 1915 йилда ёзилган «Янги Саодат» қиссаси ва «Заҳарли ҳаёт» пьесаси йирик ҳажмли мураккаб асарлар бўлганлиги учун уларнинг тилида жонли тил билан бирга, эски китобий тил элементлари ҳам кўп учрайди.

«Бизим диёримизда ҳимматлик бойларимиз тарафиндан шафқат ва марҳамат юзасидан мажонан ўкутадиган етим ва фақир мактаблари йўқ учун мана шундоғ Олимжон каби заковат ва фаросатда биринчи даражали файласуфи замон бўлиб чиқадиган биргина эмас, миллионлабгина фақир авлодимиз илм, маърифатдан маҳрум қолиб, кундан-кунга жаҳолат, фисқ-фасод каби ишлар тараққийда бўлиб тобора оёқ остида қолмоқдалигимиз шояд бу ерда хотирангиздан бир ўтсин эди»⁴⁸.

Бу парчани таҳлил қилган ҳамзашунос олим Ю. Султон тўғри кўрсатганидек, Ҳамза бир вақтлар бутун нажотни илм-маърифатдан излаб, бойларни инсофга ча-

⁴⁷ Ҳамза, Асарлар, I том, 111-бет.

⁴⁸ Ҳамза, Янги саодат ёхуд миллий роман. Қўқон. «Нашри Мадоро», 1915, 8-бет.

қирмоқчи бўлган, шу сабабли унинг «Янги саодат» қиссасига мураккаб тилда ёзилган баёнлар ҳам кириб қолган⁴⁹.

Ҳамза юқори табақанинг калондимоғлигини, авомча оддий тилни писанд қилмаслигини билганлиги учун уларга қарата жимжимадор сўзларни айтади. Аммо ёзувчининг энг самимий ҳурмати ва меҳри бечораҳол, камбағал кишилар томонида. Шунинг учун у ёрдамга муҳтож меҳнатсевар кишилар ҳақида ёзганда тили ҳам жонли халқ тилига яқинлашиб келади, равон ва ширали бўлиб қолади: «Олимжон ёш бўлса ҳам, онаси Марямни(нг) тарбиясига одатланганиданми, ёки ўқувга ҳадсиз ҳаваслилигиданми, эрта намозидан аввалроқ туриб, таҳорат олиб, кичиккина салласини ўраб, масжидга чиқиб, жамоат билан намоз адо қилиб, эшикдаги ҳамма кафшларни тўғрилаб қўйиб» катталарнинг таҳсинига сазовор бўлади. Уйга келгач, «Супургини олиб чиқиб, дарвоза остини то ҳамсоялар эшикига қадар супуриб келиб, ўлтуриб, оналари билан чой ичмоққа машғул бўлади. Қамбағал оила яхши нонга муҳтож. Олимжон дастурхондаги ноннинг юмшоқроқларини кекса бувиси Ризвон билан онаси Марямга қолдириб ўзига қаттиқроғини қидиради. Буни онаси бошқача тушуниб кўзига ёш олади. Шунда Олимжон «бизлар ҳали ёш, сизлар турганда менинг юмшоқ нон ахтармоғим жуда айб»⁵⁰,— дейди.

Қиссанинг бу ўринлари реалистик проза тилининг кўпгина талабларига жавоб беради. Бу ерда автор ўз қаҳрамонини яхши кўриши сезилиб туради. Бугунги китобхон бир ўсмир ўқувчининг азонлаб туриб, таҳорат олишини, кичкина салла ўраб, масжидга бориб намоз ўқишини тасаввур қилиши қийин. Аммо инқилобдан олдинги давр учун бу характерли бир деталь. Ҳамза бу ерда ҳақиқатни кўрсатади, у ўз қаҳрамонининг хужўйлигидан ҳам олдин камтарлигини, меҳнатсеварлигини, зийраклигини севиб тасвирлайди. Олимжон масжиддан олдинроқ чиқиб, кексаларнинг кафшларини тўғрилаб қўйиши ҳам, супурги олиб, кўча саҳнини супуриши ҳам, нонушта пайти ўзини туттиши ва онаси-

⁴⁹ Ю. Султонов, Халқ санъаткори, Тошкент, 1959, 20—55-бетлар.

⁵⁰ Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Янги саодат ёхуд, миллий роман, Қўқон, 1915, «Нашри Мадор», 16-бет.

га айтган гаплари ҳам жуда аниқ, реалистик тил билан кўрсатилган. Жонли халқ тилига асосланган бу тасвир авторнинг қаҳрамонга бўлган меҳрини китобхонлар оммасига етказиб бера олган. Шунинг учун қиссанинг мана шу ўринларида биз Олимжоннинг фазилатларига ишонамиз.

Ҳамзанинг драматургия соҳасидаги машқлари унинг диалогни пухта ишлашига ёрдам бергани «Янги саодат»нинг кўпгина жойларида кўринади. Емон эр туйфайли қашшоқлашган оилада Марямхон болаларининг эски-тускиларини ямаб ўтириб, хўрлиги келади. Золим фалакдан шикоят қилиб йиғлайди: «Ота-онамдан айириб, етим қилдинг, давлатдан айириб, эшикларда мундоғ хор қилдинг... Янги тўн, иссиқ нон берган кишиларимдан эски тўн, қаттиқ нонларни қасос қайтардинг... Ё раббим!.. Қанот-қуйруғим синган...».

Олимжон онасининг кўзидаги ёшларини кичиккина қўллари билан артади. «Аяжон нимага йиғлайсиз? — дейди.— Айтинг, аяжон, бир жойингиз оғрийдимиз?.. Айтинг, аяжон... Уйдаги чинни косаларимизни сотиб еган отамни тагин соғиниб йиғлайсизми? Қўйинг, энди, аяжон... бас қилинг энди...»⁵¹.

Қиссада ўша даврдаги асарларга хос сентиментализм, ортиқча кўз ёшлари, «оқ-воҳлар» учраса ҳам, аммо бу келтирилган парча чуқур инсоний туйғулар билан суғорилганлиги аниқ. Илгари бадавлат оилада яшаганлиги учун ҳам Марямга бировларнинг хизмати-ни қилиш, болаларининг йиртиғини ямаш беҳад оғир туюлади. «Қанот-қуйруғим синган!» ибораси ҳам, «янги тўн, иссиқ нон берган одамларимдан эски тўн, қотган нон қасос қайтардинг!» деб замонга қарши айтилган жумла ҳам Марямнинг психологиясига мос тушади, унинг ўзига хос ички дунёсини кўрсатади. Бундай ички монологни фақат Марямга ўхшаш бир аёл киши айтиши мумкинлигини сезамиз. Шунинг учун биз унга ишонамиз. Унинг ҳаётдан норози бўлиб айтганлари бизда ҳам норозилик ҳисси уйғотади. Айни вақтда, ўқувчининг бу аёлга раҳми келади. Уғилчаси уни юпатишга уриниб айтган гаплари замонга қарши норозилик туйғусини, фақир оиллага эса меҳр ва шафқат ҳисларини яна бир даражада оширади. Бола ҳам ўзига

⁵¹ Ҳ а м з а, Янги саодат, қўлёзма, 5—6-бетлар.

хос тилда, ўз психологиясига муносиб тарзда гапиради. У, аясининг йиғлаш сабабини тушунолмайди. Чинни косаларигача сотиб еган ёмон отаси эсига тушади-ю, «аям уни соғиндимикан?» деб ўйлайди. Мана шу реалистик деталь боланинг тилига жуда мос келади. Биз унинг тили орқали болаларча содда ва соф дилини ҳам ҳис қиламиз. Унинг онасига ачиниши, меҳрибончилиги, болаларча самимий туйғулари бизга ҳам «юқади».

Ҳамза изланишни давом эттиради. Унинг 1916—17 йилларда, Октябрь революцияси арафасида майдонга келган пьесаларида китобий тилдан кўра жонли халқ тили устун турганини кўрамиз. «Заҳарли ҳаёт» пьесасида Абдуқодирбой шундай сўзлайди:

«Энди, бой-афандининг гаплари шуки, мен эл-халқ ичиди хўп яхши обрў, шуҳрат топган киши, бир Қўқонгагина эмас, Бухоро, Самарқанд, бу тарафи Қашқар дегандек, ҳамма жойга овозамиз кетган... Энди мен шу обрў билан бориб бир бечора косибди қизини олиб бераман! Халқ мени нима дейди! Ахир унинг каттакдек ҳовлиси бор, тўй қаерда бўлади? Хўш, келган ёр-дўстлар қаерда ўтиради?... Мана, ахир, ўқийман деди, олти йилдан баққа қанча пуллар сарф қилдим, энди мулла бўлиб қилиб берган фойдасими бу?»⁵².

1916 йилда Тошкентда босилиб чиққан бу пьеса бадий тил нуқтаи назаридан принципиал аҳамиятга эгадир. Машҳур бойнинг бечора бир камбағални менсимай айтган сўзлари эзувчи ва эзилувчилар орасидаги синфий зиддиятни ҳаққоний акс эттиради. Бой «косибди қизини» ўғлига олиб бермоқчи эмас. Унинг косибга нафрати «катакдек ҳовлиси бор!» деган иборада аниқ сезилади. «Ўғлини олти йилдан баққа» (буёққа) ўқитганини айтганда биз унинг Фарғона шевасида гапиришини пайқаймиз. Нутқдаги бу деталь ҳам образга аниқлик киритади, уни индивидуал бир қиёфада кўз олдига келтиришга ёрдам беради. Бойнинг сўзларини Маҳмудхонга келиб айтаётган Абдуқодирбой ҳам «афдан-бафдан сўзлашиб, гапни муддаога олиб келдим» деганда, Фарғона шевасининг бу характерли сўзлари унинг тилини ҳам конкретлаштиради. Хуллас, реалистик тилнинг мисоли бўлган бу парча Ҳамзанинг революциядан олдин ҳам жонли халқ тили бойликларидан

⁵² Ҳ а м з а, Асарлар, 2-том, 1960, 8-бет.

самарали фойдалана бошлаганини кўрсатади. Бу фикр-ни тасдиқлайдиган далиллар Ҳамза ва А. Қодирийнинг революциядан олдинги асарларидан ташқари Мирмуҳсин Шермуҳамедовнинг «Бефарзанд Очилдибой» номли қиссасидан ҳам топилади. Бу асар «Туркистон вилоятининг газети»да 1914 йилда тугалланмаган ҳолда бо-силиб чиқади. Унинг жанри ҳам унча аниқ эмас. Газе-тадаги биринчи парча «Хаёлий ҳикоя» деб аталган, иккинчи парча русча ҳарфлар билан «Повесть» деб номланган. Авторнинг ўзи эса «Бефарзанд Очилдибой»-ни роман деб атайди. Адабиётшунос С. Мирвалиевнинг «Ўзбек романи» китобида бу асар Ҳамзанинг «Янги Саодат»и ва А. Қодирийнинг «Жувонбоз»и билан бир-га ўзбек адабиётида роман жанрини яратиш йўлидаги илк машқлар эканлиги тўғри кўрсатилади⁵³.

Мирмуҳсин Шермуҳамедов эскича услубда мақсадни англатиш қийин эканлигини, ўқиганларнинг кўпи асар-ни тушунмай бебахра қолишини сезганлиги учун атай-лаб енгил тилда ёзади. «Асл роман ҳар ким тушуниб ўқийдиган даражада осон бўлиши керак»⁵⁴,— дейди авторнинг ўзи.

Очилдибойнинг тўрт хотини бор, аммо фарзанди йўқ. У фарзанд орзусида юради, «ўғил кўрсам мардикорла-римга бош қилиб қўяр эдим, ҳар замонда ўзим би-лан бўза ҳам ичишар эди»⁵⁵, деб илжайиб қўяди.

Бу ерда ёзувчи Очилдибой устидан кулади. Тили жу-да равон бўлганлиги учун авторнинг Очилдибойга ўх-шаш бойларга кинояли кўз билан қараши сезилиб ту-ради. Тўғри, воқеа давомида ҳаёт тасвири эртакдагига ўхшаб жуда соддалашиб кетган жойлари ҳам бор. Очилдибой гап еб ўтирганда, улфатларининг унга ўғил тилаб айтган дуосидан шундай таъсирланадики, кўча-га чиқиб кўзидан мўлдир-мўлдир ёш тўкади. Эс-ҳуши бошидан учиб, ҳар куни борадиган уйини топиб борол-майди, адашиб бировларнинг ҳовлисига киради, уни калтаклар билан қувлашади. Очилдибой охири ўз уйи-га етиб боради, аммо ҳовлисини таний олмайди. Хаёли шунчалик паришонки, ўз уйдан ҳам қочиб чиқиб,

⁵³ С. Мирвалиев, Ўзбек романи, Тошкент, «Фан» нашриёти, 1969, 56—64-бетлар.

⁵⁴ «Туркистон вилоятининг газети», 1914, 79-сон, 1-бет.

⁵⁵ Уша газета, 75-сон, 1-бет.

масжиднинг йўлагига киради. Кейин бирдан ухлаб қолади, тушида ўғил кўради. Бу ҳаммаси реалистик адабиётнинг талабларига унча жавоб беролмайди. Автор тилни содалаштираман деб, фольклорга тақлид қилади, афсона айтаётгандай бўлади.

Бироқ шундан кейинги тасвирда яна реалистик бўёқлар кўринади. Очилдибой тушида ўғил кўриб, маҳалла масжидининг имоми билан унга қандай исм қўйиш ҳақида маслаҳатлашаётганда бир неча одам келиб уни уйғотиб юборади. Очилдибой уйқу аралаш «тақсир, ўғлимнинг отини нима қўяй, нега айтмайсиз?» деб шовқун солади. Хуфтон намозини ўқишга келганлар бефарзанд Очилдибойнинг саволидан қаттиқ кулиб юбордилар. «Ул кулиб турганлардин бири бойни таниб ранги қум-қут ўчиб пайров кела бошлади. Чунки... ул одамни Очилдибойдан икки юз сўм қарзи бор эди». Қулаҳмад деган бу камбағал одам «кулганига юз пушаймонлар қилиб, «нокасдин қарздор бўлсанг ҳам йўлда тутар, ҳам гўрда» деган сўз ёдига тушиб, «худо кўрсатмасин, мандин ҳозир... масжид эшигида кулганимга қаҳрланиб пулини талаб қилса нима деган одам бўламан» деган хаёл бошидан оёғига қадар бўшаштириб юборди»⁵⁶.

Бу ерда камбағал Қулаҳмаднинг ички дунёсига хос маълум бир нуқталар жуда ишонарли кўрсатилган. Судхўр бойдан икки юз сўм қарз бўлган бечораҳол киши ўзини бунчалик эҳтиёт қилиши табиий. «Нокасдан қарздор бўлсанг ҳам йўлда тутар, ҳам гўрда!» деган мақол жуда ўрнида ишлатилган. Биринчидан, бу мақол Қулаҳмаднинг бойга нафратини билдирса, иккинчидан, унинг бойдан ҳайиқишини ҳам кўрсатади. Хусусан, кейинги ибора «Кулганимга қаҳрланиб пулини талаб қилса нима деган одам бўламан!» — оддий бир меҳнаткашнинг ички дунёсига жуда мос, унинг изтиробли туйғусини китобхонга етказиб бера олади. Жумланинг охирида автор Қулаҳмаднинг аъзойи бадани бўшашиб кетганини айтганда биз бунга ишонамиз, буни ҳатто гап оҳангидан ҳис ҳам қиламиз.

Инсоннинг ички дунёсини очишда реалистик деталлардан фойдаланишнинг аҳамияти жуда зўр. Бу ерда

⁵⁶ «Туркистон вилоятининг газети», 1914, 75-сон, 2-бет.

Қулаҳмадни бойнинг олдида саросимага солаётган деталь—икки юз сўм қарз—муҳим социал аҳамиятга эга. Бу деталь бизга авторнинг Очилдибойга берган олдинги характеристикасини чуқурроқ очади. Очилдибой одамларга қарз берганда, ҳар ойда юз сўмга икки сўм қўшиб олади, яъни судхўрлик ҳам қилади.

Мирмуҳсин Шермуҳамедов ўз асарида ибтидоий тарзда бўлса ҳам, Очилдибой сингари бойларга нафрат уйғотишга интилади. Асарнинг мағзида Қулаҳмад сингари меҳнаткашларга меҳр-шафқат туйғуси ётади. Автор мана шу оддий халққа яқин бўлишга интилганлиги учун ҳам асар тилини мумкин қадар жонли халқ тилига яқинлаштириб ётади. Буни сезган замона зўрлари асарнинг давоми босилишига монелик қиладилар. «Бефарзанд Очилдибой»нинг давоми босилмай қолиб кетади.

Маълумки, ўзбек адабиётида роман, повесть жанрларидан кўра драма жанри олдинроқ, тезроқ тараққий этди. А. Қодирийнинг «Ўтган кунлари»дан олдин Ҳамзанинг бир қанча драмалари, шу жумладан, «Бой ила хизматчи», А. Авлонийнинг «Адвокатлик осонми?» «Икки муҳаббат», А. Қодирийнинг «Бахтсиз кувёв»и ёзилган эди. Уша даврда саҳна асарининг прозага нисбатан бир афзаллиги бор эди. Мураккаб араб алифбесидан ўқиш қийин, хат-саводлик одам кам, газета-журналларнинг имконияти чекланган, бунинг устига чор ҳукумати уларни устма-уст таъқиқлаб турар эди. Бу тарихий шароитда одамларга саҳна орқали бевосита таъсир кўрсата оладиган, саводсизларга ҳам етиб борадиган (ҳатто бойларнинг катта бир қисми ҳам саводсиз бўлган-ку!) драматургияни тараққий эттириш нисбатан осонроқ эди⁵⁷.

Модомики, саҳна асарлари кўпчиликка, шу жумладан, саводсизларга ҳам мўлжаллаб ёзилар экан, уларнинг тили мумкин қадар содда, равон ва аниқ бўлиши керак эди. Бу ерда адабий тилни жонли халқ тили асосида тараққий эттиришга йўл очадиган объектив шароит бор эди. Шу сабабли Ҳамзанинг «Янги Саодат» ҳикояси билан «Заҳарли ҳаёт» драмасини бир-бирига солиштирсангиз, улар деярли бир вақтда ёзилган бўл-

⁵⁷ Масаланинг бу томони «Ўзбек адабиёти тарихи очерки»да тўғри кўрсатиб ўтилган.

са ҳам, пьесанинг тили ҳикоянинг тилига нисбатан жонлироқ, бадиийроқ, реализмга яқинроқ эканини сезасиз.

А. Қодирийнинг «Бахтсиз куёв»ида судхўр бой, бидъатнинг уяси бўлган имом ва уларнинг фожиавий қурбонига айланган камбағал йигит Солиҳ қарама-қарши синфларнинг вакиллари сифатида гаудаланади. Тўғри, А. Қодирий ҳам пьесасининг охирида жадид адабиётига хос ваъзхонликка берилади. Маҳалла элликбошининг тилидан халққа қараб:

«Исрофнинг зиёнини кўрингизлар, Файзибойдан ибрат олингизлар, — дейди. — Кўрдингизларми, исроф қилиб охири ҳоли нима бўлди? Бидъат тўйга исроф бўлган ақчага ўғлингизни ўқитингиз!»⁵⁹.

Бу содда насиҳатгўйлик ўша давр адабиётига хос умумий заифлик билан боғлиқ эди. Аммо А. Қодирий ўз пьесасида тўй исрофгарчиликларини қоралаб, қалин олиш ва шунга боғлиқ ёмон урф-одатлар камбағал меҳнаткашларнинг бошига тушган бир бало бўлганини адабиётимизда биринчи бўлиб кўтариб чиққани алоҳида эътиборга сазовордир. Чунки бу ёмон урф-одатлар, тўй исрофгарчиликлари асрлардан бери давом этиб келаётган, айрим қолдиқлари бугун бизнинг кунларда ҳам учрайдиган даҳшатли бир бидъат эдики, бунга қарши курашиш айниқса ўша вақтда чинакам халқчил, реалистик адабиёт олдида турган муҳим вазифа эди.

Камбағал йигит Солиҳ тўйнинг исрофи катта эканини билади, судхўр бойдан қарз олса сиртмоққа илинишини сезади, шунинг учун уйланишни пайсалга солади. Аммо амакиси Абдурахим:

«— Вой, қўрқоқ экансан-ку, — дейди. — Ҳозирги замонда қайси йигит қарздор бўлмай уйланотди! Озроқ қарздор бўлсанг, бошинг омон бўлса, сағалда қарзингни узиб қўясан.

Солиҳ (оз ўйланиб туриб) — Хайр, қарздор бўлиб қоламанде! Ўзингиз биласиз, амаки, сазангиз ўлмасин. Отам ўрнига отамсиз, нима қилсангиз ихтиёр ўзингизда»⁶⁰.

⁵⁹ А. Қодирий, Бахтсиз куёв, Театр рисоласи, Тошкент, 1915, 35-бет.

⁶⁰ А. Қодирий, Бахтсиз куёв, 7—8-бетлар.

Бу парчадаги тил жуда тиниқ, ҳаёт ҳақиқатини аниқ қилиб кўрсатади. Абдурахим меҳнаткаш, содда ва кекса бир тошкентлик экани унинг тилидан, хусусан, «уйланводди», «сағалда» каби сўзларидан яққол сезилди. Солиҳнинг «Қарздор бўлиб қоламан-де!» дегандаги тошкентча «де» си ҳам жонли реалистик тилнинг характерли белгисидир.

Биз бу ерда адабий тилдаги шевачиликни ёқламоқчи эмасмиз. Фақат адабий тилимиз мураккаб китобийликдан қутулиб, жонли халқ тили базасига ўтаётган даврларда айрим шевалар ижобий роль ўйнаганини айтмоқчимиз. Хусусан, Ҳамза, А. Қодирий каби ажойиб ёзувчиларимиз Фарғона, Тошкент шеваларидан ўз ўрнида ва меъёрида фойдаланиб, персонажларнинг тил хусусиятларини реалистик тарзда кўрсатганларини таъкидамоқчимиз.

Илғор позицияда турган ёзувчиларимиз ўша даврда жонли тил орқали адабиётимизга кириб келаётган рус-интернационал сўзларини ҳам персонажлар нутқи орқали бериш билан уларнинг касб-корлари, ижтимоий қиёфаларини аниқ кўрсатишга муваффақ бўлдилар.

«Бахтсиз куёв»да судхўр Қосимбой Солиҳга тўй ўтказиш учун қарз берар экан, ундан вексель олади. Уч ойда қарзини ижараси (проценти) билан узмаса, Солиҳнинг ҳовлиси бойга ўтиши керак.

Б о й — Ижарасини камайтиролмайман, суруги ҳам шундоқ.

А б д у р а ҳ и м — Ҳар нима бўлса ҳам сағал жўнроқ қилинг. Солиҳга жабр бўлмасин.

Б о й — Мен бир гапираман, айлантириб ўтиришга тобим йўқ. Бўлса хўп денг, бўлмаса жавоб беринг».

Солиҳлар ноилож кўнишади.

«Б о й — Вексилга қўл қўйишни биласизми?

С о л и ҳ — Ҳа, бой ака, биламан.

Б о й — Жуда яхши. Ҳовлининг неча саржинлиги маълумми?

С о л и ҳ — Ҳа, ўтган куни ўлчатган эдик. Жами тўқсон саккиз саржин.

Б о й! — Балли! Баракалла! Туринглар, натариюсга барайлик»⁶¹.

⁶¹ Ўша китоб, 28—29-бетлар.

Адабиётимизда биринчи марта Муқимий ҳажв қилган векселчи бой бу ерда ўз касби-корига оид «вексель», «натариус» сўзларини сувдай билади. Яна «муҳлати» дейиш ўрнига «суруги» дейди. Ҳамзанинг «Заҳарли ҳаёт»идаги Абдуқодирбой ҳам «идора» демай «контурга бордим» дейди. «Падаркуш»нинг персонажлари қизиқ ва интересни ҳодиса эмиш», «банклар кўпайди, катта бойлар чилен бўлур» дейишади. Бу ҳаммаси бой ва бойваччаларнинг юқорида С. Айнийнинг мақоласида қораланган такаббурлигига, ўз тилларини яхши билмасликлари ёки менсимасликларига бориб тақалар эди. Аммо ёзувчилар ўз асарларида бойларнинг ижтимоий қиёфасидаги бу хусусиятни ҳаққоний кўрсатишлари ижобий ҳодиса эди. Айни вақтда, «Натариус», «банка», «айроплан», «дрижабль», «самовар», «поезд», «вокзал», «станса» каби ўнлаб рус ва интернационал сўзларининг ўша даврдаёқ тилимизга кириб келиши ва бадиий адабиёт бу ҳолни ҳам ҳаққоний акс эттириши алоҳида эътиборга сазовор бир фактдир. Илғор рус маданияти ва рус тили янги ўзбек маданияти ва миллий тилининг ривожига катта ижобий таъсир кўрсатгани масаласига биз қуйида яна тўхтаймиз.

Бу ерда «Бахтсиз куёв» пьесаси ҳақидаги фикримизни давом эттириб шуни айтишимиз керакки, тўй бидъати ва исрофидан фойдаланиб бир камбағал хизматкорни абгор қилган ноинсоф бой образи принципал аҳамиятга эга. А. Қодирийнинг Қосимбойи айрим ўринларда Ҳамзанинг «Бой ила хизматчи»сидаги Солиҳбойни эслатади. Солиҳбой ҳам Ғафурга тўй учун қарз бериб, кейин бу қарздан разилона мақсадларда фойдаланади.

Айтиш мумкинки, бойлар тўй бидъатидан фойдаланиб камбағалларнинг қўл-оёғини боғлаб олишлари ўша замонларда кўп учрайдиган типик бир ҳаётий ҳодиса бўлган. Бу ҳаётий ҳодисанинг моҳияти «Бой ила хизматчи»да, шубҳасиз, жуда чуқур очилган. Ғафур ва Жамилага нисбатан «Бахтсиз куёв»даги Солиҳ ва унинг севган хотини Раҳима хийла бўш ва аянчли. Шу сабабли улар курашмай таслим бўлишади, ўз-ўзларини ўлдиришади. Қосимбой ҳам Солиҳбойга нисбатан анча ибтидоий ва эпизодик фигура. Аммо бой билан хизматкор орасида тўй исрофи ва қарзи туфайли кескинлашган ҳаётий зиддиятни А. Қодирий 1913—14 йил-

лардаёқ адабиётга олиб киришга интиланганинг ўзи таҳсинга сазовордир. Бу—асл-этибори билан тўлақонли реализмга интилиш эди. Шу сабабли пьеса тилида реалистик элементлар жуда кучли. Персонажларнинг кўпчилиги ҳақиқий жонли тилда сўзлашишади.

Биз пьесаларнинг тилига махсус тўхталаётганимизнинг сабаби шундаки, қаҳрамонларни ўз тиллари билан сўзлатишда ва автор тили билан қаҳрамон нутқини фарқ қилишда илк ўзбек пьесалари илк прозаик асарларимизга анча ижобий таъсир кўрсатган.

Ўтмишдаги насрий асарларга назар ташласак, қаҳрамонни унинг ўзига хос тил билан сўзлатиш анъанаси деярли йўқ эканини, персонаж тилини индивидуаллаштириш тўлақонли реалистик прозада тараққий этадиган бир анъана эканини сезамиз. Эски жангномаларда кўп учрайдиган «андоғ урдиларки» қабилдаги иборалар автор тилига ҳам, иштирок этувчилар тилига ҳам бир хилда мансуб эди. Фурқат даврида ҳам автор тили билан персонаж тилини фарқ қилиш одати йўқлигини қуйидаги мисолда қўриш мумкин.

Самарқанднинг Баҳрайн қишлоғида Раҳмонқули номли деҳқон ер ҳайдаётиб бир кўзача тилла топиб олади. Бу воқеанинг устига Раҳмонқулининг ҳамсояси Кенжабой (қўй жаллоб) келиб қолади.

«Ул қўй жаллоб айтибдурким, ушбу тиллоларни манга бергил, ман санга қирқ адад қўй беройин деб...». Деҳқон бечора кўнади. «Бир неча вақт ўтуб, мазкур Раҳмонқули қўй жаллобдин қўйни талаб қилса, мен сендин ҳеч нимарса олганим йўқ деб инкор қилибдур»⁶².

Албатта, содда бир деҳқон билан сўзлашган қўй жаллоб китобий тил билан «манга бергил», «қирқ адад қўй беройин», «ҳеч нимарса» деб ўтирмайди. Фурқат ўша давр адабий тилининг талабига биноан бойнинг нутқини атайлаб автор тили нормасига бўйсундирган. У вақтларда диалогни ҳаётдагидай аниқ, ҳаққоний ёзиш керак, деган тушунчанинг ўзи ҳам бўлмаганлиги кўришиб турипти.

Бу реалистик тушунча энг аввал драматургияда равнақ топади, чунки саҳна асарини диалогсиз тасаввур этиш мумкин эмас. Драматургияда реалистик диалогни тараққий эттириш учун объектив имконият кўп-

⁶² Ф у р қ а т, Танланган асарлар, II том, 147-бет.

роқ. «Бахтсиз куёв», «Заҳарли ҳаёт» пьесаларида жадид адабиётининг айрим таъсирлари сезилиб турса ҳам, аммо бу асарлар томошабинларга муҳим бир ҳаётӣ ҳақиқатни ишонарли, таъсирли қилиб айтиш учун ёзилган. Шу сабабли авторлар ўз қаҳрамонларини ҳаётдагидай табиий сўзлатишга, уларнинг диалогини ишонарли қилишга алоҳида эътибор берганлар.

Ремарқаларда Ҳамза «Марямхонимни зўр ила ҳазрат эшонга» никоҳлаб берганлари, «ўртадан ичкарига — Марямхоним уйна эшик» борлигини ёзади. Марямхон билан эшон диалоги автор тилидан яққол ажралиб туради:

Э ш о н — ...Менга нима қилипти, ахир, мендан қочасиз? Туринг, уйга кининг, мундақа қилманг, мен хафа бўламан!

М а р я м х о н — Қирмийман! Қирмийман! Раҳмсиз!.. Кўп яқинимга келманг. Дуоибад қилсангиз қилинг, мен ўлай! Ўлимимга розиман!»⁶³.

«Бахтсиз куёв» пьесасида ҳам автор тили билан персонажлар нутқи бир-биридан аниқ фарқланади. У пайтда ҳали «пьеса», «драма» сўзлари адабиётга сингиб улгурмаганлиги учун А. Қодирий ўз асарини «театр рисоласи» деб атайти.

С о л и ҳ — ...Энди мендан рози бўл. Бундоқ шарманда бўлганимдан ўлганим яхши.

Р а ҳ и м а — Сизга нима бўлди?! Вой ўлай!... Мен сиздан ажралиб бу дунёда туролмайман. Аввал менга пичоқ уриб ўлдинг. Кўрмай ҳам, куймай ҳам»⁶⁴.

Ҳар икки пьесада келтирилган диалог ҳам реалистик диалогнинг асосий талабларига жавоб беради.

А. Қодирийнинг «Жувонбоз» ҳикояси революциядан олдинги илк прозаик асарлардан биридир. 1915 йилда алоҳида китобча ҳолида Тошкентда босилиб чиққан «Жувонбоз»ни А. Қодирий «роман» деб атайти. Аммо унинг ҳажми ҳам, мазмуни ва шакли ҳам роман жанридан кўра ҳикоя ёки қисса жанрига яқинроқ. Уша даврларда роман ҳақидаги тушунча бошқача бўлгани Ҳамзанинг «Янги саодат»ида ҳам, Мирмуҳсин Шермухамедовнинг қиссасида ҳам кўринади.

«Жувонбоз»да А. Қодирий революциядан олдинги даврнинг жирканч бир иллатини фош қилади. Пулни

⁶³ Ҳ а м з а, Танланган асарлар, 2-том, 15—16-бетлар.

⁶⁴ А. Қ о д и р и й, Бахтсиз куёв, 1915, 33—34-бетлар.

«туфлаб йиққан» қурумсоқ савдогар Рауфбойнинг ўгли Саъдулла ўқишни ташлаб, майший бузуқлиққа берилади, жувонбозлик қилади, отаси йиққан давлатни совуради, охири мастлик устида оғир жиноят билан қўлга тушиб, ўн беш йилга қамалади-ю, Сибирга кетади.

А. Қодирий бундай бойваччалардан қаттиқ нафратланади. Аммо нафратини реалистик тасвир орқали ифода этмайди-ю, китобнинг охирида рўй-рост айтиб қўя қолади. Автор ўз гоя ва мақсадини «яланғоч» баён қилган ўринларда тили ҳам мураккаб, ғализ. Аммо ҳақиқий образлилик ва бадий тасвир бор ўринларда тил ҳам жонланиб кетади.

Рауфбойнинг хотини Солиҳа айвонда ёлғиз ўзи дўппи тикиб ўтириб, ўгли Саъдуллани ўйлайди:

«Саъдулла тушгур на мадрасада турмаса, на уйга келмаса, на дадасига хат ёзиб, омон-эсонлигини билдирмаса. Бола бўлиб ақли кирмади. Саъдуллани қуриб кетгур Раҳим шайтон алдаб йўлдан чиқарди. Унга ота ҳам керак эмас, она ҳам керак эмас, уй ҳам керак эмас. Кеча-кундуз самоварда, улоқда, тақяда... Иссиқ-совуқчи домламга бориб, уч танга билан ўғлимни Раҳимдан совутиб қўймасам бўлмайдиғон ўхшайди»⁶⁹.

«Ичқари»да ўтирган бир аёлнинг нутқи бу ерда жуда ўзига муносиб қилиб берилган. Автор «халис» туриб, Солиҳанинг ички дунёсини унинг тили орқали тасвирляпти. Она ўз ўғлининг ёмон йўлга кириб кетаётганини сезиб изтироб чекади. Бу изтироб унинг сўзларидагина эмас, қисқа-қисқа жумлалари оҳангида ҳам сезилиб туради.

Уйда ўтирган мутеъ она ўғлини йўлга солиб олишдан ожиз. У фақат иссиқ-совуқчи домлага уч танга бериб ирим-чирим қилишни билади, холос. Солиҳа баъзи бир бойвачча хонимларга ўхшаган заҳар-заққум аёл эмас. Унинг табиатида алоҳида бир мулойимлик бор. Шундай ёмон ишлар қилиб юрган ўғлини ўйлаганда «Саъдулла тушгур», «қуриб кетгур Раҳим шайтон» деб ўйлайди. Бу ибораларда ҳам Солиҳанинг феъл-атвори кўриниб туради.

Солиҳа эпизодик қаҳрамон бўлса ҳам, ёзувчи уни ўзига хос тил билан сўзлата олгани ва унинг ички дунёсини нутқи орқали оча олгани учун у ҳикоянинг энг реалистик образи бўлиб гавдаланади.

⁶⁹ А. Қодирий, Жувонбоз, Тошкент, 1915, 3-бет.

А. Қодирий жонли халқ тилининг имкониятларидан йил сайин дадил ва самарали фойдаланиб, тўлақонли реалистик асарлар яратиш йўлида янги-янги муваффақиятларга эришади. Унинг «Улоқда» ҳикояси биринчи марта 1923 йилда босилиб чиққан бўлса ҳам, аммо у революциядан олдин ёзилган. Авторнинг ўзи ҳикоянинг 1936 йилги нашрига қўйидагича эслатма беради:

«Бу ҳикоя 1915 йилда ёзилган эди. Болалик даврининг ёдгори бўлгани учун ортиқча ўзгаришлар киритмадим»⁷⁰.

Биз «Улоқда» ҳикоясининг революциядан кейинги нашрларида жузъий таҳрирлар бўлганини унутмаган ҳолда, унинг асосий мазмуни ва шаклини революциядан олдинги бадиий прозамизнинг намунаси сифатида таҳлил қилмоқчимиз.

А. Қодирий «Жувонбоз» ҳикоясини, айниқса, «Бахтсиз кувё» пьесасини ёзиш жараёнида қаҳрамонларни ўзларига хос тил билан сўзлатишда анчагина ижодий тажриба орттиради. Бу тажриба жонли халқ тилининг имкониятларидан кенг фойдаланиш нақадар самарали эканлигини амалда кўрсатади. Ёзувчи ўзининг «Улоқда» ҳикоясини худди оғзаки ҳикояга ўхшатиб, биринчи шахс номидан ёзади. Ҳикоя қилувчи қаҳрамон—ўсмир бола, унинг тили мураккаб бўлиши мумкин эмас. Ҳикоя воқеаси—улоқ халқ ҳаётининг шундай бир мароқли, жонли томоники, уни тасвирлаганда китобий тилдан қочиш ва халқ тили бойликларидан фойдаланиш имконияти кўпроқ:

«Ҳар ким улоқни ўз тақимига босиш ҳаракатида, лекин улоқнинг думидан, оёғидан, ёлидан тортувчилар жуда ҳам кўп. Тўдадан олиб чиқиш жуда ҳам қийин. Баъзан улоқни тўдадан олиб чиқувчи ҳам кўришиб қолади, бироқ унинг кетидан улоқчилар чуғурчиқдек ёпирилиб, ўн-ўн беш қадамда тутиб оладилар. Яна тортиш бошланади.

Бу ёқдаги томошачилар:

— Тақимга бос, тақимга! — Отнинг бошини қўй, човига қамчини шиғаб бер! — Бўш келма, маҳкам тут! — юганни бўшат, қамчингни тишлаб ол, ёнингга алақсима! Олдинг, олдинг! Беришма, чапга бурул, чап-

⁷⁰ А. Қодирий, Улоқда, Тошкент, 1936, 3-бет.

га! — Тут, қўйма! Вой тўймагир, бериб юбординг-а!
Ўз кўнглингда сен ҳам улоқчисан-да. Отинг ҳаром
қотсин; отми, эшакми бу ҳаром ўлгиринг! — деб ҳар
хил товушда бақирришадилар. Отаси боласини, акаси
укасини танимайди. Чанг-тўзон, терланган, пишилган;
ҳар ким улоқни тақимга босиш қайғусида. Бош ёри-
либ, кўз чиққан билан, отдан йиқилиб қўли сингани
билан парвойи палак. Ишқилиб, улоқни тақимга бо-
силса бўлди... Тақимга босиш ўзи жуда ҳам нашалик-
да!»⁷¹.

Бу парчада кўпқиррали бадиий мазмун бор. Улоқ
манзараси жуда тиниқ, айти вақтда, жуда ёрқин. Тас-
вирида эпик асарларга хос кўлам сезилади. Келажакда
А. Қодирийнинг эпик жанрлар устаси бўлиб танилиши
бежиз эмас. Уёқда улоқчилар жон-жаҳд билан торти-
шади, буёқда тумонат одам ҳаяжонга тушиб кузата-
ди, хилма-хил овоз ва оҳанг билан сўзлашади. Ёзувчи
уларнинг ҳаммаси учун характерли сўзларни, ибораларни
ва оҳангларни топиб, ўз ўрнига қўйиб ишлатади.
Халойиқнинг орасида турган Турғуннинг ҳолати, улоқ-
чиларга, томошабинларга муносабати унинг ўзига хос
тили орқали шундай берилдики, қаҳрамон ҳам ҳақ-
қоний бир одам бўлиб гавдаланади. Турғун улоқни
«бирдан саккиз томонга тортқилашадилар... Жуда қи-
зиқ...» деганда биз ўсмир йигитнинг қиёфасини, гап
оҳангини, ички дунёсини аниқ кўз олдида келтирамиз.
«Отаси боласини, акаси укасини танимайди, чанг-тў-
зон, терланган, пишилган; ҳар ким улоқни тақимида
босиш қайғусида» сўзлари табассум билан айтиляпти.
Улоқчиларнинг ва томошабинларнинг ортиқча жазава-
си бир оз кулгили. Турғуннинг табассумида фақат завқ
бор. У ҳали ёш, келажакда улоқчи бўлишни орзу қи-
лади. «Тақимга босиш ўзи жуда нашалик-да», — дейди
Турғун. Бу ерда автор ўз қаҳрамонининг ортиқча иш-
қивозлигига ўйчан кулимсираб қараётгани сезилади.
Чунки улоқ—фақат завқли бир тамоша эмас, хатарли
бир мусобақа. Ҳикоянинг охирида Эсон ака деган ки-
ши отларнинг оёғи тагида қолиб ҳалок бўлади.

Улоқнинг бу иккинчи томони ҳам Турғуннинг ички
дунёсига ва тилига муносиб равишда жуда ҳаққоний
ва санъаткорона кўрсатилади. Турғун улоқда Эсон

⁷¹ А. Қодирий, Улоқда, Тошкент, 1936, 11-бет.

аканинг яраланганини кўради. «Бечора бултурги ҳайи-да менга ярим сўм ҳайитлик берган эди, илоҳи яхши бўлсин» деб кўнглидан ўтказди. Аммо эртаси куни азонда Турғун отасини сўраганда ойиси:

«Эсонбойнинг жанозасида!» — деб жавоб беради-ю, Турғуннинг уйқуси ўчади.

Ҳикояда ташқи ҳаёт ҳам, қаҳрамоннинг ички дунёси, психологияси ҳам шундай меъёр билан сиққ ва аниқ тасвирланганки, А. Қодирий ўша даврда шундай маҳорат билан асар ёзгани кишини қойил қолдиради. Албатта, автор ўзининг ёрқин болалик таассуротлари-га асослангани ва бу таассуротларни худди яқин бир кишисига бевосита айтиб бергандагидек жонли халқ тилида ёзилганлиги унинг бу муваффақиятига замин яратган. Шу муносабат билан А. Толстойнинг халқ тили ҳақида ёзган қуйидаги сўзларини эслаш ўринли: «...Халқ сўзлашадиган тилда ёзувчи ифодамоқчи бўлган ҳам-ма товушларни бериш имконияти бор,— мен шунисини яхши кўраман. Бундан ташқари, энг муҳими шуки, халқ тили энг яхши бадий регулятордир. Халқ тили ортиқча, жимжимадор, шиширилган нарсаларни айтмоқчи бўлганинда ҳам айтгани қўймайди»⁷².

«Улоқда»ни ёзганда ҳали ёш ёзувчи бўлган А. Қодирий учун халқ тили мана шундай бадий регулятор— мезон вазифасини бажаради.

Халқ тили мана шундай регулятор бўлиши учун ёзувчи ўзи тасвирлаётган воқеликка ҳаққоний ва самимий муносабатда бўлиши керак, китобхонларнинг эҳтиёжларини, талабларини ҳамиша ҳис қилиши керак. Чунки жонли тил—алоқа қуролидир. Алоқа эса ҳамиша реал сўйловчидан реал эшитувчининг эҳтиёжини ҳисобга олишни талаб қилади. Одамлар бир-бирлари билан сўзлашганларида, улардаги энг реал эҳтиёж—ҳақиқатни билиш, ўзини қизиқтирадиган бирор нарса ҳақида чин, аниқ тасаввур олишдир. Айтиш мумкинки, инсоний сўз асли туғилишида чин сўз бўлиб туғилган. Кейин унинг ёнида ёлғон сўз ҳам пайдо бўлган-у, дарахтга чирмашиб ўсадиган зарпечак сингари чин сўзга чирмашиб, унинг ҳисобига ғовлай бошлаган.

Халқ тилининг регуляторлик хусусияти шундаки, самимий сўзга чирмашган зарпечак бу тилда кўзга тез таш-

⁷² Л. Н. Толстой. Полное собрание сочинений, т. II, стр. 278.

ланади. Жонли халқ тилида ростни ёлғондан, самимиятни қаллобликдан ажратиш мураккаб китобий тилдагига нисбатан осонроқ бўлади. Халқ тили реал халқ ҳаётига чинакам боғлиқ бўлганлиги учун бу тилда реалистик хусусиятлар потенциал имкониятлар тарзида ҳамма даврларда мавжуд эди. Аммо бу потенция тўлиқ юзага чиқиши ва реалистик асарларда мукамал гавдаланиши учун адабиёт халқ ҳаётига узвий боғланиши, халқ ҳаёти эса адабиётнинг марказий объектига айланиши керак бўлди.

Қатрада қуёш акс этганидек, «Улоқда» ҳикоясида мана шу ҳақиқат акс этади. Бу ҳақиқат «Улоқда» ҳикоясини реалистик асар даражасига кўтаради.

Тўғри, ҳикояда халқ ҳаётининг катта ижтимоий муаммолари тасвирланган эмас. Бундай кичик ҳикоя билан адабиёт дарҳол реалистик йўлга ўта олмайди. Адабий тилимизнинг янгилиниш жараёнини ҳам битта-иккита ҳикоялар ва пьесалар узил-кесил ҳал қила олмайди.

Адабиётимизда ва адабий тилимизда юз берадиган мислсиз катта сифат ўзгариши ҳали олдинда эди. Ўзбек адабиётини бутун халқимизга, Иттифоқимизга ва жаҳонга танитган ўлмас романлар, қиссалар, пьесалар, дostonлар, ҳикоялар, шеърлар Октябрь революциясидан кейин ёзилди. Бу сифат ўзгариши ўзбек социалистик миллати ва миллий тилининг шаклланиш жараёни билан қўшилиб борди.

Ингирманчи асрнинг дастлабки 10—15 йилида адабий тилимизда ва адабиётимизда юз берган силжишлар, миқдорий ўзгаришлар революциядан кейинги сифат ўзгаришини маълум даражада тайёрлаб борди. Агар Ҳамзада революциядан олдин орттирилган ижодий тажриба ва «Заҳарли ҳаёт», «Соғиниб», «Мухторият» каби асарларда ўтилган тайёргарлик даври бўлмаса эди, у революциянинг дастлабки йилларидаёқ «Бой ила хизматчи»дек етук асарни ёзиши қийин эди. Абдулла Қодирийнинг революциядан олдинги ижодий изланишлари ва илк асарларида босиб ўтган реалистик йўли унинг 1922—25 йилларидаёқ «Ўтган кунлар»дай ажойиб роман ёзишига муҳим замин яратди. Мана шу сабабларга кўра, биз революция арафасида адабиётимизда ва адабий тилимизда юз берган илк миқдорий ўзгаришларни ва бу жараёнда жонли халқ тилининг

иштироки қандай бўлганини батафсил таҳлил қилишга уриндик.

Бундан кейинги боблар проза жанрида юз берган улкан сифат ўзгаришида жонли тилнинг иштироки қандай бўлганини текширишга қаратилади. Масаланинг мураккаблигини, йирик романлар ва повестлар, хилма-хил қиссалар, ҳикоялар таҳлил объекти қилиб олинишини, бу ҳаммаси адабий тилимизнинг янгиланиш жараёни фонида кўрсатилиши кераклигини ҳисобга олиб, ҳар бобни реализмнинг алоҳида назарий масалалари асосига қурмоқчимиз.

Ҳаққоний ҳис-туйғулар тили

Адабиёт—инсоншунослик бўлганлиги учун қаҳрамоннинг ташқи қиёфаси ва уни ўраб олган воқелик билан бирга одамнинг маънавий дунёсини ҳам, психологиясини ҳам ишонарли ва таъсирли қилиб тасвирлаб бериш ёзувчилар олдида турган энг қийин, энг шарафли вазифалардан ҳисобланади. Тўғри, реализмдан олдинги тараққиёт босқичларида, масалан, классицизм ёки романтизм услублари адабиётда ҳукмронлик қилган даврларда инсоннинг психологиясини, хилма-хил ҳис-туйғуларини ҳаётдагидай аниқ кўрсатиб бериш унчалик зарур ҳисобланмаган. Классицизм ўз замонасида ижобий роль ўйнаган адабий оқим бўлса-да, аммо у китобхонга, томошабинга кўпроқ ақл ўргатишга асосланган эди. Шунинг учун классицизм кўп учрайдиган дидактизм, рационализм, схематизм каби камчиликлар унинг имкониятларини чеклаб қўйди. Романтизм услуби инсоннинг ички дунёсини классицизмга нисбатан чуқурроқ тасвирлашга интилди. Аммо романтизмда ҳам инсоннинг реал ҳаётдан кўра ҳаёт ҳақидаги романтик орзулари ва хаёлий интилишларини тасвирлаш устун туради. Романтизмнинг энг илғор шакллари кейинчалик реализм такибига киргандагина бу икки услуб бирлашиб, инсоннинг ички дунёсини, шу жумладан, унинг орзулари, ўй-хаёлларини ҳам ёрқин ҳаётий образларда мужассамлантиришга муваффақ бўлади.

Адабиётда реализмнинг ғалаба қилиши ижтимоий онгда материалистик дунёқарашнинг ғалаба қилиши билан маълум даражада боғлиқдир. Идеалистлар онг-

ни бирламчи, материяни иккиламчи деб билар эдилар. Материалистлар эса материянинг бирламчи эканини исбот қилдилар. Материя бу—бизнинг сезги аъзоларимизга таъсир қиладиган ягона объектив воқеликдир. В. И. Ленин «Философия дафтарлари»да шундай деб ёзади: «Бизнинг сезгимиз ягона ва сўнгги объектив воқеликнинг образларидан иборат,— сўнгги воқелик деганимиз охиригача аниқланган деганимиз эмас, шундан бошқа воқелик йўқ ва бўлиши мумкин эмас, деганимиздир»⁷³.

Демак, инсон реал ҳаёт ҳақидаги энг ҳаққоний тасаввурни ўз сезгилари воситаси билан олади. Инсон сезгисига бу даражада юксак баҳо бериш, унинг ҳис-туйғуларини биринчи ўринга қўйиб таҳлил қилиш материалистик дунёқараш билан реалистик адабиётнинг услуби орасида табиий бир яқинлик борлигини кўрсатади. «Ҳис-туйғулар реал борлиқни кўрсатади, фикр ва сўз эса умумийликни»⁷⁴.

Албатта, диалектик материализмни реалистик адабий услубга механик равишда боғлаб бўлмайди. Адабиёт ва фалсафа инсон фаолиятининг мустақил соҳалари бўлишидан ташқари, О. Бальзак, Л. Толстой каби улуғ реалистлар ҳаёт ҳақиқатларини инсон ҳис-туйғулари орқали очиб беришда жуда мураккаб ва зиддиятли дунёқарашга асосланганлар. Буни биз К. Маркс, Ф. Энгельснинг Бальзак ҳақидаги фикрларидан ва В. И. Лениннинг Л. Толстойга бағишланган мақолаларидан ҳам биламиз. В. И. Ленин Л. Толстойнинг дунёқарашидagi заиф ва реакцион томонларини қаттиқ танқид қилади, аммо унинг ижодини одамзоднинг бадий тараққиётида олдинга ташланган янги бир қадам деб атайди. В. И. Ленин Л. Толстойни «Рус революциясининг ойнаси» деб баҳолагани ҳаммага маълум.

Лев Толстой 1905 йилги рус революциясини тушунмаган ва ўзини ундан четга олган бўлса ҳам, унинг асарларида мана шу революцияга қатнашган омманинг мавжуд тузумдан норозилиги ва мураккаб кайфияти акс этади. Соддалаштириб айтганимизда, Л. Толстой умумий масалалар тўғрисида образсиз фикр юритганда унинг дунёқарашидagi заифликлар устун келади-ю,

⁷³ В. И. Ленин, Асарлар, 4-нашри, 14-том, 116-бет.

⁷⁴ О философских тетрадах В. И. Ленина, М., 1959, стр. 251.

ҳақиқатдан узоқлашади. Аммо Л. Толстой ўз асарларида жонли одамларни, уларнинг ташқи ҳаётлари билан бирга ички дунёларини ҳам тасвирлаганда энг тегур ҳаёт ҳақиқатларини зўр маҳорат билан кўрсата бошлайди. Бунинг сабабларидан бири шуки, Л. Толстой табиатан реалист ёзувчи, у инсоннинг психологиясини, қалб диалектикасини чуқур ҳис қила билган сиймо. Инсоннинг ҳис-туйғулари эса В. И. Лениннинг юқорида келтирилган сўзлари билан айтганда, реал борлиқни кўрсатади. Шунинг учун Л. Толстой инсон ҳис-туйғуларини тасвирлаганда табиий бир тарзда диалектик бўлиб қолади, стихияли йўл билан материализмга келади. Мана шу ҳол унга ўзи тан олмаган улур революциянинг ойнаси бўлиш имконини беради.

Лев Толстой ўзи яратган бадий асарларда инсоннинг хилма-хил ҳис-туйғуларини олижаноб мақсадлар билан кўрсатади. У ўзининг санъат ҳақидаги трактатида айтганидек, одамзодга хос энг юксак, энг гўзал ҳис-туйғуларни сўз воситаси билан кишиларга «юқтириш»га интилади.

Биров астойдил завқланиб кулса, уни кўрган одамнинг ҳам кулгиси келади, ҳеч бўлмаса, кулимсирайди. Биров ўртаниб йиғласа, уни кўрган одам беихтиёр маъюсланади. Далада бўрини кўриб қўрққан одам қандай ваҳимага тушганини айтиб берса, унинг туйғуси эшитувчиларга ҳам ўтади. Санъат ва адабиётнинг таъсир кучи бир одамнинг бошидан кечган ҳис-туйғуларни иккинчи одам мана шу тарзда ҳис қила билиши билан боғлиқдир.

«Одамда бошқаларнинг туйғусини чуқур ҳис қила билиш, юқтира билиш қобилияти бўлганлиги учун ҳам,— дейди Л. Толстой,— бутун одамзод шу вақтгача бошдан кечирган ҳамма нарсани ҳар бир киши ҳис қила билиши мумкин. Одам бундан минг йил олдин ўтган кишиларнинг туйғуларини ҳам, айни вақтда, ўз замондошларининг туйғуларини ҳам ҳис қила олиш ва ўз туйғуларини бошқаларга юқтира олиш имкониятига эга»⁷⁵.

Бу имкониятнинг юзага чиқиши учун адабиётда реализм ғалаба қилиши ва ҳар бир асар инсон ҳис-туйғусини жуда аниқ ифодалай оладиган бадий тил

⁷⁵ Л. Н. Толстой, О литературе, М., 1955, стр. 357.

билан ёзилиши керак. Биз юқорида Фурқатнинг насрий асари мисолида кўрган эски сертакаллуф тил авторнинг ҳис-туйғуларини ўқувчилар қалбига яхши етказиб бера олмаганини сездик. Ҳамза, А. Қодирӣ, А. Авлоний, М. Шермуҳамедов каби инқилобдан олдин реалистик проза яратишга интилган тараққийпарвар ёзувчиларимиз оддий халқ тушунмайдиган мураккаб китобий тилнинг қобиғини ёриб чиқишга астойдил интилдилар. Аммо ҳоким синфлар ҳамон эски адабий тил нормаларини ёқлаб келар эди. Бунинг бир мисолини Мирмуҳсин Шермуҳамедовнинг бойлар, қорилар билан конфликтда кўриш мумкин. Унинг «Фарзандсиз Очилдибой»идан ғазабланган бир бой уни ҳузурига чақириб айтади: «Газетада айлаган мазамматинг соб бўлиб, эмди бибисмилло шайтон китоби битмакка тушдингми? Жабрингдин қачон қутуламиз?» Мирмуҳсин бунга жавобан ёзади: «Хўп, тўхтанг бой ака, кутулмағингизни мундин буён газет кўрсатиб берур»*. Бундай жавоб, албатта, замона золимларининг ғашига тегади. Мирмуҳсин Шермуҳамедов газетанинг ўша сонидида ўқимишли қориларга ҳам мурожаат қилади: «Авфуларингизни талаб қиламан, эй муҳтарам қорилар! Жаноб олийларингизга маълум бўлсинки, маним бул тубандаги бўш—бўш сўзларим учун, албатта, изҳори нафрат этмакларингиз табиийдир». Автор романи энгил халқ тилида ёзиш керак деган эътиқодини билдириб ўтгач, қорилар адабий тил ҳисоблаб келган китобий тилни ҳам билишини намойиш қилади: «...Орамизда бўлатурган қоидага хилоф ва бидъат ишларимизни мақола ила ёзиб битдириб бўлмаслигина кўзим етиб шул одатларимиз учун роман ёзиб эл кўзига воситаси-ла кўрсатишга мажбур бўлдим**».

Авторнинг кўз олдида кенг халқ оммаси турган пайтда аввалги бобимизда мисоллар келтирилган равон, ширали, ҳис-туйғуга бой тил билан асар ёзади. Аммо унинг кўз олдида авом тилини менсимайдиган қорилар турган пайтда «маълум ўлсинки», «маним бул сўзларим» «эл кўзига воситаси-ла кўрсатишга» деган мураккаб, аммо расман қабул қилинган тилда ёзишга мажбур бўлади.

* «Туркистон вилоятининг газети», 1914, 79-сон, 1-бет.

** Уша газета, ўша бет.

Инқилобдан олдинги ҳоким синфлар ва ноширлар ёзувчиларга тазйиқ ўтказгани, энг илғор адибларимиз халққа айтмоқчи бўлган сўзларини замона зўрларининг тасдиқидан ўтказмасдан айтолмаганликлари учун, маълум даражада ҳукмдорларнинг талаблари билан ҳам ҳисоблашганликлари Ҳамзанинг «Янги Саодат» асари тилида ҳам кўринади.

Оммани билимга, маданиятга чақирувчи бу асарда нисбатан раво тил ва энг яхши туйғулар меҳнаткаш, бечораҳол кишилар тасвирида кўзга ташланади. Албатта, Ҳамза бу асарида ҳали бойлар билан камбағалларнинг синфий зиддиятларини очолмайди. Олимжоннинг бой отаси бор-будини бузуқ ишларга совириб, илмсизлиги туфайли оиласини оғир аҳволга солиб қўйган бўлса, Олимжон камбағал бўлишига қарамай ўқиб, илм олиб, охирида бой бўлади. Бойлик-камбағалликни фақатгина илм олишга боғлиқ қилиб кўрсатиш катта ҳаёт ҳақиқатига тўғри келмайди.

Аммо «Янги саодат» қиссасининг бадий тўқимаси ва тилида бизни қизиқтираётган нуқта шуки, ёзувчи ҳаёт ҳақиқатига қанчалик яқин келса, унинг тили шунчалик ҳароратли ва таъсирли чиқади: «Эй зоти муҳтарам!... Шояд бу рисолаи тожимизни камоли вақт ила ўқуб бир қатор ақл оинасина солиб аксин тамом кўрган сиз оғози бойит ҳаёт вақтинда Абдулқаҳҳор ва бошқаларинда қандай роҳат ва фароғатда бир нафасгина бўлсин кўнгилсизлик ҳолларин кўрмай лаззатда яшаганликлари рисоламиз аввалида ёзилмаган бўлса ҳам, воқеъан кўриниб турган бир иш учун фикр ва тасаввурингизга иқтифо қилиб сўзни узайтирмаган эдик»⁷⁶.

«Зоти муҳтарамлар» қиссада Абдуқаҳҳорбойнинг аввалги роҳат-фароғатда кечирган ҳаёти нега кўрсатилмаганини авторга таъна қилиб айтган ёки айтишлари мумкин бўлганлиги учун Ҳамза бунга изоҳ беради. Абдуқаҳҳорбой бир нафас ҳам кўнгилсизлик ҳолларини кўрмай лаззатда яшаган пайтларини муҳтарам зотларнинг ўз тасаввурларига ҳавола қилади.

Бу парчанинг тилидаги мураккаблик ўша муҳтарам зотларнинг диди ва талабига мос келади. Ҳамзанинг уларга меҳр ва самимият билан айтадиган гапи йўқ.

⁷⁶ Ҳ а м з а, Янги саодат, ўша қўлёзма, 36-бет.

фақат расман изоҳ беради. Ёзувчи Олимжон ва Марям каби бечораларга жон куйдиради. Олимжон ва Марям кабиларга мўлжаллаб ёзилган сатрлар қанчалик ҳароратли бўлса, замонанинг такаббур ҳукмдорларига изоҳ тариқасида ёзилган сатрларда шунчалик совуқ бир расмият сезилади. Бу ҳол, албатта, асарнинг тилига ҳам таъсир қилади.

Ҳамза, Мирмуҳсин Шермуҳамедов каби тараққий-парвар ёзувчиларнинг меҳри ва эътибори камбағаллар томонида эканини ўша даврнинг ҳукмдорлари ҳам сезадилар ва уларнинг асарларига йўл бермайдилар. М. Шермуҳамедов «Фарзандсиз Очилдибой» романининг юз бетчасини ёзган бўлса ҳам, «Туркистон вилоятининг газети» бир-икки сондан кейин асарнинг давомини босмай тўхтатиб қўяди. Ҳамзанинг «Янги саодат» и кенг китобхонлар оммаси қўлига етиб боролмади: А. Қодирий ўз таржимаи ҳолида «Жувонбоз» отлиқ ҳикоячани ёзиб, ношир тополмаганимдан ўзим нашр қилиб юбордим»⁷⁷, дейди. «Улоқда» ҳикояси фақат революциядан кейин босилди.

Октябрь революцияси ғалабасидан кейин А. Қодирий ўша йилларни қуйидагича эслайди:

«Биз жасорат сўрар эдик. Лекин... жасоратимизнинг қолган-қутганини ҳам олмоқ муддаосида эдилар. Биз сўз эркинлиги сўрар эдик. Лекин тилимизни тагтугидан кесмоқчи эдилар... Юрагимиздаги бир оз умидни истисно қилганда, бошқа нарсалар юлуниб-юлқинган эди...

Ниҳоят... умидимиз қуёши Октябрь туғди. Жасорат бўлмагарларининг оёғлари осмондан, тил қассобларининг манфур гавдалари жаҳаннам тагидан келди. Октябрдан биз бошлича жасорат олдик. Сўз эркинлиги олдик...»⁷⁸.

1922 йилда «Қизил байроқ» газетасида босилиб чиққан бу сўзлар тагига Ҳамза ҳам, Айний ҳам, Октябрь революциясини қувониб кутиб олган бошқа ўзбек зиёлилари ҳам қўл қўйишлари мумкин. Чунки улар шу вақтгача айтолмай юрган жуда муҳим фикрларини, ғояларини, юракларида қатланиб ётган ижодий дардларини энди баралла айтиб чиқиш имконига эга бўлдилар.

⁷⁷ А. Қодирий, Кичик асарлар, Тошкент, 1969, 206-бет.

⁷⁸ А. Қодирий, Кичик асарлар, 1969, 153-бет.

Ҳокимият большевиклар қўлига ўтди. Халқ тарихнинг бош қаҳрамонига айланди. Энг яхши зиёлиларнинг жасоратларини бўғиб ётган истибдод яксон бўлди. Ўзбек тилида бирин-кетин «Туркистон», «Қизил байроқ», «Иштирокиюн», «Қамбағаллар овози» каби газеталар, «Инқилоб», «Маориф ва ўқитғувчи», «Тонг», «Ер юзи», «Машъала», «Болалар дунёси» каби журналлар чиқа бошлади, янги-янги театр труппалари ташкил бўлди. Булар ҳаммаси меҳнаткаш халқнинг манфаатини ёқлаш учун, унинг кўзини очиш, революцион онгини ўстириш, маданий савиясини кўтариш учун хизмат қилиши, адабий тил эса кенг меҳнаткашлар оммаси яхши тушунадиган демократик шаклларни қабул қилиши керак эди.

Революциядан олдин ҳам бадий тилни жонли халқ тилига яқинлаштиришга интилиб юрган, халқ манфаатлари учун жон куйдирган Ҳамза, Айний, А. Қодирий каби халқпарвар ёзувчиларимизнинг инқилобдан кейинги жасоратлари ва ижодларининг бирдан гуркираб ўсиши мана шу янги тарихий шароит билан чамбарчас боғлиқдир.

Октябрь революцияси эски тузумни емириб, ҳоким синфларни йиқитиши миллий маданиятлар ва миллий тиллар тараққиёти йўлидаги ғояларни улоқтириш имконини берди. Ўзбек миллий тилининг тараққиётига халақит бериб турган даҳшатли ғовлардан бири—кўп асрлар давомида ўқиш-ўқитиш ишлари араб-форс тилида олиб борилгани, бунинг оқибатида адабий тил тушунилиши қийин бўлган арабча-форсча сўзлар, иборалар билан тўлиб кетгани ва жонли халқ тилидан ажралиб қолгани эди. Мураккаб араб алифбеси ҳам ўзбек тили қонунларига тўғри келмас ва бадҳазм китобий тилга қўшилиб, миллий тилимиз тараққиётини сусайтирар эди. Мавжуд араб алифбесининг туркий тилларга тўғри келмайдиган жуда кўп нуқсонларини бундан бир неча аср муқаддам Бобир ҳам сезган, уни ислоҳ қилиб, ўзбек тили қонунларига мослаштиришга уринган эди. «Хатти Бабурия» деб аталган алифбе туркий тилларда ўқиш-ёзиш ишларини нисбатан анча осонлаштириши мумкин эди. Аммо реакцион диндорлар араб алифбесини муқаддас ҳисоблаб, унга ҳатто Бобирдай бир подшоҳ томонидан киритилган ислоҳларга ҳам йўл бермадилар.

Октябрь революцияси арафасида жадидлар араб алифбесини ўзбек тилига мослаштиришга ҳаракат қилган бўлсалар ҳам, руҳонийлар тазйиқи остида дуруст бир натижага эриша олмадилар.

Революция ғалабасидан кейин зиёлилар араб тили ва ҳарфларини муқаддас деб билган руҳонийлар тазйиқидан қўрқмай қўйдилар. Совет ҳукумати меҳнаткашлар оммаси орасида миллий тилда тарғибот ишлари олиб бориш учун ва саводсизликни тугатиб, маданий революцияни амалга ошириш учун халққа яқин ва тушунарли бўлган янги адабий тил яратилишидан манфаатдор эди. Шунинг учун республикаimizда чиқа бошлаган дастлабки газета ва журналлар ўзбек тили тараққиётига катта аҳамият беришди.

«Тилимизнинг бундан кейинги тараққиёти қайси йўлдан бориши керак?» деган масала кўп мунозараларга сабаб бўлди. 1918 йилда бухоролик Абдурауф Фитрат раҳбарлигида Тошкентда ташкил этилган «Чифатой гурунги» ўзбек тилидан арабча-форсча сўз ва ибораларни қувиб чиқариш, уларни соф туркча ва эски чифатойча сўзлар билан алмаштириш ҳаракатини бошлади. Бу — асрлар давомида адабий тилимизда ҳукмронлик қилиб келган ортиқча арабизм-форсизмга қарши исъёнга ўхшар эди. Фитрат 1919 йилда «Иштирокиюн» («Коммунист») газетасида чиққан «Тилимиз» деган мақоласида: «Тилимиз жуда бой, аммо араб-форс тилларининг бўғовига тушиб, бахтсиз бўлиб қолган. Тилимизнинг «бахтсизлиги Совет ҳукумати чоғинда бўлган бир ишдир, бундан бурун бахтли эдилар» деганлар тилимизнинг ҳолини билмасдан гапиралар,— деб ёзади Фитрат.— Туркчанинг бахтсизлиги араб босқини билан бошланмишдир... Туркча... минг йилдан бери эзила келмишдир. Лекин битмасдир, битмас, яшамидир, яшар. Негаким, бойдир... «Турк тили дўққидир (қўпол), адабиёт тили эмасдир, турк тили қоранғидир» деганларнинг бир-икки таёқ еб қувилмоқлари керак. Лекин турк улуси буни қилмайду; чунки турк тили бахтсиздир»⁷⁹.

Бу ерда Фитрат «туркча» деб гоҳ бутун турк халқини тушунади, гоҳ Туркистон вилоятида яшаган ўзбек, қирғиз, туркманлар тилини назарда тутади, ҳамма турк

⁷⁹ Фитрат, Тилимиз, «Иштирокиюн» газетаси, 1919 йил 12 июль.

оламини бирлаштириб, туркий тилларни бир-бирига қориштириб, «дунёнинг энг бой тили туркчадир» деганда унинг мақоласида пантуркчилик, бошқа тилларни менсимасликка асосланган миллатчилик руҳи борлиги сезилади. Бу бизнинг интернационализмга асосланган мафкурамизга ёт. Шу билан бирга Фитрат тарихни биладиган олим сифатида мавжуд фактлардан келиб чиқиб, адабий тилимиз кўп асрлар давомида араб-форс тиллари таъсирига ортиқ даражада берилиб кетгани бир бахтсизлик бўлганини ёзар экан, унинг бу фикрида асос борлигини сезамиз. Тилимиз ҳақиқий тараққиёт йўлини топиб олиши учун аввало ўзининг туғанмас бойликларига ва ички имкониятларига суяниши керак. «Чиғатой гурунги»нинг мана шу йўналишида олиб борган баъзи ишлари диққатга сазовордир. Бу гурунгда иштирок этган кишилардан бири бундай дейди:

«Гурунгнинг ҳафталик йиғилишида ҳар бир аъзога эски чиғатой ўзбек сўзларини топиб келиш юкланар ва бунинг учун кексалар, кампирлар, кўпроқ қишлоқ аҳолиси билан суҳбатлашиш тавсия қилинар эди»⁸⁰.

Бу фактлар «Чиғатой гурунги»да жонли халқ тили бойликларидан фойдаланишга интилган одамлар ҳам бўлганини кўрсатади. «Бошқарма», «билдириш», «отам» каби кўпгина сўзлар биринчи марта «Чиғатой гурунги»да қўлланилиб, кейин адабий тилимиз таркибига киради ва ҳалигача ишлатилиб келади.

Шуни таъкидлаб айтиш керакки, «Чиғатой гурунги» Туркистонда ғалаба қилган Совет ҳокимияти томонидан миллий тилни тараққий эттириш мақсадида тузилган бир жамият эди. «Иштирокиюн» («Коммунист») газетасининг 1919 йил февраль ойида чиққан 66-сонида «Чиғатой гурунги» номли янги бир жамият... миллий ишлар комиссариати тарафидан тасдиқ этилиб ишга киришгани» эълон қилинади. Туркистон коммунистлари органи бўлган бу газета редакцияси: «Ўринли таъсис этилган бу жамиятни самимий қалбдан табрик қиламиз, деб ёзади.—Бир замон миллий ишлар комиссарлиги тарафидан русча-туркча ҳам туркча-русча луғатлар нашр этарга қарор қилиниб, бунинг учун муҳимгина бир миқдорда оқча ҳам таъйин этилган эди. Шу ишни ҳам

⁸⁰ А. Лазиззода, «Чиғатой гурунги». Хотиралар, қўлёзма, 2 бет.

ушбу жамият майдонга келтирса керак, деб умид этамиз»⁸¹.

Албатта, биз «Чиғатой гурунги»нинг кўпгина аъзолари миллий буржуазия позициясида турганини унутмаслигимиз керак. Тилимизга асрлар давомида кириб ўрнашиб қолган ва бутун халқ томонидан ўзлаштирилган арабча-форсча сўзларни битта қўймай қувиб чиқаришга интилиш ортиқ даражадаги пуризм эди, миллий маҳдудлик белгиси эди. Бироқ арабча-форсча сўз ва иборалар ҳаддан ташқари кўп ишлатиладиган эски мураккаб китобий тил ўрнига жонли халқ тили бойликларига асосланган янги адабий тил яратиш учун мана шу интилишлардан ҳам маълум даражада ва объектив равишда фойдаланиш мумкин эди.

Аммо «Чиғатой гурунги»нинг бу хизматини чеклаб қўйган катта бир хатоси бор эди — Фитрат эски арабча терминлар ўрнига улардан ҳам эскироқ чиғатойча терминларни истеймолга киритмоқчи бўлди: «халқ» ўрнига «улус», «китоб» ўрнига «битик», «мактуб» ўрнига «ёзоқ», «қалам» ўрнига «ёзғич» ва ҳоказо. Бир китобий тил ўрнига бошқа бир китобий тил киритиш, жонли халқ тилига сингиб кетган «қалам», «китоб» сўзларини кўпчилик тушунмайдиган ўлик чиғатойча сўзлар билан алмаштириш—ўта сунъий ва реакцион бир йўл эдики, тилимиз тараққиёти бу йўлни мутлақо инкор этди.

1921 йилда Тошкентда биринчи марта «Тил ва имло қурултойи» чақирилади. Қурултойдан олдин «Чиғатой гурунги» иштирокчилари «Битим йўллари» («Имло қоидалари») деган кичкина бир китобча чиқаришган эди. Қурултойда докладчилардан бири бўлган Фитрат янгича имло қоидаларини олдинга суриб, мавжуд араб алифбесига ислоҳ киритишни талаб қилди. Қурултойда эски араб алифбеси тарафдорлари Фитратга қарши чиқдилар. Учинчи докладчи бўлган Боту умуман араб алифбесидан воз кечиб, лотин алифбесига ўтишни таклиф қилди. Аммо 1921 йилда ҳали лотин алифбесига ўтишга шароит етилмаган, жуда катта тушунтириш ва тайёргарлик ишлари олиб бориш керак эди.

⁸¹ «Иштирокиюн» газетаси, 1919 йил 2 февраль.

1921 йилги «Тил ва имло қурултойи»да Фитратнинг таклифи ўтади, вақтинча араб алифбесини ислоҳ қилиб ишлатиб туриш ҳақида қарор қабул қилинади.

Аммо лотин алифбесига ўтиш ҳаракати 1921 йилдан бошланганича тўхтовсиз ўсиб борди. Бу ҳаракат фақат бизнинг республикамизни эмас, туркий тилда сўзлашувчи бошқа ҳамма ўлкаларни қамраб олади. Чет элда биринчи бўлиб усмонли турклар араб алифбесидан лотин алифбесига ўтдилар. Отатурк бошчилигида амалга оширилган бу ўтиш умуман прогрессив ҳодиса бўлса ҳам, турк миллатчилари меъёрсиз бир пуризмга берилиб, турк тилига сингиб кетган ҳамма арабча-форсча сўзларни, умуман, ажнабий терминларни сиқиб чиқаришга бениҳоя берилиб кетганлари салбий ҳодиса эди.

Қизиғи шундаки, Фитрат каби «чиғатойчилар» туркларга ўхшаб ўзбек тили софлиги учун кураш йўлида араб-форс сўзларини тилимиздан бутунлай сиқиб чиқаришга тиришсалар ҳам, аммо лотин алифбесига ўтишга журъат этолмадилар. Туркия лотин алифбесига ўтганда инглиз мустамлакачиларининг органи бўлган «Таймс оф Индия» газетаси буни «Туркий ҳаётига ва фикрига Европа одатларини зўрлик билан қабул қилдиришдир»^{82—83}, — деб баҳо берган эди. Биздаги буржуа миллатчилари ҳам, Озарбайжондаги мусовотчилар ҳам лотин алифбесини қабул қилиш Европа таъсирини кучайтириб юборишидан қўрқар эдилар, шунинг учун улар ҳамма жойда лотинчилик ҳаракатига қаршилиқ қила бошлайдилар. Лотин алифбесига ўтиш тарафдорларини «лотинчилар», эски алифбе тарафдорларини эса «арабчилар» деб аташ йигирманчи йилларда одат бўлиб кетган экан, қулайлиги учун биз ҳам шу номлардан фойдаланамиз.

Арабчилар эски алифбени сақлаб қолишда тарихга таянадилар, кўп асрлик бой маданий меросимиз араб алифбесида яратилганини, келажак авлодлар лотин алифбесида ўқийдиган бўлса, мана шу меросдан тўлиқ баҳраманд бўлолмаслигини далил қилиб кўрсатадилар.

Албатта, лотин алифбесига ўтилгандан кейин саводхон бўлган авлодлар араб алифбесида ёзилган эски китобларни махсус тайёргарликсиз ўқийолмаслигини

^{82—83} «Аланга» журнали, 1928 йил, № 1, 3-бет.

инкор этиб бўлмайдиган факт. Аммо сўнгги эллик йил ичида совет кишилари томонидан ўқилган, ўрганилган, тадқиқ этилиб, янги алифбеда кенг китобхонлар оmmasига тарқатилган юзлаб, минглаб жилд эски китобларимиз кўз олдига келтирилса, араб алифбеси билан иш кўрилган аввалги эллик йилликларнинг ҳеч биринда маданий меросимиз халқ орасида бунчалик кенг тарқалмаганини ҳар бир холис одам эътироф эта олади. Демак, янги алифбега ўтишда ноилож юз берадиган айрим жузъий ютқизиқлардан кўра ўтиш натижасида эришилган улкан ютуқлар беқиёс даражада устун туради.

Йигирманчи йилларда лотинчилар ҳаракатининг бошида турган илғор кишиларимиз биринчи навбатда меҳнаткаш халқ манфаатини кўзлаганлар. Совет ҳукуматининг дастлабки йилларидан бошлаб жуда кўп янги мактаблар очилган бўлса ҳам, эски имло, эски тил ва алифбе ўқиш-ўқитиш ишларини кенг қулоч ёйдириш имконини бермас эди. 1926 йилда республика-миз халқининг 92% и саводсиз эди. Оддий халқ орасидан чиққан машҳур давлат арбоби Йўлдош Охунбобоев саводсизлар нақадар кўп эканини кўрсатувчи юқоридаги фактни келтириб: «Лотин асосидаги янги ўзбек алифбеси ўрганиш учун қулай бўлиши билан бирликда саводсизликни тугатиш ишини осонлаштир-ғусидир»⁸⁴, — деган эди.

Лотин алифбесига биздан олдин Озарбайжон республикаси ўтади. Озарбайжон давлат арбоби Оғамали Уғли В. И. Ленин билан учрашган ва Шарқда янги алифбега ўтиш учун бошланган ҳаракатни гапириб берган эди. Шунда В. И. Ленин буни «Шарқда маданий инқилоб учун зарур шартдир»⁸⁵, деган.

Янги алифбега ўтиш ҳаракати Қозоғистон ва Қирғизистонда, Татаристон ва Бошқирдистонда ҳам кучайиб борди. Ниҳоят, янги алифбега ўтиш бўйича Бутуниттифоқ марказий комитети тузилди. 1926 йилда Бокуда бўлган Туркийчилар Бутуниттифоқ конференциясидан кейин Ўзбекистонда ҳам янги алифбе комитети тузилди. Комитетга Й. Охунбобоев раис қилиб сайланди.

⁸⁴ П. Охунбобоев, Янги ишга янги куч билан, «Аланга» журнали, 1928, № 1, 6-бет.

⁸⁵ Қаралсин: Оғамали Уғли, Янги турк алифбесининг муваффақияти, «Аланга» журнали, 1928, 3-бет.

«Ўзбек янги алифбесини жорий қилиш фақат маданий бир аҳамиятгагина эмас, балким катта сиёсий ва рўзгорий (хўжалик — П. Қ.) аҳамиятга ҳам эгадир,— деб ёзган эди Ўзбекистоннинг машҳур давлат арбоби Файзулла Хўжаев.— Эски мусулмон маданиятидан бизга мерос қолган араб алифбеси ўрганишга қийин бўлиб, омманинг маданий ўсишига катта монеълик қилар эди. Янги турк алифбесини жорий қилиш билан бу қийинчилик битирилади»⁸⁶.

Шуни айтиш керакки, янги алифбега ўтиш жараёнида Совет Иттифоқида яшаётган туркий халқларни бир-бирига янада яқинлаштиришга, уларнинг ҳар бири орттирган тажрибаларни бир-бирларига сингдиришга катта аҳамият берилди. 1927 йилда Самарқандда ўтказилган Ўрта Осиё республикалари янги алифбечиларининг кенгашида Ўзбекистон, Қозоғистон ва Қирғизистонда «айрим шаклларда қабул қилинган алифбеларни бирлаштириб бирлашкан янги алифбе лойиҳаси тартиб берилиб, бостириб, тарқатиладир»⁸⁷. Уша йили Бокуда бўлиб ўтган Бутуниттифоқ янги алифбе марказий комитети пленумида ҳам «бутун турк-татар янги алифбеларини бирлаштиришга қарор қилиниб, янги алифбе лойиҳаси ишлаб чиқилди»⁸⁸. Бу ишда А. Самойлович ва Е. Поливанов каби рус олимлари ҳам катта ташаббус кўрсатдилар. Ўзбекистон Акцентри (илмий маркази) топшириғи билан профессор Е. Поливанов «Турк ёзувларини лотинлаштириш» деган махсус илмий асар ёзди.

Маълумки, Октябрь социалистик революциясидан кейин рус орфографиясида жиддий реформа ўтказилиб, имло қоидалари кенг халқ оммасининг маданий эҳтиёжларига яхшироқ жавоб берадиган бир шаклга келтирилди. Е. Д. Поливанов совет Шарқида янги алифбега ўтиш учун бошланган ҳаракатнинг рус имлосини демократлаштириш иши билан алоқадор бўлган бир инқилобий жараён эканини кўрсатиб ўтади. Аммо бу ишни ҳар бир республика ўз билганича амалга ошира бошласа, ягона бир принципдан келиб чиқилмаса, «биз «Вавилон бетартиблигига» ўхшаш бир зиддиятга

⁸⁶ Ф. Хўжаев, Янги алифбе тўғрисида, «Аланга», 1928, № 3—4, 6-бет.

⁸⁷ «Аланга», 1928, № 1, 9-бет.

⁸⁸ Уша журнал, ўша бет.

учраб, охирида, эҳтимол, эски араб хатини афсус билан эслаш даражасига етармиз»⁸⁹,— дейди Е. Д. Поливанов. Бу аҳвол юз бермаслиги учун ҳамда туркий халқлар бир-бирларининг ёзувларини қийналмай ўқишлари ва тушунишлари учун лотинлаштириш ишини ягона бир марказ орқали координация қилишга алоҳида эътибор берилади. Сўнгра бу ишда ортиқча шошқалоқликка ҳам йўл қўйилмайди. 1926 йилда қабул қилинган қарорга биноан Ўзбекистонда лотин алифбесига ўтиш учун беш йил вақт берилди.

Лотинлаштириш ҳаракатида бизнинг мавзуимизга бевосита алоқадор масала — бу адабий тилни жонли халқ тили базасида ривожлантириш масаласидир.

Ўзбекистонда янги алифбе Марказкомининг фикр тарқатувчиси бўлган «Аланга» журнали ўзининг дастлабки сонларидан бошлаб жонли халқ тилини, фольклор ва шеваларни илмий асосда ўрганишга чақиради.

Илгари бизда замонавий талабларга жавоб берадиган ўзбек тилшунослик фани йўқ эди. «Инқилоб» журналида 1922 йилда Абдурахмон Саъдийнинг «Турк тилларининг қонунларини тузишдаги асослар ҳақида» деган мақоласи босилади. Бунда «Турк тилларида сўзлар асосан иккига бўлинур: 1) йирик сўзлар, 2) майда сўзлар... Йирик катта-катта сўзлар турига исм, сифат, феъл, сон кирадир... Ушоқ—майда сўзлар турига аломатлар, қўшимчалар, олмошлар, бойлоқлар (боғловчилар демоқчи—П. Қ.), ёрдамликлар (ёрдамчи сўзлар демоқчи) киради»⁹⁰. Шундай қилиб, А. Саъдий «ни», «нинг», «га», «дан», «ча» каби қўшимчаларни ҳам алоҳида сўзлар, яъни майда сўзлар деб атайди. Бу ҳам етмагандай, А. Саъдий туркий тилларда умуман тушум келишиги йўқ деб чиқади. А. Саъдийга қарши Неъмат Ҳаким мақола ёзади. «Мавзу нақадар буюк ҳам фанний бўлса, Саъдий ўртоқнинг фикрлари шунчалик майда ва асоссиздир»⁹¹,— деб А. Саъдийни танқид қилади. Аммо ҳали илмий терминологиянинг йўқлиги бу авторни ҳам қийнаб қўяётгани сезилади. «Сўзнинг негизи» деган тушунча «сўз томири» деб ишла-

⁸⁹ Е. Д. Поливанов, Проекты латинизации турецких письменностей, Ташкент, УзГИЗ, 1926, стр. 5.

⁹⁰ «Инқилоб» журнали, 1922, № 1, 30—34-бетлар.

⁹¹ Уша журнал, № 2, 3—4-бетлар.

тилади. «Ургу» сўзи ҳам ҳали топилмаган бўлса керак, «ударение» (туб босим) деб ишлатилган.

Епирилиб кириб келган янги тушунчаларга ном тополмай шошиб қолиш ҳоллари ҳамма миллий тилларнинг шаклланиши даврида бўлиб ўтадиган ҳодисадир. Рус тилида бу ҳолат М. В. Ломоносов давридан бошланиб, А. С. Пушкин даврида авжига чиқади, аммо Н. А. Добролюбовлар яшаган даврда ҳам ҳали давом этади. «Янги тушунчалар ва янги предметлар тўда-тўда бўлиб, шундай ёпирилиб кириб келяптики,— деб ёзган эди Н. А. Добролюбов,— уларга ном тополмай қоляпмиз... Аммо уларга қандай бўлса ҳам ном топиш шарт. Ноилож бошқа тиллардан тайёрини оламиз ёки тўғри келганича сўз ясаймиз»⁹². «Тилнинг тақдири айрим шахсларнинг зўравонлиги билан ҳал қилинмайди,— деган эди В. Г. Белинский.— Тилнинг ўзида уни қўриқлайдиган садоқатли ва ишончли руҳ бор, даҳо бор. Шу сабабли тилга кўплаб киритилаётган ажнабий сўзларнинг фақат оз қисми ўзлашиб туриб қолади, қолганлари ўзидан-ўзи йўқолиб кетади. Янгидан ясалган рус сўзлари ҳам мана шу қонуниятга бўйсунди: баъзи бир яхшилари яшаб қолади, бошқалари йўқолиб кетади»⁹³.

Бу сўзларнинг нақадар тўғри эканини янги ўзбек адабий тилининг шаклланиши давридаги беҳисоб мисоллар билан далиллаш мумкин. Йигирманчи йилларда тилимизда энг кўп мунозараларга сабаб бўлган терминология масалаларини олинг. «Чигатой гурунги»да «термин»нинг арабча «истилоҳ» шаклига қарши ўзбекча «атама» деган шакли ясалади. Аммо кўп йилларгача «атама» қабул қилинмайди-ю, «истилоҳ» ишлатилиб келади. 1929 йилда «Аланга» журналида чиққан «истилоҳ» масаласига оид айрим мақола ва қарорларда «термин» сўзи ишлатилганини кўрамиз. Бора-бора «истилоҳ» бутунлай истеъмолдан чиқади, «термин» сўзи кенг қўлланилади, «атама» эса илмий термин сифатида ўрни келгандагина истеъмол қилинади. Бу сўзларнинг қайси бири тилимизга кириб, ўзлашиб қолишини, қайси бири ундан чиқиб кетишини айрим шахслар эмас, В. Г. Белинский айтганидек, тил-

⁹² И. А. Добролюбов, Полное собрание сочинений, том II, стр. 562.

⁹³ В. Г. Белинский, Собрание сочинений, том III, стр. 770.

нинг ўзи, унинг руҳи, даҳоси, ички тараққиёт қонунлари ҳал қилади.

Тилимизнинг ички тараққиёт қонунлари билан ҳисоблашиб иш олиб боришда ўзбек олимлари ва маданият арбоблари илғор рус олимларидан жуда кўп нарсани ўргандилар. А. Н. Самойлович, Е. Д. Поливанов, Қ. П. Юдахин, А. К. Боровков, В. В. Решетов каби тилшунос олимлар янги ўзбек адабий тилининг шаклланиши даврида жонли тил бойликларидан фойдаланиш ва шеваларни илмий асосда ўрганиш ишида умуман, ўзбек диалектология фанининг яратилишида жуда катта хизмат кўрсатдилар.

Илк ўзбек филолог олимларидан Ғози Олим Юнусов, Ҳоди Зарифов, Собиржон Иброҳимов кабилар халқ тили билан бирга халқ оғзаки ижодини ўрганишда катта муваффақиятларга эришдилар. Йигирманчи йилдаёқ машҳур халқ шоири Ғозил Йўлдош ўғлининг ижоди билан яқиндан танишган Ҳоди Зарифов 1928 йилда «Аланга»да «Ўзбек эл шоири Ғозил Йўлдош ўғли» мақоласини эълон қилади.

Ғозил шоирнинг кейинчалик машҳур бўлган «Алпомиш»и ва бошқа 20 га яқин дostonларини, 50 дан ортиқ термаларини ўша йиллардаёқ «Ўзбекларни ўрганиш комитаси илмий транскрипция билан ёзиб олган»ини биз мазкур мақоладан биламиз⁹⁴.

Фольклор ўша пайтда «эл ижоди» деб аталгани Ғози Олимнинг «Эл адабиёти ва инқилоб» мақоласидан ҳам кўринади. 1928 йилда эълон қилинган бу мақола кейинчалик машҳур бўлган Эргаш Жуманбулбул ўғли ижодига бағишланади⁹⁵.

«Чигатой гурунги»нинг иштирокчилари арабча «халқ» сўзидан қочиб, уни «улус» сўзи билан алмаштирмақчи бўлган эдилар. «Аланга» журнали арабчадан ҳам, чигатойчадан ҳам қочиб, ўзбекча «эл» асосида «эл адабиёти» деган ибора ясайди. Бу ҳам ўзига хос бир эксперимент эди. Бора-бора тилимизда бу эксперимент унутилади-ю, «халқ ижоди» деган ибора қонунлашади. Бу ўринда ҳам масалани тил тараққиётининг ички қонуниятлари ҳал қилади.

Янги алифбега ўтиш жараёни янги адабий тилни

⁹⁴ Қаранг: «Аланга», 1928, № 11—12, 14—15-бетлар.

⁹⁵ Қаранг: «Аланга», 1928, № 1, 11-бет.

қонунлаштириш жараёни билан қўшилиб борганлиги сабабли ўз-ўзидан шевалар масаласи келиб чиқди. «Янги адабий тилга қайси шева асос бўлиши керак?» деган масала катта мунозараларга сабаб бўлди.

Йигирманчи йиллардаги газета-журналларни ўқи-сангиз, ҳамма шеваларнинг намуналарини топасиз. Ҳали ягона нормага асосланган адабий тил бўлмаганлиги учун айрим тошкентлик авторлар «келдимиз», «боровуз» каби сўзларни ишлатади. Фарғоналик, қўқонлик авторлар «бу ёққа»ни «бақа» деб ёзишади. Самарқандлик автор Ҳожи Муйин Шукрулланинг хабаридан кичик бир намуна:

«Шамсиддин афанди Иброҳим ўғли «Иттифоқ» жамиятида хизмат қило эди... Янги шаҳардаги шўрога бориб кело эди»⁹⁶. Русчадан татар ўртоқлар ўзбекчага таржима қилган баъзи материалларда «ишлаш керак» деган иборани «ишларга тигиш» деб ишлатганлар.

Бундай бошбошдоқликка чек қўйиш учун етакчи шеваларни ўз ичига олган ягона адабий тил нормаларини яратиш керак эди. Бир қанча ўзбек шеваларини текшириб чиққан Е. Д. Поливанов янги ўзбек адабий тили етакчи шаҳар шеваларига, биринчи навбатда, Тошкент шевасига асосланиши керак, деган фикрни 1927 йилдаги тил ва имло қурултойида айтиб чиқади. Бунга Абдулла Аълавий кескин эътироз билдириб, «Аланга» журналида махсус мақола эълон қилади. «Тошкент шеваси бутун Ўзбекистон учун адабий тил бўла олмайди...»,— дейди А. Аълавий.— Чунки, масалан, «бордувуз» деганни ҳар ким ҳам англай бермайди... Ўзбекистонда жуда кўп шевалар бор... Буларнинг ҳаммасига ўрта бир шева бугунги бизнинг адабий тилимиздир»⁹⁷.

Бу гапларнинг биринчи қисми тўғри. Е. Д. Поливановнинг ўзи ҳам фақат биргина Тошкент шевасини, хусусан, унинг «бордувуз» шаклидаги сўзларини янги адабий тилга асос қилиб олиш керак, демайди. Е. Д. Поливановнинг шаҳар шевалари етакчи бўлиши ҳақидаги фикри келажакда тўғри чиқади. Аммо А. Аълавийнинг шеваларни қўйиб, мавжуд адабий тил билан қаноатланишга чақириши унча тўғри эмас эди.

⁹⁶ «Инқилоб» журнали, 1922, № 2, 27-бет.

⁹⁷ «Аланга», 1928, № 2, 9-бет.

Чунки адабий тилнинг ўзида йигирманчи йилларда ҳали жуда «хом» ўринлар кўп эди.

Шунинг учун изланиш ва шеваларни ўрганиш давом этди. 1929 йилга келиб Бекжон Раҳмон ўғли ёзди: «Ҳозирда бор бўлган тилни... анжан шевасига яқинлаштириш лозим. Шу билан бирга бошқа шеваларнинг луғатларидан фойдаланиш лозим... Тошкент шевасини асос қилиш керак, деган оқим кучсизроқ»⁹⁸.

Қайси шевани асос қилиб олишдаги мунозараларга ва «оқимлар» курашига маҳаллий эҳтирослар ҳам аралашиб, ишни хийла мураккаблаштиргани сезилиб туради.

1929 йилда Самарқандда бўлиб ўтган тил ва имло конференциясида «йўқ»ни «жўқ» деб сўзлайдиган қипчоқ шеваларининг тарафдорлари ташаббусни бир қадар қўлга оладилар. «Жўқ»чи шеваларга асосланиб, конференция ўз қарорида ўзбек алифбесидagi унлилар сонини 9 та деб белгилайди. Шу билан бирга, қарорда «йўл», «йўқ» каби сўзларни «жўл», «жўқ» каби шаклларда ҳам ёзиш мумкин деб қонунлаштирилади. Конференция қарорларининг мана шу нуқталари реал турмуш талабларига жавоб бера олмагани учун келажакда амалга ошмади. Бу фикр тилшунос олим Ф. Абдуллаевнинг илмий ишида асослаб берилган⁹⁹.

Аммо Самарқанд тил ва имло конференцияси чиқарган қарорларнинг кўп моддалари адабий тилимизнинг жонли халқ тили асосида ривожланишига йўл очиб берганлиги шубҳасиздир. Биринчидан, конференция адабий тилда 1929 йилгача юз берган янгиланиш жараёнига тўғри ёндашди. Қарорда «Ҳозирги адабий тилимиз бундан сўнгги ўзбек адабий тилига асос бўла олади» дейилиши—тилдаги шу вақтгача бўлган ижобий ўзгаришларга берилган юксак баҳо эди.

«Бундан сўнг ўзбек адабий тилининг тараққийси жонли шевалар томонига қараб, меҳнаткашлар оммаси ижодий кучларининг қатнаши билан бориши лозимдир. Ўзбек адабий тилини Ўзбекистондаги районларнинг ҳар қайсисида бўлган ҳар қандай янги сўз ва шакллар билан бойитув мумкин ва лозимдир. Фақат:

⁹⁸ «Аланга», 1929, № 4, 5-бет.

⁹⁹ Ф. Абдуллаев, Ўзбек илмий грамматикасига кириш, қўлёзма, 4-бет.

1) У сўз ва шакллар бутун ўзбек халқи учун тушунишли бўлса... 2. Ўзбек тили ўсишининг жараёнида туғилиб, халқнинг шубҳасиз кўпчилигига тушунишли ва тилнинг бойуви учун зарур бўлса»¹⁰⁰.

Адабий тилни жонли халқ тили асосида ривожлантириш масаласи давлат миқёсида кўриб чиқилиши ва асосан тўғри ҳал этилиши тилимиз тарихида қоладиган энг муҳим ҳодисалардан бири бўлди. Конференция адабий тилимизга таянч диалект танлаш соҳасида бирмунча чалкашликка йўл қўйган бўлса ҳам, бироқ ҳамма жонли шеваларга катта эътибор берилиши ўзбек тилшунослигида диалектология фанининг тез суръатлар билан ривожланишига сабаб бўлди.

Самарқанд конференцияси адабий тилни халқ тили базасида ривожлантириш ишига ёзувчиларимиз ҳам катта ҳисса қўшишлари мумкинлигини махсус кўрсатиб ўтди:

«Ишчи-деҳқонлар орасидан чиққан ёш адиб ва ёзувчиларнинг адабий ишчанликларига кенг йўл берув ва уларнинг ёзганларини таратув ўзбек адабий тилининг келажакдаги тараққийси учун энг фойдали чораларнинг бири деб топилсин»¹⁰¹.

Бадий асарлар адабий тилнинг тараққиётига қанчалик кўп фойда келтира олишини конференция иштирокчилари амалда кўрганликлари учун ҳам қарорнинг алоҳида моддасида халқчил асарларга кенг йўл бериш кераклиги таъкидлаб ўтилади.

Чиндан ҳам 1929 йилгача ўзбек совет адабиёти катта қадамлар билан ривожланиб, халқнинг ҳурмат-эътиборига сазовор бўлган эди. Ҳамза Ҳакимзоданинг инқилобий шеър ва қўшиқлари, «Бой ила хизматчи», «Майсаранинг иши» каби машҳур пьесалари шу даврда яратилган эди. Айнийнинг «Одина»си, «Бухоро инқилоби тарихига материаллар» номли китоби ҳам 1926—27 йилларда нашр этилиб, омма орасида тарқалган эди. 1929 йилгача бўлган давр ичида ўзбек бадий прозасида энг кўп асар ёзган адиб Абдулла Қодирий бўлди. «Қалвак Маҳзумнинг хотира дафтаридан» (1923—26), «Тошпўлат тажанг нима дейди?» (1924—27), «Ширвон хола нима дейди?» (1926) каби

¹⁰⁰ «Аланга», 1929 йил, № 5, 4-бет.

¹⁰¹ «Аланга», 1929, № 5, 5-бет.

қисса ва ҳикоялардан кейин А. Қодирийнинг иккинчи романи «Меҳробдан чаён» (1929) босилиб чиқди.

Вақтли матбуот тилида ҳали битта тушунча турли-туман шаклда ёзилиб юрган, англашилмовчилик ва бошбошдоқликлар беҳисоб кўп бўлган ўша йигирманчи йилларда ҳам халқчил ёзувчиларимиз ҳаётнинг ўзидан келиб чиқиб, янги адабий тил масаласида тўғри йўлдан борганларини ҳозир санаб ўтилган асарлардан кўриш мумкин.

* *

*

Биз янги ўзбек адабий тилининг жонли халқ тили асосида шаклланишига оид масалаларни таҳлил қилиб, анча олдинга ўтиб кетдик. Аслида гап ёзувчиларимиз қалбида мавж урган ҳаққоний ҳис-туйғуларни жасорат билан ифода этишга имкон берадиган тарихий шароит тўғрисида ва тасвири китобхонга «юқиб» қоладиган даражада аниқ, равшан қилиб кўрсатишга имкон берадиган бадий тилнинг майдонга келиши ҳақида эди. Мана шундай бадий тилнинг яратилиши ҳам тарихий шароитга боғлиқ бўлганлигини етакчи ёзувчиларимиз ижодида кўриш мумкин.

Агар 1915 йилда ёзилган «Янги Саодат»да Ҳамза анча мураккаб тил билан бойларни инсофга, илм олишга чақирган бўлса, революциядан кейин «Атир гул» тўпламида босилиб чиққан инқилобий шеър ва қўшиқларида у оддий кишиларга қаратилган лўнда, ўткир тил билан:

«Биз ишчимиз, меҳнатчимиз, биз ҳам инсон ўғлимиз, ўйлашайлик, бизлар на деб золим бойлар қулимиз?»— дейди. «Бизнинг кучнинг орқасинда бой бўлганлар, беорлар. Меҳру шафқатнинг ўрнига оёқ билан тепарлар... Курашувга қурол керак, қуролланинг, ишчилар! Битсин қонхўр қорин бойлар, аларга йўлбошчилар!...»¹⁰².

Революциянинг дастлабки кунларида, ҳали баъзи зиёлилар иккиланиб юрган пайтларда, подшо тахтдан тушган бўлса ҳам, кўпчилик бойлар ҳали синф сифатида тугатилмаган, босмачи галалари изғиб юрган даврда бундай инқилобий шеър ва қўшиқлар билан

¹⁰² Ҳ а м з а, Асарлар, I том, Тошкент, 1960, 143—144-бетлар.

чиқиш катта жасорат талаб қилар эди. Фақат сўзда эмас, амалда ҳам Ҳамза сайёр драмтруппани тузиб, Қизил Армия сафида интервентлар ва босмачиларга қарши жангларда иштирок этгани ҳаммамизга маълум.

Садриддин Айнийнинг «Инқилоб учқунлари» тўплами ҳам жуда катта ижодий ва инсоний жасорат намунасидир. Ўзининг қонхўрлиги билан машҳур бўлган Бухоро амири Садриддин Айнийдан шафқатсизларча ўч олади. Айний бунинг тафсилотларини «Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар» китобида қўйидагича ёзади:

«Бандибонлар мени обхона эшигида чиқарганда эшик остида Султонхўжа фаррошбоши Насрулло Қўшбегининг етти-саккиз ёшар кичик ўғлини кўтариб турмоқда эди. Бола ота-онаси ва тарбиятчилари берган фикрлар юзасидан савоб топмоқ учун бўлса керак менинг мажруҳ бошимга бир мушт урди. Ушбу мушт кичкинагина бир қўлдан бўлганлигидан заҳри бирон таъсир қилғон бўлмаса ҳам, ҳукумат арбобларининг бизга қарши хотин-болаларигача ҳозирлаганлиқларини кўриб, шиддатли бир ҳис-нафрат билан мутаассир бўлдим...»¹⁰³.

Инқилобий ҳаракатга иштирок этганлиги учун амир Айнийни етмиш беш дарра урдиради. Айний жуда соғлом ва бақувват йигит бўлганлиги, унинг иродаси зўрлиги ёрдам бериб, етмиш беш даррадан кейин ҳам тирик қолади. Кейинчалик Файзулла Хўжаев бошлиқ Ёш бухороликлар Тошкентда ғалаба қилган Совет ҳукумати ёрдамида Айнийни олиб кетадилар. Когонда, Самарқандда даволаб, соғлигини тиклайдилар.

Йиртқичларча калтакланган Айний ўша машъум кунларни хотирлаганда етти-саккиз ёшли боланинг енгилгина бир мушт урганига алоҳида эътибор бериши бежиз эмас. Ёвузлар муҳити бу болани ҳам «савоб талаб» бир йиртқичга айлантираётгани мана шу деталь орқали аниқ кўринади-ю, кишини даҳшатга солади. Айний ўша пайтда шиддатли бир ҳисдан қандай таъсирланган бўлса, бу лавҳани ўқиган китобхон ҳам шундай ҳаяжонланади. Амир жаллодлари қаршисида бўйин эгмаган, даҳшатли азоблар ичида инсоний қиёфасини

¹⁰³ С. Айний, Бухоро тарихи учун материаллар, М., 1926, 184-бет.

йўқотмаган норасида бир болани бераҳмликка ўргатаётган қонхўрларга нафрат кўзи билан қараган Айний бизда ўзига нисбатан чуқур эҳтиром ҳисси уйғотади. Биз унинг золимларга қарши қаратилган нафратини ўз қалбимизда ҳис қиламиз.

Келтирилган кўчирманинг тилини таҳлил қиладиган бўлсак, яна бир нарсани сезамиз. Айний бу ҳодисани халққа ҳикоя қилиб бераётир. Авторнинг кўзи олдида ҳақиқатни билишга интилаётган меҳнаткаш омма туради. Айний бу оммага дўстона кўз билан қарайди, унга ўзининг энг нозик кечинмаларини ҳам ишониб айтади. Мана шу сабабларга кўра, асарнинг тили халқ оммаси яхши тушунадиган оғзаки ҳикоя тилига яқинлашиб келади. Айни вақтда, бу ҳикояни кўп йил мадрасаларда ўқиган, эски китобий тилга ўрганиб кетган зиёли айтаётгани ҳам билинади. «Бола ота-оналари ва тарбиятчилари берган фикрлари юзасидан савоб топмоқ учун бўлса керак, бошимга бир мушт урди» — бу жумла, хусусан, унинг биринчи қисми фикримизни тасдиқлаши мумкин. «Тарбиячи» сўзи аслига мос ҳолда «тарбиятчи» деб ишлатилиши ҳам, «таъсирландим» маъносида «мутаассир бўлдим» дейилиши ҳам эски зиёлиларга хос.

«Заҳри бирон таъсир қилгон бўлмаса ҳам» иборасида форс-тожик тилининг таъсири сезилиб туради. «Га» ва «ган» қўшимчаси кўп ўринларда «Ғо», «Ғон» шаклида ишлатилиши эса йигирманчи йилларда янги адабий тил нормалари энди шаклланаётган даврда кўп учрайдиган бир ҳодиса эди.

1925 йилда чиқа бошлаган «Деҳқон» журналининг тилини мисолга келтириш мумкин:

«Журналнинг бир неча сонлари танишмоқ учун бепул юбориладир. Журнални деҳқонларга овоз билан ўқиб беришни устига олгонларга журнал текин юборилур. Фақат уларнинг уч мартабадан кам ўқимаслиқлари шартдир»¹⁰⁴.

Овоз чиқариб ўқийдиган журналхонларга бунчалик имтиёз берилиши ўша йилларда хат-саводлик одамларнинг кам бўлганлиги сабаблидир. Саводсиз омма ҳам тушуна оладиган тил билан асар ёзиш ўша йилларда ёзувчиларимиз олдида турган энг ҳаётий эҳтиёжлардан бири эди.

¹⁰⁴ «Деҳқон», 1925, № 1, 1-бет.

«Инқилоб» журналида 1922 йилда ўзбек совет прозасининг илк намуналаридан бири бўлган «Бухоро жаллодлари» чиқа бошлади. Кейинчалик «повесть» деб аталган бу асар журналда «Истибод хотиралари» рубрикаси остида берилган, жанри аниқ айтилмаган, у, «Бухоро жаллодларининг ўзаро мусохабалари»¹⁰⁵ деб номланган.

Ҳамро Гавбоз гапиради: «Бу худо беҳабар амирға хизмат қилишдан ўғирлиқ ва босмачилиқ касбимиз минг қатла яхшироқ эди. Мен неча йиллар халқ орасидан ва бозорлардан қочиб юрдим, кўп кишиларнинг уйларини босдим, лекин ҳеч одамнинг қонини тўкмадим.

Тузук, баъзи вақт шундай ҳоллар рўй бердиким, агар қаршимда яроқ ўйнатиб чиқгон кишини ўлдирмасам ўзимни ўлдирар эди. Аммо бу уйинг куйгир амир теварагига бир талай девоналарни йиғиб ўз бечорачилиги билан машғул бўлиб юргон кишиларни тутдириб ўлдира ётибдир»¹⁰⁶.

Пешкуҳ туманидан келган Ҳайдарча исмли тоғлик деҳқон гапидан:

«Ҳаркимсага маълумдурки, миршаблар ўғриларнинг каттаси бўладир... Ҳар бир ўғирланган нарсадан ҳақ олиб, шундан ейлар, ичалар...».

Энди қиёс учун автор сўзидан бир мисол олайлик: «1917 йил 9 нчи март шанба куни Бухоро аркининг ичинда жаллодлар учун машғулот ниҳоят даражада кўпайди... Жаллодлар бу кунги ишнинг кўплигидан чарчаб ётасилари келган бўлса ҳам, шу ерда уйғоқ ўтиришга мажбур эдилар»¹⁰⁷.

Умуман олганда, бу парча ҳар бир оддий деҳқон ҳам тушунадиган содда, равон тил билан ёзилган. Ўша йилларда бу саводсизларга овоз чиқариб ўқиб берилган бўлса, автор айтмоқчи бўлган мазмун ҳаммага етиб борган. Асар амир истибоддини фош қилишда, меҳнаткашларни золимларга қарши курашга отлантиришда муҳим ғоявий вазифани бажарган.

Шу билан бирга, келтирилган кўчирманинг тилида тўлақонли реалистик прозанинг талабига жавоб бе-

¹⁰⁵ Мусохаба — ҳангома.

¹⁰⁶ «Инқилоб», 1922, № 4, 21-бет.

¹⁰⁷ «Инқилоб», 1922 йил, № 4, 21—22-бетлар.

ролмайдиган айрим нуқсонлар ҳам бор. Биринчидан, персонажлар тили автор тилидан фарқ қилмайди. Ҳамро Говбоз кўп йил ўғирлик қилган, ҳозир бегуноҳ одамларнинг қони ичида сузиб юрган одам. Унинг дили ҳам, тили ҳам авторнинг тили ва дилидан кескин фарқ қилиши керак эди. Ваҳолонки, Ҳамро Говбоз зиёли одамга ўхшаб «ўғирлиқ ва босмачилик касбимиз», «халқ орасидан ва бозорлардан», «баъзи вақт шундай ҳоллар рўй бердиким» деб гапиради. Шундай бир қўли қон жаллоднинг амирга қарши ташвиқотнамо сўзлар айтиши, бечорачилик билан юрган бегуноҳ одамларга ён босиб, амирдан норози бўлиши ғалати туюлади. Тўғри, амирнинг қонхўрлиги ҳатто шундай жаллоднинг ҳам жонига теккан бўлиши мумкин. Лекин бу ишонарли тил билан ва маълум бир меъёр билан кўрсатилмагани сабабли бадий шаклидаги нуқсон ғоявий мазмунга ҳам салбий таъсир кўрсатади. Албатта, Айний жаллодларни оқламайди, уларни амирнинг иродасига кўр-кўрона буйсунувчи истибод қуроллари деб билади. Фақат бадий тилдаги ва тасвирдаги ноаниқлик туфайли автор позицияси билан жаллодлар позицияси бир-бирига ўхшаб кетади. Ҳайдарча деган жаллод асли тоғ қишлоғидан чиққан оддий деҳқон бўлса ҳам, «ҳар кимсага маълумки миршаблар... ҳар бир ўғирланган нарсадан ҳақ олиб, шундан ейлар, ичалар»,— дейди. Зиёлича иборалар орасига татар тилига хос «ейлар, ичалар» ҳам кириб қолади. Автор тилида ҳам «ётасилари келган» деган татарча ибора учрайди. Бу фактда ҳам автор ўз тили билан персонажлар тилини аниқ фарқ қилмагани кўриниб туради.

Айний ўзининг илк асарида ҳали қаҳрамонлар тилини индивидуаллаштириш масаласини ўз олдига қўймаган бўлиши мумкин. Аммо ёзувчи воқеани персонажлар тилидан, хусусан, жаллод сингари салбий персонажлар тилидан ҳикоя қилганда, автор позицияси билан персонажлар позицияси орасидаги фарқ ҳеч бўлмаса сатр тагида (подтекстда) сезилиб туриши керак. С. Айний кейинчалик етук ёзувчи бўлганда бу нуқсонни, албатта, бартараф этади. Унинг «Қуллар», «Судхўрнинг ўлими», «Хотиралар» каби асарларида персонажларнинг тилини ҳам индивидуаллаштиришга

катта эътибор берилади, ёзувчи бу соҳада ҳам катта муваффақиятларга эришади.

Октябрь революцияси берган ижодий ва инсоний жасорат Абдулла Қодирийда ўзига хос бир тарзда кўринади. Инқилобнинг дастлабки йилларидан бошлаб Абдулла Қодирий ўзбек совет матбуотида ишлайди, уламо ва бойларга қарши хитобномалар ёзади, ленинчи революционер Султонхўжа Қосимхўжаев раҳбарлигида 1919 йилда Тошкентда чиқа бошлаган «Озиқ ишлари» газетасига муҳаррирлик қилади. Кейин «РОСТА»нинг ўзбек тилида чиққан анчагина сонларига мухбир бўлади, «Иштирокиюн», «Қизил Байроқ» газеталарида адабий ходим, «Инқилоб» ва «Коммунист» мажмуаларида саркотиб бўлиб ишлайди, «Муштум» журнаlining ташкилотчиларидан бири бўлади». «...Меҳнаткашлар манфаатига холис ишлаб келдим... Шу ўтган етти йил орасида Шўролар ҳукуматидан ва фирқадан бир оғиз танбиа олмадим»,— деб ёзган эди А. Қодирий ўз таржимаи ҳолида.— ...Ишчи ва деҳқонлар ёзган асарларимни суюниб ўқийдилар ва мени ёзувчилар қаторига киргиздилар... Ишчилар ҳукуматига хизмат қилишда оилам билан оғир фожиъ, очлик кунларни кечиришга тўғри келди»¹⁰⁸.

Абдулла Қодирийнинг йигирманчи йилларда ёзган асарларида айрим нуқсон ва хатолар бўлса ҳам, аммо унинг меҳнаткаш халқ манфаати учун сидқидилдан хизмат қилгани, бу йўлда учраган жуда кўп қийинчиликларни сабот билан енгиб ўтгани шубҳасиздир.

Ўзбек адабиётида биринчи бўлиб роман жанрини бошлаб бериш ёзувчидан жуда катта ижодий жасорат талаб қилар эди. «Модомики биз янги даврга оёқ қўйдик, бас, биз ҳар бир йўсинда ҳам шу янги даврнинг янгиликлари кетидан эргашамиз ва шунга ўхшаш дostonчилик, романчилик ва ҳикоячиликларда ҳам янги асарлар яратишга, халқимизни шу замоннинг «Тоҳир Зухро»лари, «Чор дарвиш»лари, «Фарҳод ва Ширин» ва «Баҳромгўр»лари билан таништиришга ўзимизда мажбурият ҳис этамиз»¹⁰⁹.

«Ўтган кунлар»нинг муқаддимасида айтилган бу сўзлар романнинг ёзилишига янги давр талаблари са-

¹⁰⁸ А. Қодирий, Кичик асарлар, Тошкент, 1969, 207—208-бетлар.

¹⁰⁹ А. Қодирий, Ўтган кунлар, Тошкент, 1958, 3-бет.

баб бўлганини кўрсатади. Абдулла Қодирий халқни шу замоннинг Фарҳод ва Ширинлари билан таништиришга ўзида мажбурият сезади. Отабек ва Кумушлар ўтган асрда, золим хонлар замонида яшаган бўлсалар ҳам, аммо улар А. Қодирийга замондош бўлган китобхонларнинг севимли қаҳрамонларига айланадилар. Бунинг кўп сабабларидан бири шуки, А. Қодирий Кумуш билан Отабекнинг ички дунёларини, соф муҳаббатларини, фожиавий ҳалокатларини жуда ишонарли, таъсирли ва жозибали қилиб кўрсатган. Китобхонлар асарни ўқиётганда Кумуш билан Отабекда ўзларини топаётгандай бўладилар, улар қувонса қувонадилар, қийналса қийналадилар.

Тўғри, катта бир феодалнинг ўғли бўлган Отабек ва бойнинг қизи бўлган Кумуш синфий нуқтаи назардан қараганда кишига бегона кўриниши мумкин. Аммо улар ҳам ўз синфларининг золимларидан кўп жабру жафо тортадилар, охирида ўша замона исканжасида ҳалок бўладилар. Кумуш ва Отабекларнинг ҳалокатлари орқали ёзувчи феодализм тузумига, хонлар замонасига қарши нафрат уйғотади.

Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида, айниқса оилада, эрлар билан аёлларнинг ўзаро муносабатларида феодализм давридан қолган эски урф-одатлар жуда кучли эди. Ўша пайтларда «мусулмонобод» даврларни мақтаб, хонлар замонасини кўмсаб, босмачиларга мадад бериб юрган аксилинқилобчилар ҳам бор эди.

Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар»и, аввало, хонлар замонасини фош этади. Ёзувчи ўтган асрнинг энг қора кунларини олади, Мусулмонқул чўлоқ, Худоёрхон, Азизбек каби хон ва бекларнинг аҳмоқона урушларидан, уларнинг бемаза идора усулларидан ватанимиз хароб, халқимиз абгор бўлган, халқпарвар, ватанпарвар кишилар эса фожиона ўлиб кетганини кўрсатади.

«Ўтган кунлар» романи феодализмни халқпарварлик, ватанпарварлик каби юксак инсоний туйғуларнинг кушандаси деб қоралайди. Бугина эмас: Отабек ва Кумушларнинг ажойиб муҳаббатлари ҳам феодал урф-одатларнинг қурбони бўлади. Феодализм муҳаббатдай гўзал инсоний туйғунинг ҳам жаллоди қилиб тасвирланади.

Феодализмга қарши мерганларча отилган бу ўқлар феодализмдан социализмга ўтаётган ўзбек меҳнаткашларига катта маънавий ёрдам берди. «Ўтган кунлар» объектив равишда янги воқеликка хизмат қилди. Биз бугун ҳам эскилик сарқитларига қарши кураш олиб бораётимиз. Биз бугун ҳам халқпарварлик, ватанпарварлик туйғуларини эъзозлаймиз, соф муҳаббатни улуғлаймиз. Шу сабабли Отабек ва Кумушлар ҳали ҳам бизнинг севимли адабий қаҳрамонларимиз қаторида келаяпти.

Китобхон «Ўтган кунлар»ни ўқиганда Отабек ва Кумушларни севиб қолар экан, бунда ёзувчининг тасвир воситалари ва бадиий тили жуда муҳим вазифани бажаради. 1935 йилда Ойбек Абдулла Қодирийнинг ижодига бағишлаб махсус илмий асар чоп этган, унда «Ўтган кунлар»нинг тилини алоҳида бобда таҳлил қилган эди:

«Ўтган кунлар»нинг тили, ҳақиқатдан, бой, бўёқли, содда, ифода кучи зўр, массага англашиларли бир тилдир... Ўзбек адабий тилининг шаклланишида бу асарнинг роли, шубҳасиз, катта... Ўзбек бадиий прозаси «Ўтган кунлар» романида қуюлишга, шаклланишга бошлади...»¹¹⁰.

Бу фикрларга биз ҳам тўла қўшилаемиз. Тил нуқтаи назаридан қараганда, «Ўтган кунлар» ўзбек халқи яратган тилнинг қудратини, жозибасини, энг нозик ҳис-туйғуларни ҳам тасвирлашга қодир эканини биринчи бўлиб баралла кўзга кўрсатган асарлардандир. Албатта, бу йўлда А. Қодирий жуда кўп ижодий қийинчиликларни енгиб ўтади. У ўз қаҳрамонларининг ўта нозик, жуда мураккаб туйғуларини ўқувчи ҳам аниқ ҳис қиладиган тил билан тасвирлаш учун баъзан аниқ сўз ва ифода тополмай қолади.

«Ўтган кунлар»нинг 1923 йилда «Инқилоб» журналида чиққан илк парчалари билан унинг алоҳида нашрлари солиштирилса, мароқли мисоллар топиш мумкин.

Бир қиз ишқида пинҳон дард чекиб юрган Отабек Тошкент ҳақида нохуш гаплар эшитади. «Ану ярасининг устига Тошкент тинчсизлиги қўшилғач, Отабек тагин ҳам хаёлчанланган»¹¹¹.

¹¹⁰ Ойбек, Абдулла Қодирийнинг ижод йўли, Тошкент, 1935. 27—29-бетлар.

¹¹¹ «Инқилоб», 1923 йил, 11—12-сонлар, 6-бет.

«Тошкент тинчсизлиги» ибораси ёзувчи айтмоқчи бўлган маънони аниқ ифода этолмайди. «Нотинчлик» деган сўз, эҳтимол, «тинчсизлик»дан кўра табиийроқ эшитилар, аммо бу ҳам Тошкентда бўлган машъум воқеаларнинг таъсир кучини ифодамайди. Шунинг учун романнинг алоҳида нашрида ёзувчи бу иборани «Тошкент фожиаси» деб тузатади.

Журналда: «Кумушбиби уйқудан турғач, уйда фавқулодда бир ўзгариш сезадир. Бир кечада ҳар кимнинг оғзига «тўй» деган гап экилган. Тўй учун янги кўрпалар қопламоқчи бўларлар, пар тўшаклар олмоқчи бўларлар...»¹¹².

Алоҳида нашрида: «Кумушбиби уйқудан туриб, фавқулодда бир ҳолга учрайди: бир кечада ҳамманинг тушига «тўй» кириб чиққан. Тўй учун янги кўрпалар қопламоқчи бўладилар, пар тўшаклар олмоқчи бўладилар»¹¹³.

«Уйқудан турғач» ибораси китобийроқ бўлгани учун жонли тилдаги «уйқудан туриб» билан алмаштирилади. «Кумушбиби... уйда... бир ўзгариш сезади». Бироқ бу уй фақат Кумушбибиники эмас. У ота-онасининг уйда яшайди. Ёзувчи бу ноаниқ сўздан воз кечиши ҳам ўринли. «Ҳар кимнинг оғзига «тўй» деган гап экилган» жумласи автор истаган нозик маънони бермайди. «Оғзига... экилган» қўполроқ эшитилади. «Ҳар кимнинг» ҳам унча аниқ эмас. «Бир кечада ҳамманинг тушига «тўй» кириб чиққан» жумласи эса ўша фавқулодда ҳолатга жуда мос келади. Бу жумлада Кумушнинг ҳайрати сезилиб туради. Одатда, «Бугун тушингга тўй кирганми, ўзи!» деган халқ ибораси бир оз табассум билан айтилади. Ёзувчи бу иборани ишлатиш билан Кумушнинг кинояомуз табассумини ҳам ифода қилади. «Бўларлар» деган сўз «бўлирлар» деган шаклда бошқа туркий тилларда учрайди, аммо ўзбекчада кўлланилганда гумон феълини билдиради («балки отамлар ҳам тўйда бўларлар, эҳтимол бўлмаслар»). Кумушнинг тўйи бўлиши эса аниқ. Шу сабабларга кўра А. Қодирий «бўларлар»ни «бўладилар» билан алмаштиради.

«Ҳақиқий сўз санъати,— деб ёзган эди М. Горький

¹¹² «Инқилоб», 1923 йил, 11—12-сонлар, 7-бет.

¹¹³ А. Қодирий, Ўтган кунлар, Тошкент, 1958, 46-бет.

1930 йилда,— ҳамisha жуда тушунарли бўлади, кўзга аниқ кўриниб туради, одамга тирик нарсадай таъсир қилади. Шундай ёзиш керакки, сўз билан тасвирланган образни китобхон ушлаб кўриш мумкин бўлган нарсадай аниқ кўра олсин. Бундай маҳоратга ёзувчи ўзи тасвирлаган нарсани аъло даражада билгандагина эришиши мумкин. Агар ёзувчи ноаниқ, чалкаш тилда ёзса, тасвирлаган нарсасини ўзи аниқ кўрмаган бўлади. Агар жуда жимжимадор ёзса, бу унинг носамимий ёзганини билдиради. Агар ёзувчи тасвирда эзмалик қилса, бу ҳам унинг айтмоқчи бўлган гапини ўзи яхши тушунмаганини кўрсатади»¹¹⁴.

А. Қодирий «Ўтган кунлар»да ўзи аъло даражада биладиган ҳаётий материалга асосланади. У ҳар бир образни кўз олдига келтириб, ҳар бир воқеанинг энг теран маъноларини ҳам тушуниб, самамият билан қалам тебратгани ҳамма бобларда сезилиб туради.

Романдаги қизлар базми саҳнасини эслайлик. Ўттиз-қирқ чамали қизлар (ёзувчи уларни «гуллар, лолалар, тўтилар, қумрилар» деб атайди) Кумушнинг тоғасиникига йиғиладилар. Улар ўзларининг энг латиф, энг гўзал дугоналарини узатмоқчилар. Энг асл, энг нафис кийимларини кийиб келган қизлар «ипга чизилган гулдай уй теварагини олганлар». Одатга биноан, тўй арафасида Кумушбибини ҳаммомга олиб борадилар, сўнг ясантириб, қизлар базмига олиб келадилар. Кумуш йигитнинг кимлигини ҳали билмайди. Шунинг учун жуда маъюс. Қизларнинг табригига «Кумушбибининг... берган жавоби эшитилар-эшитилмаслик эди: «Қутлуғ!»...

Ота-она ихтиёри билан кўрмаган йигитига эрга тегиш ҳамма қизларнинг ҳам бошларида бор. Улар Кумушга қараб, ўзларининг мавҳум келажакларини кўргандай бўладилар. Тасвирдан англашилиб турган бу ҳолатни ёзувчи атайлаб яширади: «Қизлар нимани ўйлайдилар ва нима тўғрида маъюсланадилар, бу эса қизларнинг бизга номаълум бўлган ички сирларидир», — дейди. Бу жумлада гўзал бир маъно бор. Ёзувчи қизларни шундай ҳурмат ва одоб билан тилга оладики, унинг бу эҳтироми беихтиёр китобхонга ҳам «юқади». Қизларнинг жозибаси жуда сирли туюлади,

¹¹⁴ М. Горький, Собрание сочинений, том 25, стр. 101—102.

бу сирлилик кишига завқ беради. Ёзувчи қизларнинг ички сирларини билса ҳам, ўзини билмасликка солиб, биздаги поэтик завқни яна бир даража оширади.

«Мажлиснинг бунчалик руҳсизланиб, маъюсият ичида қолишига Гулсинбиби чидаб туролмади:

— Биз нима учун йиғилдик-да, нимага ер чизишиб ўтирамыз! — деди.— Биз бу ерга аза очгали келдикми?

Гулсиннинг ёнига Хонимбиби қўшилишди:

— Кўп ўйлашманг, ўртоқлар! Барибир бу гап ҳам-мамизнинг бошимизда бор! Тур, Саври, ҳовлига олов ёқиб, чилдирмангни қиздир! Аноргул, сен дуторингни ол! Кумушбиби, сиз унча хаёл сурманг, кулиб ўтиринг!...— деди-да, мажлисни остин-устун қилиб юборди... Кумушбиби ҳам ихтиёрли, ихтиёрсиз бу кулгуликка тортилиб, унинг ёввошгина илжайишидан ёқутдек лаблари остидаги садаф каби оқ тишлари бир оз кўрниб қўйдилар.

Аноргулнинг қўлидаги дутор «Ўртоқлар» куйини танларга ларза бериб тарона қилди. Хонимбиби қизларга қистатиб ўтирмай, ўрнidan сакраб турди-да, ўйнаб ҳам кетди. Дутор ёнига чилдирманинг чертмаги келиб қўшилгандан кейин базм тагин ҳам жонланди... Ел билан ўйнашиб ёнган шам нури қизларни аллақандай ажиб ҳолатга қўймоқда, мажлис эса «Алиф лайло» ҳикояларидаги парилар базмини хотирлатмоқда эди... Дутор кўнгилнинг аллақандай ингичка жойини қитиқлайдир, чилдирма юракни нимагадир ошиқтириб, Гулсин қизнинг йўрғалаши борлиқ аъзони зириллатадир...»¹¹⁵.

Бу парчанинг таҳлилида «Ўтган кунлар» тилининг бир қанча ажойиб хусусиятларини кўриш мумкин. Илгариги мураккаб адабий тилга нисбатан, бу, шубҳасиз, янгича бадиий тил. Аммо ёзувчи бу новаторона тилни ҳаводан олган эмас, халқ ҳаётидан ва халқ тилидан олган. Ёзувчи қизларга «гуллар, лолалар, тўтилар, қумрилар» деб сифат берганда халқимизда қизларга Лола, Тўти, Қумри, Гули деб от қўйиш одатларидан келиб чиққан.

Бу номларга «лар» қўшиб асл маъносида ва кўплик шаклида ишлатиш қизларга шўх, қувноқ, завқли

¹¹⁵ А. Қодирй, Ўтган кунлар, Тошкент, 1958, 50—53-бетлар.

бир кўз билан қаралаётганини билдиради, айни чоқда, базмга гўзал қизлар кўп келганини кўрсатади.

«Қизлар ипга тизилган гулдек уй теварагини олганлар» жумласидаги гўзал ўхшатишга эътибор берайлик. Илгари уйларда стол-стул бўлмаган, базмларда уйнинг айланасига кўрпачалар тўшалган, ўрта ўйин-кулги учун очиқ қолдирилган. Ёзувчи бу тафсилотларни айтмаса ҳам, биз қизларнинг асл кийимларга муносиб беқасам кўрпачаларда ўтирганларини ўша «ипга тизилган гулдек» ибораси ёрдамида кўз олдига келтирамиз.

Гулсинбибининг «Нимага ер чизишиб ўтирамыз, биз бу ерга аза очгали келдикми?» деган сўзлари бу қизнинг шаддот қиёфасини хаёлимизда гавдалантиради. Хонимбибининг «кўп ўйлашманг, ўртоқлар, барибир бу гап ҳаммамизнинг бошимизда бор» дейиши билан юқоридаги тахминимиз тасдиқланади. Қизлар бир кун эмас, бир кун кўрмаган-билмаган одамларига узатилишларини ўйлаб маъюсланганларини энди аниқ сезамиз. «Тур, Саври, ҳовлига олов ёқиб чилдирмангни қиздир! Аноргул, сен дуторингни ол!» деган таклифлар бизни ўша базмнинг ичига олиб киргандай бўлади. Бу тасвирлар бизни ҳаққоний бир ҳаётга иштирокчи қилиб қўяди. Бора-бора биз ҳам дуторнинг таронасини, чилдирманнинг чертмагини гўё ўз қулоғимиз билан эшита бошлаймиз, ўйинчи қизлар ҳаракатидан кўтарилган нафис елни («шамол» ёки «шабада» эмас, халқда бор «ел» сўзини А. Қодирий излаб топиб, ўрнига келтириб қўйгани учун катта бадий вазифани бажаради) ва токчага ёқилган шамларнинг бу елдан тебранишини гўё ўз кўзимиз билан кўра бошлаймиз. Шундан кейин дуторда чалинаётган уфор кўнгилнинг аллақандай нозик жойини қитиқлашини, чилдирма юракни нимагадир ошиқтиришини, Гулсин қизнинг ўйини борлиқ аъзони ҳаяжонга солишини биз ҳам ёзувчи билан бирга ҳис қиламиз.

Реалистик тасвирнинг зўр мўъжизаси мана шу ерда ўзини кўрсатади. Оддий қоғоздаги оддий ҳарфлар бирига қўшилиб, бизни гоҳ завқлантиради, гоҳ маъюслантиради. Л. Толстой айтганидек, аллақачонлар ўтиб кетган одамларнинг бошидан кечган ажойиб ҳис-туйғулар бизга чиндан ҳам юқиб, қалбимизни бойитади.

А. Қодирий инсоннинг ҳис-туйғуларини бутун нозиклиги ва мураккаблигича ифодалашга қодир бўлган янги бадий тил билан асар ёзар экан, халқимиз асрлар давомида баҳраманд бўлиб келган эски адабий тил манбаларидан воз кечмайди. Ёзувчи бу тил манбаларининг энг нафис, энг гўзал анъаналарини роман тилига моҳирона олиб киради. Хонимбибининг «...мажлисни ост-уст қилиб юборди» ибораси, албатта, жонли халқ тилига хос. Аммо шундан кейин келадиган тасвир — «Кумушбиби ихтиёрли, ихтиёрсиз бу кулгиликка тортилиб, унинг ёввошгина илжайишидан ёқутдек лаблари остидаги садаф каби оқ тишлари бир оз кўриниб қўйдилар» жумласи жонли тил билан шу вақтгача мавжуд бўлган адабий тилнинг қўшилишидан таркиб топган.

Суви оқиш дарёга қизғиш сувли ирмоқ келиб қўшилса, маълум жойгача оқ сув билан қизғиш сув яхши аралашолмай ёнма-ён боради, кейин бири-бирига сингиб, сидирға оқ-қизғиш тусга киради. Шунга ўхшаб, йигирманчи йиллар прозасида, жумладан, «Ўтган кунлар» романида жонли тил анъаналари билан эски адабий тил анъаналари гоҳо бир-бирига аралашолмай, маълум жойгача ёнма-ён боради.

Юқоридаги жумлада «тишлар... кўриниб қўйдилар» дейилиши грамматик жиҳатдан тўғри. «Кўриниб қўйдилар» дейиш билан автор тишларни гўё жонлантиради, уларнинг нозиклигини, гўзаллигини ифодаламоқчи бўлади. Аммо жонли халқ тилида тишлар ҳар қанча гўзал бўлса ҳам, уларга «кўриниб қўйдилар» дейилса, киноядай эшитилади. Жуда мўътабар одам ҳақида оҳанг билан «кўриниб қўйдилар» дейилиши мумкин. Бошқа кўп ҳолларда «лар» қисқариб кетади. Иттифоққа, А. Қодирийнинг ўзи 1924 йилда «лар» қўшимчасининг ўринсиз ишлатилишига қарши чиқиб қўйдаги гапларни ёзган эди:

«Қоидаларда» халқ айтадилар, халқ норозилик билдирадилар» дейиш машҳурдир. «Халқ айтадир» дейиш хатодир. Негаким, «халқ» сўзи кўпчилик бўлиб, кўпчилик белгисини қўйиш керак. Мисол учун: «Халқимизнинг тиллари йўқ эмас, халқнинг товушлари чиқдилар», аммо «халқ кўтарилди», «халқ айтади» дейиш, яна айтаман, жирттакиликдир»*.

* А. Қодирий, Кичик асарлар, Тошкент, 1969, 133-бет.

Бу ерда ёзувчи «лар» қўшимчасини механик равишда ҳамма нарсага қўшаверадиган ва тилнинг ички қонунлари билан ҳисоблашмай қоида чиқарадиغان одамни ўз тилидан гапиртириб, кулги қилади. Аммо янги адабий тилимиз ҳали шаклланиб улгурмаган йигирманчи йилларда А. Қодирийнинг ўзи ҳам «лар»ни беихтиёр кўп ишлатган.

Отабек билан қутидор ноҳақ қамоққа олиниб, ўлим жазосига ҳукм этилганда Кумуш Юсуфбекхожининг бир хатини понсадбошига кўрсатади. Бу хат таъсирида понсадбоши ҳам, Марғилон аъёнлари ҳам Отабек билан қутидорга ён боса бошлайди. Ёзувчи Кумушнинг шу пайтдаги ҳолатини қуйидагича тасвирлайди: «Гўё бу сўзлар Кумушбибининг ўчган чироғларини қайтадан ёқарлар, умид осмонининг яшириниб кетган юлдузлари яна қайтадан ўз ўринларига келиб қўнгандек бўлурлар, унинг кўз ўнгида жой олган қораликлар шу ёқила бошлаган нажот шамлари партави билан ўз-ўзларидан йўқолгандек кўринурлар эди»¹¹⁶.

Бу ердаги «лар» қўшимчалари ёзувчининг образли тасвирига маълум бир назокат ва майинлик бахш этаётгандай бўлади. Шу билан бирга, жонли халқ тили асосида шаклланган янги адабий тилимизда «Сўзлар... умид чироғларини ёқарлар», «юлдузлар... кўринурлар бўлурлар», «қораликлар... ўз-ўзларидан йўқолгандек кўринурлар эди» деб ёзиш татар тилига тақлид қилинаётганга ўхшаб кетади. Аммо масалага тарихий нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, «Ўтган кунлар»нинг бадий тилидаги бу хусусиятларни тушуниш қийин эмас. Биринчидан, романда ўтган асрнинг тарихий воқелиги тасвирланганлиги учун ёзувчи ўша даврнинг ўзига хос «қиди»ни тилда ҳам, услубда ҳам беришга интилади. Иккинчидан, янги адабий тил ҳали ўз «қолипи»га тушиб, қуюлиб чиқмаганлиги учун ёзувчи кўп «қолип»ларни ўзи ясайди. Тили энди чиқаётган бола баъзан керакли сўз ва ибораларни тополмай, уларни ўзича «ясаб» гапирганда бизга бу алланечук ширин туюлади, завқимизни келтиради. Бу ерда ҳам шуни эслатдиган бир ҳолат бор.

«Кумушбиби ихтиёрли, ихтиёрсиз бу кулгиликка тортилиб», деган жумлани олайлик. Маъюс бўлиб

¹¹⁶ А. Қодирий, Ўтган кунлар, Тошкент, 1958, 25-бет.

ўтирган Кумушбиби умумий кулгига, албатта, ихтиёрсиз равишда қўшилади. Биз ҳозир бу икки сўзни бирлаштириб «беихтиёр» деб ҳам ишлатамиз. Аммо бундай сўз ва тушунчаларни эндигина қаламга олган А. Қодирий ҳали тайёр «қолип»ларга эга эмас эди, шунинг учун у «ихтиёрли, ихтиёрсиз» («истар-истамас» қабилида) деб ёзади.

Биров жуда паст товуш билан гапирса, «эшитилар-эшитилмас товуш билан сўзлади» дейиш ҳозир адабиётда одат тусига кирган. Аммо ҳали бу одат бўлмаган пайтларда А. Қодирий «Кумушнинг... жавоби эшитилар-эшитилмаслик эди», деб, «лик» қўшиб ёзади. Кумушнинг кулгига қўшилганини ҳам бугун ортиқча кўринадиган бир «лик» билан «кулгиликка тортилди» дейди. Бу ердаги «тортилди» сўзи умумий кулги Кумушни ўзига тортгани, унга таъсир қилганини тахминий тарзда ифодалайди. Чунки бундай нозик ҳолатларни аниқ ифодаладиган иборалар адабий тилда ҳали етарлича яратилган эмас эди. Бугун биз «Тараддудга тушдим», «тараддудландинг» деймиз. «Ўтган кунлар» ёзилаётганда ҳали бу ибора ҳам шаклланиб улгурмаган бўлса керак, А. Қодирий ўша қизлар базми саҳнасида: «гулни гулдан ажратадиган бўлсак боягидек эсанкираб мутараддид қолмаймиз, чунки Кумушбиби лолалар орасидаги бир гул ва ё юлдузлар орасидаги тўлган ой эди»,— деб ёзади.

«Мутараддид қолмаймиз» («тараддудга тушмаймиз») ибораси эски адабий тилимизда ишлатилиб юрган «мутараддид» сўзи билан халқ тилига хос бўлган «қолмаймиз» сўзининг узвий бирлашиб кетолмаганини кўрсатади. Кейинчалик улар яхши аралашиб, бир-бирига сингиб кетганда «тараддудга тушдик» ёки «тараддудландик» шаклида адабий тил нормасига киради.

Классик адабиётимизнинг тили мураккаб бўлса ҳам, образлилиги, нафосати ва назокати билан кишини мафтун қилади. А. Қодирий «Ўтган кунлар»да классик адабий тилнинг фазилатларини янги адабий тилга мумкин қадар сингдиришга ҳаракат қилади. Биз ҳозиргина келтирган парчада Кумуш «лолалар ичидаги бир гул ва ё юлдузлар орасидаги бир ой» деб таърифланар экан, бу, албатта, классик адабиётимизда кўп учрайдиган ой, юлдуз, гул, лола, образларини эсга солади. «Ёқут лаблар», «Садаф тишлар» ҳам анъанавий об-

разлардир. Аммо ёзувчи шу анъаналардан келиб чиқиб, китобхонни ҳали мисли кўрилмаган янги ҳис-туйғулар оламига олиб киради. «Ичкари» деб аталган ва чет кўзлардан яширин бўлган бу оламда биз Кумушдек ажойиб бир қизни кўрамиз, унинг гўзал ва нафис кечинмаларини яқиндан ҳис қиламиз. Ўзбек китобхони асрлар давомида мана шу «ичкари»нинг ҳаётий ва ҳаққоний тасвирини адабиётдан тополмай келар эди. Драматургияда Ҳамза Марямхон, Жамила, Гулбахор образлари орқали «ичкари»га хос ҳаётий ҳақиқатларни биринчи бўлиб очди. Прозада бу мақсадга биринчи бўлиб Абдулла Қодирий етди.

«Ўтган кунлар»даги тўлақонли реалистик образлар йигирманчи йиллардаги ўзбек китобхони учун фавқуллодда бир янгилик эди. Революциядан олдин замонавий реалистик прозамиз бўлмаган пайтда Ҳамза: «...Қора халқимизни эру хотунлари орасида ўқулуб тургон Жамшид, Зарқум, Алдаркўса, Далли Мухтор, Гуландом, Баёз афанди каби бутун хурофот ва ахлоқни бузадурғон асосий китоблар ўрнига истифодалик бир қироат рисоласи бўлурмикин деган хаёл билан... «Янги Саодат» қиссасини ёзганини айтган эди»¹¹⁷.

Бу сатрларнинг маъносини тўғри тушуниш керак. Ҳамза Алдаркўса ва Афанди каби машхур фольклор образларига умуман қарши эмас. Аммо инқилобдан олдин «Қиссасул анбиё» каби диний китоблар кўп ўқилар, эртак ва латифаларнинг ҳам ҳоким синфга хизмат қиладиган реакцион турлари кенг тарқатилар эди. Бошқа яхшироқ, тушунилиши осонроқ китоблар оз бўлганлиги учун оддий халқ реакцион афсоналар билан қаноатланишга мажбур эди. Ҳамза мана шу тарздаги реакцион фольклорни сиқиб чиқарадиган миллий роман яратиш орзусида «Янги Саодат»ни ёзган, аммо маълум сабабларга кўра ўша пайтда бу орзусига етолмаган эди.

А. Қодирий ҳам худди шунга ўхшаш бир орзу билан роман ёзган. Замондошларининг гувоҳлик беришича, оддий ўзбек китобхони инқилобдан олдин турмушдан йироқ афсоналарнигина ўқиб кифояланиши А. Қодирийнинг кўнглига армон солган. «Ана шу афсоналар ўрнини босарли бирон каттароқ реалистик асар яра-

¹¹⁷ Ҳамза, Янги саодат ёхуд миллий роман, 1915, 2-бет.

тишни олдимга мақсад қилиб қўйган эдим,— дейди А. Қодирий.— Қувониб айтаманки, мақсадимда янглишмадим. «Ўтган кунлар» романим ўзбек оиласига сингиб кирди, китобхонни анави афсоналарни ўқишдан халос этаёзди»¹¹⁸.

Ҳамза билан А. Қодирийнинг роман ёзиш йўлидаги орзулари бу қадар ўхшаш бўлганлиги бизни ажаблантирмаслиги керак. Улар иккови ҳам оддий халқнинг эҳтиёж ва талабларини чуқур тушунган, халқ манфаати йўлида ҳар бири ўзига хос йўсинда ҳалол хизмат қилган ёзувчилардир. Мақсад бир бўлгандан кейин, орзулар ҳам бир-бирига тўғри келиши ҳеч гап эмас.

А. Қодирий китобхонни «анави афсоналарни ўқишдан» халос қилмоқчи бўлади-ю, аммо биз юқорида келтирган парчада қизлар базмининг энг юксак бир манзараси «Алиф Лайло» («Минг бир кеча») ҳикояларидаги парилар базмини эслатишини айтади. Бундан биз ёзувчининг ҳамма эртақларга қарши бўлмаганини, фақат «анави афсоналар» ўрнини оладиган реалистик асар ёзишга интилганини сезамиз.

Шу билан бирга, А. Қодирий афсона эшитиб ўрганган ўзбек китобхонининг кечаги куни билан бугунги куни орасига кўприк солгандай бўлади, «Қара, сенинг ҳаётингда ҳам афсонавий гўзалликлар бор, аммо турмуш афсонадан кўра бойроқ, мураккаброқ» деяётганга ўхшайди. Романнинг қизлар базми саҳнасини ўқиган китобхон илгари эшитган афсоналарини эслайди, бу унинг ҳаётини романда тасвирланган ҳаётга яна ҳам яқинлаштиради, икки орага яна бир сирдошлик ипи тортилади. Айни чоқда, китобхон афсоналардан олган таассуротларини романдан олган таассуротларига солиштиради-ю, тўлақонли реалистик прозанинг эртақдан қай даражада устун эканини ҳам сезади. Реалистик проза қаҳрамонларида китобхон ўз ҳаётини топади, улардан ибрат олади. Уларнинг олижаноб ҳис-туйғулари китобхоннинг қалбида ҳам худди шундай ҳис-туйғулар уйғотади. Шунинг учун ҳам А. Қодирий «романим ўзбек оиласига чуқур сингиб кирди» дейишга ва «Ўтган кунлар»ни «анави афсоналар»дан баланд қўйишга ҳақли эди.

¹¹⁸ Ҳ. Қодирий, Ўтган кунларнинг ёзилиш тарихидан, «Шарқ юлдузи», 1965, 11-сон, 220-бет.

«Утган кунлар»нинг бадий тили новаторона тил бўлишидан ташқари классик адабий тилимиз билан ҳозирги адабий тилимиз орасига тушган муҳим бир кўприк хизматини ҳам ўтаганини романдаги тарихий воқеалар тасвирида, хусусан, ўтган аср услубида ёзилган хатларда кўрамиз.

«Мазлумлар додига, маҳкурлар¹¹⁹ фарёдига ўзининг адолатли қиличи билан етишувчи Мусулмонқул қипчоқ хизматларига... кўзларим зулм ёши билан жиқ, кўнглим давлат хоинлари қўрқинчидан титраган бир ҳолда қалам тебратаман»,— деб бошлайди Ҳомид ўзининг заҳарли мактубини. У Отабек билан Мирзакарим қутидорни хонга қарши хиёнатда айблайди, уларни қамоқдан озод қилган Утаббой Қўшбегига «бир ҳамён олтин деб душманлар томонига ўтди» деб тўхмат қилади. Хатнинг охири: «Бу мактуб содиқ бир қулнинг холис садоқатидан бир намунадир... Ўзимнинг бу хизматим эвазига бир мукофот олиш муддаосида бўлмаганимдан ва нимаики жаноблари йўлида машаққат чеккан бўлсам, ўзимнинг бир виждоний вазифам деб билиб бу мактубда ўз отимни ёзишга ҳам тиламадим... Бир ғариби бечора»¹²⁰.

Бу ердаги жамжимадор иборалар, Мусулмонқулнинг «адолатли қиличи» ҳақидаги хушомад гаплар, «виждоний вазифам», «холис садоқат» сингари баландпарвоз сўзлар ёлғонни яширишга хизмат қилади, тўхматни хас-пўшлайди. Қаллобликка ўрганиб қолган Мусулмонқул эса бунинг ҳаммасига ишонади.

Тарихдан бизга маълумки, эски баландпарвоз ёзув услуби ҳоким синфларга носамимийликни, разолатни яширишда ёрдам берган, улар энг қонли фармонларни ҳам кўринишдан чиройли, сербезак ибораларга ўраб ёздирганлар. Худоёрхон Тошкентдаги бегуноҳ қипчоқларни ўн беш ёшидан то етмиш ёшигача битта қолдирмай қиришга буюрган фармонини эсланг:

«Бу ҳукмимизни ижро эткувчи Тошкент ҳокими Нормухаммад Қўшбегига марҳамати шоҳонамиз шулдирким, гарчи сизнинг қипчоқ қовмига мансубиятингиз бўлса ҳам, Мусулмонқулни ҳайдашда бизга унутмаслик хайрихоҳликлар ва хизматлар кўрсатдингиз, би-

¹¹⁹ Маҳкур — қаҳр-ғазабга дучор бўлганлар.

¹²⁰ А. Қодирий, Утган кунлар, 110—112-бетлар.

ноан алайҳи¹²¹ сиз бу жазодан маъфурдирсиз ва садоқатингизда боқий қолиб, амримизни ижро этишингизда шубҳа қилмаймиз»¹²².

Чиройли услубда битилган бу аблаҳона фармон ўзбекларнинг қанчадан-қанчаси бир-бирларини беҳуда қириб ташлашига сабаб бўлгани романнинг «Қиргин» бобида реалистик бўёқлар билан кўрсатилади. Бизни бу ерда қизиқтираётган нуқта шуки, ёзувчи тилдаги эски жимжимадор услубни ҳам образларнинг моҳиятини очишга хизмат қилдиради. Худоёрхон «марҳамати шоҳонамиз», «бизга садоқатингиз» деган ибораларни хонларга хос жиддийлик билан ёздиради, аммо ташвиш ялтироқ бу жумлалар бизга хоннинг «ичи қалтироқ» эканини, сурбетлигини кўрсатади, бизда унга қарши нафрат ҳисси уйғотади. Разилликда тенги йўқ Ҳомид гўё хизмати эвазига мукофот олиш муддаоси бўлмагани учун мактуби тагига имзо чекмагандек бўлади. Ҳамма жойдан фитна уруғини қидириб юрган Мусулмонқул бу ҳийлага дарҳол ишонади. Хатнинг қабиҳ мазмуни билан ялтироқ услуби орасидаги номуносиблик ва контраст бизнинг Ҳомидлар, Мусулмонқуллар ва Худоёрхонларга қарши нафратимизни яна ҳам оширади. Ҳомиднинг имзосиз хати яна бир жиҳатдан ибратли. Фисқ-фасод гапларни имзосиз хатларга жойлаб, юқориларга қараб «юмалатиш» одати ўша хонлар замонасидан қолган бир иллат экан, ёзувчи бу иллатни фош қилиш билан унинг бугун учрайдиган ва «анонимка» деб аталадиган қолдиқларига ҳам зарба бергандай бўлади.

А. Қодирий классик адабий тилимиздан ғаразли мақсадда фойдаланмоқчи бўлганларни қоралаш ва масхара-ралаш билан чекланмайди. Қалби пок, нияти холис кишиларимиз ўтган даврдаги адабий тил воситаси билан ўзларининг энг нозик, энг гўзал, энг шеърый туйғуларини ҳам ифодалай олганликларини Кумуш ва Отабекнинг хатларига кўриш мумкин.

Ҳомиднинг сохта хати туфайли изтиробга тушган Кумуш Отабекка ёзган хатини:

«Бевафога»,— деб бошлайди. Хатнинг охирида: «Сизга янги ёр, менга уятсизликнинг қурбони бўлиш

¹²¹ Биноан алайҳи — шу сабабли.

¹²² А. Қодирий, Ўтган кунлар, 287-бет.

муборак! Кумуш эмас, тупроқбиби ёздим, 17 жавзо...»¹²³.

«Умидим юлдузи... Кумушимга! — деб бошланади Отабекнинг хати. — Киноя ва аччиқлар билан тўлиқ бўлган мактубингизни олдим...». Отабек бу аччиқларга Зайнабга мажбуран уйланганлиги ва чарларни кутиб Тошкентда узоқ туриб қолиши сабаб бўлган деб ўйлайди. «Мактубни иситма орасида ёзганингизга тамоман қаноат ҳосил қилдим. Шунинг учун сизни айблашга ҳаққим йўқ, ҳам сиз маъзурсиз... Сиз ўзингизни тупроқ билан тенглаштирмоқчи бўлгансиз, лекин мен ҳозир Кумушга ҳам қаноат қилмай, Олтинбиби деб атамоқ фикрига тушдим.

Борлиғим муҳаббат алангаси билан туташган ҳолда, завжингиз Отабек»¹²⁴.

Отабек кейинчалик воқеани англаб, Ҳомидларнинг суиқасдини бартараф қилгач, Кумушнинг ўша хатини яна бир эслайди: «Сохта талоқ хатини олган сўнгингизда менга хитоб қилиб ёзган фикрларингиздан қайтаётгандирсиз. Бу хатни ёзар экан, муҳаббатингиз билан тўлиқ бўлган юрагим мудҳиш бир ҳақиқат эҳтимолидан япроқ каби титрар ва ўзининг тўлиб-тошган ҳасратларининг, фарёдларининг ифодасидан адашар эди... Сизга очиб сўзлай, гўзал рафиқам: гўё менинг бу мактубим сизнинг Комилбек учун ҳасратли ёшлар тўккан, ўтли оҳлар тортган чоғингизда эришарда унутилган, эскирган бир юракнинг арзини тинглай олмасиз...»¹²⁵.

Бу хатларда Кумуш билан Отабекнинг туғёнли ички дунёлари, севги ва аламлари реалистик адабиётга хос бир аниқлик, классик поэзиямизда учрайдиган гўзал назокат билан ифодаланган.

А. Қодирий ўтган даврга хос ёзишмаларнинг фақат ташқи белгиларини сақлаб қолади. «Завжингиз... Отабек», ёки «Кумушбиби ёздим» каби иборалар тарихий услуб вазифасини ўтайди. Аммо шу услуб билан ҳам автор ўз қаҳрамонларининг ички дунёларини моҳирона тасвир қилади. «Кумуш эмас, тупроқбиби ёздим» деган жумла ўткир киноя ва образли фикрга тўлиб турбди. Биз шу қисқагина жумла орқали Кумушнинг

¹²³ Ўша китоб, 161—162-бетлар.

¹²⁴ Ўша китоб, 173—174-бетлар.

¹²⁵ Ўша китоб, 258-бет.

ҳижрон аламини, кўнгли чўкиб, ўзини тупроқ ўрнида кўраётганини ҳис қиламиз, унга қайишамиз, қайғусига ўзимизни шерик сезамиз.

Отабекнинг мулоҳазали, вазмин йигит эканини биз унинг жавоб хатларидан сезиб турамиз. Тўғри, унинг «умидим юлдузи, орзум чечаги, ҳаётим тираги Кумушимга!» деган мурожаати бугунги йигитлар тилидан айтилса чучмал бир сентиментализм бўлиб туюлиши мумкин. Аммо Отабеклар яшаган даврда мактубларни шундай бошлаш одат бўлган. Бу мурожаатда тарихий бўёқ бор. Айни чоқда, Кумуш ифвога ишониб «бевафогга!» деб хат ёзганда, Отабек уни шундай улуглаб жавоб қилиши унинг бағри кенг йигит эканини, Кумушга ишончи зўрлигини кўрсатади. Демак, бу ўринда ҳам А. Қодирий эскича шаклга янги бир маъно юклайди-ю, шу йўл билан ҳам ўз қаҳрамонининг инсоний фазилатини очади.

Албатта, Кумушнинг Отабекка таққан ўринсиз айблари ҳам жавобсиз қолмайди. Отабек Ҳомидларнинг жазосини бериб Тошкентга қайтгандан кейин ёзган хатида марҳум Комилбекни эслагани бежиз эмас. Қутидор қизини Комилбекка узатишига оз қолган, Кумушнинг ўзи ҳам бунга монелик қилмаган эди. Агар Ҳомид Комилбекни ўлдириб қўймаганда, эҳтимол, Кумуш унга тегиб ҳам кетарди. Отабек мана шу мудҳиш ҳақиқатни ўйлаб, ҳалигача юраги япроқ каби титрашини, ҳасрат ва фарёдини ифода қилишга сўз тополмай адашишини жуда нафис бир тарзда ёзади. Унинг тасаввурида, Кумуш гўё Отабекни унутиб Комилбекка тўй розилигини берган ва гўё Кумуш ҳалигача марҳум Комилбек учун ҳасратли кўз ёшлар тўкади, ўтли оҳлар тортади. Агар Отабекнинг хати шундай чоғда Кумушга етиб борса, эҳтимол, Кумуш унутилган бир юракнинг арзини тингламас, эҳтимол, Отабекнинг хатини марҳум Комилбек учун тортаётган оҳининг ўтида куйдирар!

Аслида бундай эмаслигини, Кумуш Отабекка содиқ эканини китобхон билади. Отабек ҳам Кумушга ишонади. Аммо у Кумушнинг ўшанда яхши қилмаганини нафис ўхшатишлар, чиройли қочириқлар ва кесатиқлар билан шундай ифода қиладики, унинг хатини ўқиганда завқингиз келади, адибнинг сўз санъатига тан берасиз, Отабекнинг хатидаги ўша ўриқлар ташқи кўринишда

эски услубда ёзилганга ўхшайди. Ҳасратли кўз ёшлар, ҳар нарсани куйдира оладиган ўтли оҳлар классик адабиётимизда кўп учрайди. Аммо анъанавий шаклларни ёзувчи бу ўринда ҳам реалистик ҳис-туйғулар билан тўлдиради, уларга янгича йўналиш, янгича сайқал беради.

Агар Отабек билан Кумушнинг хатлари бутунлай ўтган аср услубида ёзилса эди, «эди» ўрнига «эрди», «тупроқ» ўрнига «туфроқ», «мактуб» ўрнига «китобат» ёзилган бўлар, кўпгина ўзбекча иборалар араб-форс тилининг қонунларига асосланган мураккаб иборалар билан алмашинар эди. Ана унда ёзувчи бу хатлар орқали ифода қилган ҳаққоний фикрлар, ажойиб ҳис-туйғулар китобхонга ҳозиргачалик кучли таъсир кўрсата олмас эди.

Юқоридаги хатларда ўтган аср ёзув услубининг янги адабиётимизга хизмат қиладиган энг нафис, энг гўзал, энг ширин хусусиятларигина саралаб олинган. Ёзувчи уларни жонли халқ тили асосига ўтаётган янги бадий тилга усталик билан сингдирган. Шунинг учун биз «Ўтган кунлар» тилини янги реалистик прозамиз тили билан классик адабиётимиз тили орасига тушган олтин кўприклардан бири деб айта оламиз.

Маълумки, А. Қодирий «Ўтган кунлар»ни 1922—25 йиллар давомида ёзган. Роман билан бир вақтда у «Қалвак Махзумнинг хотира дафтаридан», «Тошпўлат тажанг нима дейди?», «Ширвон хола нима дейди?» каби асарлар ҳам ёзган. Биз бу асарларга ишимизнинг кейинги бобида тўхталамиз. Ҳозир айтиб ўтиш керак бўлган мулоҳаза шуки, ўша асарларни ёзиш даврида А. Қодирийнинг бадий маҳорати жуда тез ўсган. «Ўтган кунлар» синчиклаб ўқилса, унинг биринчи қисмидан кўра охириги қисми кучлироқ ёзилгани сезилади, романинг сўнги бобларида тил ҳам аввалги бобларга нисбатан қуюлиб, ифодалар янада равшанроқ, тасвир кучи янада зўрроқ бўлиб боради.

А. Қодирий Сотти Ҳусайннинг роман ҳақидаги мақолаларига жавоб бериб шундай деган эди:

«...Бу ҳолнинг тасвирига қалам ожиздир» каби узрларимни «ёлғон айтади, сўзга жуда уста», деган каби талқин қилинадир... Бироқ «ўзимдан ўтади, ўзим билан» деганларидек, ҳар кимнинг аҳволи ўзига маълумдир. Баъзи руҳий кечинмалар (переживание) бор-

ки, киши сезмайди, тушунади. Бироқ шу ҳолни қоғозга туширмакчи бўлинганда сўз топилмай, ифода қилолмай, ҳайратда қолинади, ноилож «қаламим ожиздир» дейишга мажбур бўлинади»¹²⁶.

А. Қодирий мураккаб руҳий кечинмаларни аниқ-равшан кўрсатадиган сўз ва ибораларни топишда қийинчилик сезишига янги адабий тилимизнинг ҳали шаклланиб улгурмаганлиги ҳам сабабчи эди. Бунинг айрим далилларини биз юқорида келтирдик. Инсоннинг мураккаб руҳий ҳолатини сўз билан таърифлашдан ташқари, қаҳрамоннинг хатти-ҳаракати, иши ва ўзини тутиши орқали тасвирлаб кўрсатиш ҳам мумкин. Иккинчи йўл қийинроқ, аммо самаралироқ, ёзувчига оз сўз билан кўп маъноларни ифодалаш имконини беради. «Ўтган кунлар»нинг охирларида А. Қодирий сўз санъатининг мана шу қийин, аммо ғоят самарали усулини яхши эгаллайди.

Отабек Кумуш қабрини қандай зиёрат қилганини эслайлик:

«Кеча ойдин, қабристон тип-тинч, узоқдан қуръон товуши эшитиларди. Икки туп чинор бутоқларида қўниб турган бойқушлар, қабр ёнига тизланган Отабек ва юқори-қуйи дўмбайган қабрлар бу тиловатга сомиъ¹²⁷ каби эдилар. Қуръон оятлари қабристон ичида оғир оҳангда оқар эди. Қабр ёнига тиз чўккан йигитнинг кўз ёшлари ҳам қуръон оятларига қўшилишиб оқар эди. Бирор соатдан кейин тиловат тўхталди. Отабек ҳолсизланиб оёқ узра турди ва орқасидаги ярим яланғоч кўлагани кўриб, бир неча қадам қабр томонга тисланди... Кўлага ялингансимон унга яқин юриб келди...

— Ким бу?

— Мен Кумуш!

Отабек товуш эгасини таниди. Бу мажнуна Зайнаб эди.

— Кет мундан!

— Мен Кумуш! — деди яна Зайнаб, аммо кетмай иложи қолмади. Зероки, дунёдаги энг яқин кишиси

¹²⁶ А. Қодирий, Кичик асарлар, Тошкент, 1919, 196—197-бетлар.

¹²⁷ Сомий — жим туриб тингловчи.

унга «кет» амрини берган эди. Зайнаб орқасига қарай-қарай Отабекдан узоқлашди»¹²⁸.

Бу парчанинг ҳар бир жумласи аниқ бир манзарани кўзимизга кўрсатади, ҳар бир сўз теран бир руҳий кечинмани очишга хизмат қилади. Отабек билан Зайнабнинг фожиаси қабрдаги Кумушнинг фожиасидан кам эмаслигини ёзувчи сўз билан таърифлаб ўтирмайди, баёнга йўл қўймайди. Қуръон оятларига қўшилиб оқаётган кўз ёшлари Отабекнинг мусибати нақадар оғир эканини бусиз ҳам кўрсатиб туради. Отабекни қабр ёнидан қидириб топган мажнуна Зайнаб одам қиёфасидан чиқиб кетгани биргина «кўлага» сўзи билан ифодаланади. Унинг Отабекни севиб ва Кумушдай сеvimли бўлишни истаб шу аҳволга тушгани жинниларча такрорланган иккитагина сўз: — «Мен Кумуш!» ибораси билан бутун мураккаблигича кўз олдимизда гавдаланади.

Келтирилган парчанинг бадий тили бутунича жонли халқ тили асосига ўтган адабий тилнинг ёрқин мисоли бўла олади. «Кеча ойдин, қабристон тип-тинч, узоқдан қуръон товуши эшитиларди» — бу ердаги қисқа иборалар оғзаки ҳикоядагидек лўнда ва ширали. Бу сўзлар орқали тасвирланган жой кўз олдимизда аниқ гавдаланади. Чинор шохига қўниб турган бойқушлар, юқори-қуйи дўмбайган қабрлар бизни мусибатли бир оламга олиб киради. Қуръон оятлари қабристон ичида оғир оҳангда оқаётганини биз гўё ўз қулоғимиз билан эштамиз. Отабек сеvimли Кумушини эслаб кўзига ёш олганда биз ҳам бутун роман давомида севиб қолган қаҳрамонимиз Кумушга ачиниб юрагимиз эзилади. Шу сатрларни ўқиганда кўзига ёш олган китобхонлар ҳам йўқ эмас. Четдан қараганда, китобхон қаҳрамонларнинг қайғусини ўз қалбида ҳис қилади, қаҳрамонларнинг ҳис-туйғусини гўё ўзига «юқтириб» изтиробга тушгандай бўлади. Аслида эса ёзувчи ўз қалбидаги юксак ҳис-туйғуларни қаҳрамон орқали китобхонга юқтиради. Китобхонни ларзага келтира оладиган, уни гоҳ завқлантириб, гоҳ йиғлатадиган ҳамма мураккаб руҳий кечинмаларни энг аввал ёзувчи ўз бошидан кечиради.

¹²⁸ А. Қодирий, Утган кунлар, 1958 йил нашри, Тошкент, 370—371-бетлар.

А. Қодирий «Ўтган кунлар»ни тугатаётган кезларда унинг баъзи саҳифаларини йиғлаб ўтириб ёзганини оила аъзолари кўрганлар. Езувчининг ўғли унинг бир ўзи бир уйда юм-юм йиғлаб ёзаётганини кўргач, бибисидан бунинг сабабини сўрайди. Бибиси «даданг жинни бўлиб қолипти...»,— дейди. Албатта, улар кейинчалик гап нимадалигини тушунишади: ёзувчи Қумушнинг ўлимини ва Отабекнинг мусибатини тасвирлаётиб ўзи ҳам шундай оғир мусибатга тушган эди¹²⁹.

Зўр инсоний туйғулардан ларзага келиб қалам тебратган ёзувчи бу туйғуларини китобхонга тирик ҳолича етказиб беришга катта бир эҳтиёж сезади. Маълумки, одамлар бошларидан кечган ёрқин воқеаларни бир-бирларига айтиб бераётганларида ўша воқеани яна бир марта ичдан ҳис қиладилар. Бу ҳис эса керакли сўзни беҳато топишга ёрдам беради. Жонли халқ тили инсоний ҳис-туйғуларга бевосита асосланганлиги учун реал воқеликни аниқроқ, таъсирлироқ ифода этишга ёрдам беради, Л. Толстой айтганидай, нурсиз ва хашаки гапларни айтишга йўл қўймайдиган регуляторлик вазифасини ўтайди.

А. Қодирий катта самимият ва ҳаққоният билан асар ёзганлиги учун жонли тилдаги мана шу бадний регуляторни топишга муваффақ бўлган. У ўзбек халқининг теран инсоний ҳис-туйғуларини астойдил кўз олдига келтириб ва севиб тасвирлаган. Шунинг учун бу туйғулар китобхонларга ҳам юқиб, қалбларида ўчмас из қолдиради. «Ўтган кунлар» ўзбек китобхонининг реалистик ўзбек романига қўйган биринчи муҳаббати эди. Биринчи муҳаббат эса унутилмас бўлади.

Албатта, бу романнинг мавзуи ва мундарижасида маълум камчиликлар ҳам бор. Буни олимларимиз, жумладан И. О. Султонов романга бағишланган маҳсус мақолаларида атрофлича айтиб ўтганлар. Биз бу танқидий мулоҳазаларга қўшилаемиз. Бу ерда гап бадний тил ҳақида, жумладан, прозамизда реалистик ҳис-туйғуларни тасвирлашга қодир тилнинг пайдо бўлиши тўғрисида бораётгани учун романнинг кўпчиликка маълум бўлган умумий нуқсонларини такроран айтиб ўтирмадик. Романнинг тилида учрайдиган айрим

¹²⁹ Қаранг: Ҳ. Қодирий, «Ўтган кунлар»нинг ёзлиш тарихидан», «Шарқ юлдузи», 1965, № 11, 224—225-бетлар.

ноаниқликлар, тахминий иборалар эса янги адабий тил энди шаклланиб келаётган давр нуқтаи назаридан қараганда тушунарли ва кечирарлидир. Аммо «Ўтган кунлар» романининг тилида учрайдиган айрим чучуқликларга бугун ҳам тақлид қилиш ҳоллари учрайди. Аввалом бор, ижодий ишда кўр-кўрона тақлид ҳеч вақт яхши натижа берган эмас. Қолаверса, прозамиз аллақачон улғайиб, камолот босқичига кўтарилган. Катта ёшдаги одам энди тета-поя бўлиб ўсиб келаётган боланинг тилига тақлид қилиб гапирса бачкана туюлади.

Шуни ҳам айтиш керакки, «Ўтган кунлар»нинг тили ширин жойлари бутун асарнинг бадий тилини белгилайдиган даражада кўп эмас. Масалан, биз романининг хотимасидан келтирган охириги парчада «Умидим юлдузи, орзум чечаги, ҳаётим тираги Кумушим...» каби ширин иборалар мутлақо йўқ. Ҳолбуки, чучмалликка мойил ёзувчи Отабекни Кумушнинг қабри ёнига олиб келиб, унинг тилидан ўта сентиментал ибораларни айтириши мумкин эди. А. Қодирий бундай қилмайди. Чунки унинг қалбидаги оғир мусибат туйғуси ва самимий кечинмалари мезон вазифасини бажаради, бачкана сўзлар билан меъёрни бузишга йўл қўймайди.

Мана шу ички мезон—бадий регулятор бўлиб хизмат қилувчи меъёр туйғуси «Ўтган кунлар»нинг тилида бугун ҳам биз учун ибрат бўла оладиган бир фазилатдир. Ўзбек прозасида роман жанрини бошлаб берган бу асар жонли тил бойликларини классик адабиётимиз тилига хос нафислик, образлиликка пайванд қила билишнинг энг характерли мисолларидандир. Прозамиз инсоннинг ички дунёсини, ҳис-туйғулар оламини зўр самимият ва ҳаққоният билан кўрсатиш йўлида эришган биринчи энг йирик ютуғи ҳам мана шу романда кўринади. Шунинг учун биз «Ўтган кунлар»нинг бадий тилига нисбатан кўпроқ тўхтадик.

Бу романининг тилида бизни мафтун қиладиган нарса миллийлик ва шеърий гўзалликдир. Гулнинг ҳар бир япроғи орасида унинг ўзига хос, такрорланмас муаттар ҳиди бўлгани каби, «Ўтган кунлар»нинг ҳар бир бобидан, масалан, қизлар базмидан, ёзишмалардан, тарихий эпизодлардан, висол ва ҳижрон тасвирларидан ўзбек халқининг миллий ўзига хослиги, так-

рорланмас руҳий дунёси, тилини гўзал қилган гўзал дили кўриниб туради. Ёзувчи халқнинг дилида бор гўзал туйғуларни топиб ёзгани учун романнинг тили ҳам гўзал чиққан.

Биз бу бобда кўриб чиққан ҳамма фактларимизни хулосалайдиган бўлсак, Ўзбек прозасида инсоннинг дилини ҳаққоний тасвирлашга қодир бўлган бадий тил жонли халқ тили базасида, классик адабиётимиз тилининг энг яхши анъаналарини новаторона тараққий эттириш йўли билан майдонга келганини тасдиқлай оламиз. Тилнинг дилга боғлиқ эканлиги—реалистик адабиётнинг ҳаётга боғлиқлиги сингари жуда муҳим омиллардандир.

Ҳаққоний ҳис-туйғулар тили—бу жонли халқ тили асосида ривожланаётган, айни чоқда, классик адабиётимиз тилининг нафислик, образлилик, каби энг яхши анъаналарини давом эттирган, Октябрь революциясидан кейин чинакам қуюлиб, шаклланган янги адабий тилимиз бўлди.

Албатта, реалистик проза фақат ҳис-туйғулар тасвири билан чекланиб қололмайди. Биз бу масалани қулайлиги учун алоҳида бобда кўриб чиқдик. Аслида реалист ёзувчи ҳис-туйғулар тасвири билан бирга характерлар тасвирига ҳам, бадий ижоднинг бошқа муҳим томонларига ҳам жуда катта аҳамият беради.

Одатда, тўлақонли реалистик характерлар адабий жараённинг юқори босқичларида, ёзувчилар камолот чўққисига чиқа бошлаган кезларда яратилади. Шунинг учун навбатдаги бобда бадий тил тараққиётини характерлар масаласига боғлиқ ҳолда кўриб чиқиш ўринлидир.

Ерқин характерлар тили

Ф. Энгельс «Реализм деталлар ҳаққонийлигидан ташқари типик характерларни типик шароитларда кўрсатишни талаб қилади»¹³⁰,—деган эди.

Реализмнинг айрим унсурлари ҳаққоний деталлар шаклида инқилобдан олдинги прозамизда учраган эди.

¹³⁰ К. Маркс ва Ф. Энгельс, О литературе, М., 1958, стр. 72.

Аммо Ҳамзанинг «Янги Саодат»ида ҳам, М. Шермухамедовнинг «Бефарзанд Очилдибой»ида ҳам, А. Қодирийнинг «Жувонбоз»ида ҳам тип даражасидаги характерлар яратилган эмас эди. Характерларнинг ёрқинлиги ва реалистик кучи жиҳатидан Айнийнинг «Бухоро жаллодлари»даги Ҳайдарчани шу ёзувчи яратган «Судхўрнинг ўлими»даги Қори Исмаат характерига солиштирсак ёки А. Қодирийнинг «Бахтсиз куёв»идаги образларни «Меҳробдан чаён»даги образларга қиёс қилсак ёзувчиларимиз характер яратиш санъатини эгаллашда қандай катта ижодий йўлни босиб ўтганини кўрамиз.

Характер қаҳрамоннинг ўзига хос, такрорланмас феъли-атворини ҳам, энг муҳим шахсий хусусиятларини ҳам, унинг ижтимоий, миллий ва умуминсоний хусусиятларини ҳам бир фокусга йиғади-ю, ёзувчига ёрқин бир тип яратиш имконини беради.

Характер яратиш санъатини эгаллашда бадиий тилнинг аҳамияти шундаки, ёзувчи ўз қаҳрамонининг тилини ҳам индивидуаллаштиради. Қаҳрамоннинг феъли атворини унинг тили орқали очиш ёзувчидан чинакам сўз санъаткори бўлишни, адабий тил ва жонли тил бойликларидан моҳирона фойдаланишни талаб қилади.

«Майсаранинг иши» пьесасидаги Мулладўстни эслайлик: «Буни қарангчи, иккам ўттиз йилдан баққа мана шу бехосият остонаи номуборақда мингдан ортиқроқ хотин ҳалола бўлди, биздақа пешонаси тўмтоқ, қурумсоққа бирортаси ҳам... тегмапти-е! Вой сени беркорчиликда яратган худойимдан ўргулай... Бу бизнинг пешонамизга хотин битишга келганда ё қалами қудратнинг сиёҳи адо бўлиб қолган, ё... худойимнинг қулоғи билан биздақа камбағалларнинг орасига Жаброил деган бесўнақай қаноатларини тўсиб олганда... Бўлмасам, наҳот бир кам қирқ йилдан бери хотин сўрашни қилавериб оғзимиз халта бўб кетти-ю, бир алвастигаям учрамасак-а! Ургулиб қўйдим!»¹³¹.

Мулладўст — оддий халқ вакили. У кўпдан бери қозига хизматчилик қилади. Унинг тилида жонли халқ тилининг ифода кучи ва образлилиги акс этади. «Иккам ўттиз», «бир кам қирқ» каби иборалар ҳам оддий бир

¹³¹ Ҳ а м з а, Асарлар, II том, Тошкент, 1960, 187—189-бетлар.

хизматкор табиатига мос. Айни чоқда, Мулладўст қозининг даргоҳида кўп йил яшаб, ундан кўпгина диний тушунчаларни ўрганган. «Қалами қудрат», «остонайн номуборак», «жаброилнинг қаноти» иборалари бунинг далилидир. Мулладўст дунёдан тоқ ўтаётганига куйнади, буни мана шу даргоҳдан ва ўзининг шўрпешоналигидан кўради. Қувноқ табиатли Мулладўст ўз пешонасига қўшиб бутун динни ва диндорларни ҳам кулги қилади.

Ҳамза Мулладўстни аниқ бир шахс, айни вақтда, типик бир характер шаклида кўрсатади. Мулладўстнинг тилида Фарғона шеvasига хос «бақа», «биздақа» каби сўзлар учрайди. Бу шева аломатлари ҳам Мулладўстнинг конкрет одам қиёфасида, замон ва макони аниқ шахс бўлиб гавдаланишига ёрдам беради. Ёзувчи шу йўл билан ҳам уни индивидуаллаштиради.

Реалист ёзувчилар типик характерларни қаҳрамоннинг ўзига хос тили орқали индивидуаллаштириш йўли билан миллий тил бойликларининг ва айрим шеваларда учрайдиган образли ибораларнинг адабий тилга кириши учун чексиз катта имконият яратадилар.

1926 йилларда ўтган Шарвон холанинг сўзини эшитинг:

«Йилдан-йилга замонани ер ютовотти, эгачи! Эркакку, эркак, ёшларни ҳам худо тенг теппасидан уриб, товонидан чиқорвотти, мен сизга қоқиндиқ!.. Сизга ёлғон, худога чин, жоним ўргилсин, бир замон теразадан мўраласам, бир уй хотин, эркак аралаш! Жоним «ҳиқ» этди-ю, ҳалқумимга келди-турди»¹³².

Шарвон хола куйиб-ёниб гапираётибди, аммо биз унинг сўзларини кулиб ўқиймиз. Ёзувчи қолоқ бир дастурхончи аёлнинг сатирик образини унинг ўз сўзлари воситаси билан чизиб кўрсатяпти. Йигирманчи йиллар учун бу характер жуда типик эди. Инқилобий ўзгаришлардан чўчиган, аёллар билан эркаклар бир хонада жўн гаплашиб ўтирганини кўриб, шунинг ўзиданоқ жони халқумига келадиган бу тоифа дастурхончилар сатирик кулгига жуда муносиб эди. Шарвон хола фақат жонли тилда учрайдиган ўткир ибораларни ишлатади: «Худо тенг теппасидан уриб, товонидан чиқорвотти», «ер ютовотти», «сизга ёлғон, худога чин...».

¹³² А. Қодирйй, Кичик асарлар, Тошкент, 1959, 79-бет.

Аммо бу ўткириборалар Шарвон холанинг ўзини фош қилади. Шарвон холанинг тилидаги Тошкент шеvasига хос «вотти», «вотти»лар ҳам характерни индивидуаллаштиришга хизмат қилиш билан бирга кулгини кучайтиради. Кўриниб туриптики, Ҳамза ҳам, А. Қодирий ҳам жонли шевалардан фойдаланганда худди тил ва имло конференциясининг қарорлари талаб қилгандай халққа тушунарли бўлган ва адабий тилимизнинг жонли тил асосида бойишига хизмат қиладиган сўз ва шаклларни топиб, саралаб адабиётга олиб кирадилар. Албатта, ёзувчиларимиз тил ва имло қарорларига амал қилганликлари учун шундай бўлган эмас. Чунки юқорида тилга олинган асарлар ўша қарорлардан олдин босилиб чиққан. Бу ҳол энг яхши ёзувчиларимиз адабий тил тараққиётининг қаёққа қараб кетаётганини жуда аниқ ҳис қилганларидан далолат беради. Шу билан бирга, бу фактлар реалистик адабиёт тараққиёти билан адабий тил тараққиёти бир йўналишдан борганини, халқ тили бойликларидан фойдаланиш адабий тилнинг ўсиши учун қанчалик зарур бўлган бўлса, реализмнинг улғайиши учун ҳам шунчалик зарур бўлганини кўрсатади.

Янги адабий тил тез суръатлар билан шаклланиб келаётган мана шу даврда эски адабий тилнинг мураккаб ва жимжимадор шаклларига ўтмишга айланаётган бир нарсага қарагандай кулиб қараш имконияти туғилади.

«Тарих ҳаётнинг эскирган шаклларини қабрга элтаётганда... жуда кўп босқичлардан ўтади,— деган эди Маркс.— Оламшумул тарихий шаклнинг сўнгги босқичи — бу шаклнинг комедиясидир. Тарих нега бундай ҳаракатланади? Одамзод ўз ўтмиши билан кулиб хайрлашиши учун»¹³³. Ҳаётнинг эскирган шаклларига хос салбий хусусиятлар биринчи босқичларда гоҳ драматик, гоҳ фожиавий бўёқларда кўриниши мумкин. Аммо сўнгги босқичда, хусусан, янги ҳаётий мазмун ғалаба қилгандан кейин эски шакл кулгили аҳволга тушиб қолади. Чунки охирги босқичда эски шакл янги мазмунга шу даражада тўғри келмайдик, буни фақат кулги билан исбот қилиш мумкин.

Қалвак Маҳзум Бухоро мадрасаларида ўқиган

¹³³ К. Маркс, Ф. Энгельс, Соч., т. I, 1938, стр. 389.

одам. У эски адабий тилнинг форсча-арабча жимжимадор иборалардан ясалган «қолип»ларни яхши ўзлаштирган. Энди совет даврида юз бераётган воқеаларни ўша тайёр «қолиплар»га солиб баҳоламоқчи бўлади. «Мекалай подшоҳнинг хазинасида Чаҳорёрлардан қолгон бир Мусхафи Шариф (Қуръон—П. Қ.) бўлур экан. Мекалай подшоҳ каломи шарифга бениҳоят ихлосманд бўлиб, бир минг беш юз сарбоз билан мазкурнинг муҳофазасига кўшиш қилур эркан». Маҳзумнинг ёзишича, кейин гўё мастеровойлар Мекалай подшоҳга қарши исён кўтарганмиш. Аммо Большавой деган ботир мастеровойга қарши чиққанмиш. Нега десангиз, Большавой ботир оқ подшонинг қизига уйланганмиш. Большавой ботир «Мастеровойлар билан бениҳоят қаттиқ жанг қилиб ва мағлуб айлаб ва яна оқ подшоҳнинг қизига уйланиб, бағдазон тахтда барқарор бўлган эрди. Ана ўшал жангда бизнинг Тошканд уламоларидан Абдулваҳоб қори деган бир уламои забардаст Большавой ботирнинг жиловиди юриб»¹³⁴, унга ёқиб қолади-ю, алқисса, Мусхафи Усманийни сўраб олади.

Маҳзум Октябрь революциясини мана шу тарзда тушунади. Қуръоннинг Мусхафи Шариф деб аталган уникал бир нусхасини чор ҳукумати бехатар жойда асраш баҳонаси билан ўз хазинасига олиб кетгани рост. Октябрь революцияси Шарқ мусулмонларини мустамлака зулмидан озод деб эълон қилгач, диндорлар халқ мулкани қайтариб олиш баҳонаси билан Мусхафи шарифни Тошкентга олиб келганлари ҳам факт. Совет ҳукумати Шарқ мусулмонларига мурожаат қилиб, миллий ҳаётни эркин ривожлантиришга даъват этгани Маҳзумга ўхшаш диндорларга Мусхафи Шарифни қайтариб беришдек туюлади. Улар бу воқеани ўз манфаатларига мослаб талқин қилганликлари учун уларнинг тасаввурларида Большавой ботир мастеровой билан жанг қилган, оқ подшонинг қизига уйланган афсонавий одамга айланади. Бундай ботирнинг жиловдори бўлиш ҳам айб эмас. Шунинг учун Қалвак Маҳзум Абдуваҳоб қорини Большавой ботирнинг жиловдори деб улуғлайди.

¹³⁴ А. Қодирий, Қалвак Маҳзумнинг хотира дафтаридан, «Муштум» журнали, 1923 йил, 17-сон.

Эски, тантанали услубда ёзилган бу хотира Октябрь революциясидай оламшумул воқеанинг олдида шу даражада аянчлики, буни фақат сатирик кулги билангина ифодалаш мумкин. Шундай кулгили бир ёлғонни «Мекалай подшоҳ каломи шарифга бениҳоят ихлосманд бўлиб, бир минг беш юз сарбоз билан мазкурнинг муҳофизасига қўшиш қилур эркан» каби жимжимали сўзлар билан таърифлаш Қалвак Маҳзумнинг феълиятвorigа боғлиқ. Бу одам ўзининг аянчли аҳволини ва омилигини баландпарвоз иборалар билан хаспўшламоқчи бўлгани сари кулгига қолади.

Маҳзум тоифасидаги одамлар ҳаётда бўлган. Ёзувчи бу тоифа одамларнинг таржимаи ҳолини ҳам, ҳозирги аҳволини ҳам, ўқиган китоблари ва қилаётган ишларини ҳам жуда яхши билган. Ҳали диний ақидаларнинг таъсири кучли бўлган йигирманчи йилларда Маҳзум кабиларнинг асл моҳиятини халққа очиб кўрсатиш жуда муҳим мафкуравий вазифалардан бири эди. Домла-имомларни жиддий мақолалар билан танқид қилган авторлар ҳам бўлган. А. Қодирий оммага жуда тез етиб борадиган ва кучли таъсир қиладиган ҳажвий воситалардан фойдаланади.

«Ҳажвий танқид авомнинг руҳига яқин ва унинг ҳис этган, аммо ифода қила олмаган масалаларига таржимондир,— дейди адибнинг ўзи.— Ҳажвий танқиднинг табиатидаги кулгилик унсури авомнинг маҳбуби, тагин тўғриси унинг ўз ижодидир»¹³⁵.

А. Қодирийнинг бу сўзларида ҳажвий кулгининг омма руҳига ва халқ ижодига яқинлиги жуда тўғри кўрсатилади. Халқ орасида Қалвак Маҳзумга ўхшаган эшонларни масхара қилиб тўқилган мақол ва эртақлар кўп. Авом деб аталган оддий одамлар Қалвак Маҳзумларнинг жимжимадор, баландпарвоз услубига ҳам истеҳзо кўзи билан қарайди, баъзан ҳажвий тақлид йўли билан уларнинг устидан кулади. А. Қодирий Қалвак Маҳзумнинг ҳажвий характерини мана шу халқ оммаси позициясида туриб чизади.

Қалвак Маҳзум ер ислоҳоти ўтказилаётган йилларда Гўристон деб аталган бир маҳаллага имом бўладию, қавмлари орасида, бировдан тортиб олинган мулк ҳаром бўлишини айтиб, чаппа ташвиқот юргизади.

¹³⁵ А. Қодирий, Кичик асарлар, Тошкент, 1969, 184-бет.

Бундан хабардор бўлган тегишли ташкилотлар милтиқли одам юбориб, Маҳзумнинг оёғини ерга теккизмай олиб кетади.

«Алқисса, ароқ-ароқ тер босиб ва яна қалб мисли кабутар бачча бетоқат ва беором уй тўдаи саклар жойгир бўлган буқъага етдим. Ул дев сийрат фақирни бўсағада девбаччаи дигарга топшириб ўзи ғойиб бўлди. Бул Кашкашон, гардан кашон маъносидан ҳайрон ва харосон таҳорат танг қилиб... эрдим.

Алқисса, ичкаридан ўшал шапкапуш чиқиб, фақирни чоқирғонида «дуои забон баста»ни такрорлаб бир эшикдан кириб, бировидан чиқиб, боз бир эшикни босиб, алҳосил учалончи эшикда сандал нишин бир бадқайкал сарбараҳнага йўлиқдим. Албатта, ҳаромзолаларнинг сардори шул бўлғай деб, муросасози дасти алиф лом таъзим адосидин сўнг ул сардор «келинг, домла» деб захарханда қилди»¹³⁶.

Эски дostonлар ва «Қиссасул анбиё»нинг дабдабали услубида ёзилган бу парчанинг жўнгина маъноси бор. «Тўдаи саклар жойгир бўлган буқъа» — «итлар тўдаси жойлашган бино» дегани. Милтиқли киши Маҳзумга афсонавий дев бўлиб кўринади. «Кашкашон, гардон кашон» — «милиционер мени бўйнимдан боғлагандай ва судрагандай қилиб олиб келди» дегани. Домла бундан шу қадар харосон бўлган, яъни қўрқиб кетганки, таҳорати танг келиб, расво бўлишига сал қолган. «Шапкапуш» — «шапка кийган», «сандал нишин» — «сандалда ўтирган», «дуои забон баста», — «тилни боғлайдиган дуо», «сарбарихна» — «бошяланг», «муросасози дасти алиф лом» — «муросасозлик билан қўл қовуштириб». Домла атайлаб ўзбекча сўз ва иборалар ўрнига форсча-арабча ишлатади, чунки у шунга одатланган. Маҳзумнинг мулло Берди деган аштор ошнаси ҳозир идораларда ўзимизнинг она тили ишлатилаётганини айтади. Шунда Маҳзумнинг кўнглига «она тилини маҳкамаларда ишлатиш жойизмикан, йўқмикан?» деган шубҳа келади. «Аммо бу масала тўғрисида бир ўзга вақтда китоб кўрмоқчидурман»¹³⁷, — дейди у ўзига ўзи.

¹³⁶ А. Қодирий, Қалвак Маҳзумнинг хотира дафтаридан, «Муштум», 1926 йил, 24-сон.

¹³⁷ А. Қодирий, Кичик асарлар, Тошкент, 1969, 33-бет.

Ҳаётдан бутунлай узилиб қолган, ўз она тилисидан ҳам ётсирайдиган, фақат китоб кўриб яшайдиган Маҳзум ўзбек прозасида яратилган энг ёрқин сатирик характерлардан биридир. Реалистик адабиётнинг ажойиб бир фазилати шунда кўринадики, йигирманчи йилларда адабий тилимиз тез суръатлар билан янгиланаётган бир пайтга кўп вақтлар ҳукмронлик қилиб келган жимжимадор китобий тил «Калвак Маҳзумнинг хотира дафтари»да ўзининг бутун «сепи»ни ишлатиб қолади. Фақат энди бу «сеплар» ҳажвий характерга қурилиш материали бўлиб хизмат қилади. Чироқ ўчишдан олдин бир лопиллайди. Шунга ўхшаб, дабдабали китобий тил янги адабий тилга ўрнини бўшатиб бераётиб, Калвак Маҳзум каби «пилик» ёрдамида яна бир лопиллаб кўринади. Бироқ энди бу лопиллашдан ёзувчи ҳажвий кулги чиқаради. Биз адабий тилнинг эски шакллари билан кулиб хайрлашаётгандай бўламиз. Албатта, биз «жимжимадор китобий тил» деб классик адабиётимиз тилини айтаётганимиз йўқ. Гўзал образларга бой бўлган классик адабиётимиз тилининг энг яхши бадий анъаналари бугунгача давом этиб келяпти. Ўлик китобийлик эса аллақачон жонли халқ тили асосига ўтган ҳозирги адабий тилимизда ҳам учрайдики, буни А. Қаҳҳор ўзининг 1956 йилда чиққан «Қуюшқон» номли фелъетонида масхара қилган эди.

Бундан ташқари, бизни бу ерда ҳар хил тил «қатлам»ларининг реалистик характер яратишдаги иштироки қизиқтиради. «Ўзгаларникидек, бизда ҳам икки турлик тил бор, — деган эди А. Қодирий 1925 йилда.— Халқ тили, матбуот ёки адабиёт тили. Мана шу асоси бир бўлса ҳам, фарқи катта бўлган икки турлик тилни «Муштум» аралаш юритадир... Мақола бир, мавзу бир, аммо ёзувчи бўлса-чи, ҳам Тошпўлат тажанг, ҳам Калвак Маҳзум. Шу дағаллик баракасида «Муштум» жонсиз ва руҳсиздир. Дона учун ўзини бўяган зоғча икки тарафдан ҳам рондаи доргоҳ сарсон ва саргардондир»¹³⁸.

Бу ерда А. Қодирий реалистик адабиётнинг катта бир талабини—жонли сўзлашув тили билан ёзма адабий тилни мавзуга, мақсадга, қаҳрамоннинг кимлигига қараб фарқ қилиб ишлатиш талабини ўртага қўяди.

¹³⁸ Уша китоб, 175-бет.

Агар Калвак Маҳзум Тошпўлат тажанг бўламан деса, ўз ички руҳига қарши боради, кўпроқ дон ейман деб, патини каптар рангига бўяган, аммо каптарларга ҳам қўшиллолмаб, ўз тўпидан ҳам ажралиб, ора йўлда оч қолган зоғчанинг аҳволига тушади.

Шунинг учун ёзувчи ўта китобий одам бўлган Қалвак Маҳзумнинг типик характери китобий тил билан яхши тасвирлайди. Асарнинг сарлавҳаси ҳам унинг мазмунига муносиб равишда «Қалвак Маҳзумнинг хотира дафтарида», яъни ёзувларидан деб аталади.

Қиморбоз, чапани йигит Тошпўлат тажанг саводсиз одам, унинг хотира дафтари бўлиши мумкин эмас. Аммо ёзувчи унинг ҳам ёрқин характери сўзлаш усули, тили орқали кўрсатади. Тошпўлат тажанг чойхонада гап сотиб ўтиради, ўзича бойларни ҳам ёмон кўради, совет воқелигидан ҳам камчилик қидиради. Шийпон қурдираётган бир бойваччани «Пар ёстиққа Шарвон-бибининг ёғ хумчасидек ағанаб ётипти» деб масхара қилади. Аммо шапка кийган бир одам чойхонанинг олдидан ўтиб қолса «Хали юрт сўраб ётганларинг шулар, дегин дейди. Қовоғини қара, қовоғини. Вой, ўша оbergerан шахрингни шолворингга солиб берай... Бу нима ўзи? Мелисами? Муртимни кўтариб турай, ўтиб кетсин».

Тошпўлат тажангнинг димоғи шу қадар баланд! У ҳеч кимни писанд қилмайди. Янги зиёлилардан бири маъракада «худо йўқ!» деган экан. «Уша маъракада мен бўлмабман-да,— дейди Тошпўлат. — Наҳ калласини шартта олиб, ичагини салла қилар эдим»¹³⁹.

Бу ерда халқ тилининг ифода кучи, оз сўз билан ёрқин образлар яратишга имкон бериши кишини қойил қолдиради. Тошпўлат—лофчи одам. Бўлмаса, шаҳарни шолворга солиб бериб бўладими? Тошпўлат каландумоғ амалдордан ўзини нечоғлиқ баланд олишини мана шу лоф билан билдиради. «Муртимни кўтариб турай, ўтиб кетсин» дегани ҳам, «бошини шартта олиб, ичагини салла қилар эдим» дегани ҳам Тошпўлатнинг чапани характери ва мақтанчоқлигини кулгили шаклда кўрсатади. Аслида Тошпўлат фақат катта гапиришни билади, бирорта катта иш қўлидан келмайди. Етти ярим сўлкавой солиқ чиққанда Тошпўлат буни қандай тўлашини билмай тажанг бўлади:

¹³⁹ А. Қодирий, Тошпўлат тажанг нима дейди, «Муштум», 1924, 23-сон.

«Чой-чақасини ундан-бундан қилиб, тараласини тортиб юрган Тошпўлатинг етти ярим сўлкавойни тағин қайси гўсхўрдан олсин, а, ё бобоғимни сотиб берайми? Ёки сайратмамними? Этигим бўлса-ку, ўн беш кундан бери гаровда, чопонни бўлса ўткан кун ўзингнинг олдингда уч сўлкавойга сотдим. Худо ҳақи, галавам айнади!»¹⁴⁰.

Олмосдай ўткир ва соф иборалар жонли тилнинг қудратини намойиш қилади. Бу қудрат гапирувчининг аянчли феъли-атворини фош қилади. Тилнинг гўзаллиги қаршисида Тошпўлатнинг хунук характери янада хунукроқ кўринади-ю, қувноқ қаққаҳага сабаб бўлади. Этигини гаровга қўйган, тўнини сотиб еган Тошпўлат бобоқ хўрози билан сайратма беданасидан айрилгиси келмайди. Бу факт унинг характеридаги яна бир кулгили хислатни очади. Шаҳар одами бўлган Тошпўлат битта-яримта русча сўзларни билиши табиий. Аммо у русчани ҳам ўзининг кулгили характерига мослаб, «худо ҳақи, галавам айнади!» деб ишлатади.

А. Қодирий «Шарвон хола нима дейди?» номли фельетонида Тошкент шевасидан қандай фойдалангани айтиб ўтилган эди. Воқеаларга қараганда, Тошпўлат тажанг ҳам тошкентлик. Аммо ёзувчи унинг тилига Тошкент шевасининг «кетвотти», «келовуз» каби характерли белгиларини киритмайди. Чунки Тошпўлат—фақат Тошкентга хос тоифа эмас. Бундай такасалтанг, мақтанчоқ чапанилар ҳамма шаҳарларда ҳам учрайди. Йигирманчи йилларда инқилобий ҳаракатдан четда қолган, янги тузумга чапаниларча такаббурлик билан қараган, аммо ўзлари чойхонанинг такяларида наша чекиб, қимор ўйнаб, хўроз уриштириш-у, гап сотиш билан кун ўтказган бундай такасалтангларга қарши ўт очиш совет мафқурасининг энг жанговар вазифаларидан бири эди.

Тошпўлат тажанг кичик бир фельетоннинг қаҳрамони эмас. Бир неча йил давомида «Қизил Ўзбекистон» ва «Муштум»да давомли босилган бу қисса орқали Тошпўлатнинг ҳажвий характеридаги янги-янги қирралари очилади. Ёзувчи уни ёрқин бир ижтимоий тип даражасига кўтаради.

Тошпўлат оқподшо замонида ичкилик арзон бўлганини эслаб юраги эзилади: «шакардай пивоси олти па-

¹⁴⁰ А. Қодирий, Кичик асарлар, Тошкент, 1969, 70-бет.

қир, қизил виноси тўққиз пақир, оппоқ ароғи уч оқ-танга». Ҳозир-чи? Ҳозир «...отган ошиғим қачон кўрсанг чик-да, хумса. Қиморингдан чувим чиқавериб, нон ўрнига кесак тишлаб... битта чилим қовоққа эга бўлиб ўтирибман». Шу ҳолига яна Тошпўлат янги тузумни танқид қилмоқчи бўлади, совет зиёлиларига осмондан келиб қарайди: «Буларнинг на мансабига ман қоил, на ҳукуматига», дейди. Тумшугидан эшак қурти ёғиладиган Тошпўлат сал ўтмай «йигирма беш пақирингдан қарз бериб тур, қоринчани тўқлаб олай» деб та-ниш-билишларига ялинади.

Тошпўлат тажанг — мактаб кўрмаган, тарбия кўрмаган, бузуқ муҳитда ўсиб, ички дунёси мажруҳ бўлган одам. Унинг характери эски жамиятда шаклланган. Ёзувчи унинг характеридаги иллатларни ҳажв қилиш билан шу иллатларни келтириб чиқарган ижтимоий муҳитни ҳам ҳажв қилади.

Қаҳрамонни саҳнадагидай гапиртириб қўйиб, унинг сўзлари орқали типик характерицини чизиш, яна бу характерга катта бир гоғни сингдириб, долзарб мафкуравий вазифани бажариш ёзувчидан жуда катта санъаткорликни талаб қилади. А. Қодирий бу мушкул ижодий муаммони асосан муваффақиятли ҳал қилади. Фақат баъзи ўринларда меъёрдан чиқиш ҳоллари учрайдики, буни гоғо реализмга эргашиб келадиган натурализм деб аташ мумкин.

Қалвак Маҳзум билан Тошпўлат тажанг оғзиларига келган ҳар қандай гапларни айтиши мумкин. Аммо ёзувчи қаҳрамонга хос характерли белгилар орасидан меъёрга мос келадиган энг бадийларини танлаб олади, гуручдан чиққан курмакларни эса ошга солмайди.

Вақт ўтиши билан прозамиз кучайиб, ўсиб боради ва бундай камчиликларга барҳам берилади.

А. Қодирийнинг Қалвак Маҳзуми ва Тошпўлат тажангги фойдали меҳнат билан шуғулланмайдиган текинтомоқ типларнинг вакили эди. Ҳаёт йил сайин олға боради, янги воқелик таъсирида баъзи бир ишёқмас такасалтанглар ҳам меҳнатга ўрганиб, яхши одамлар сафига қўшилади. Социалистик реализм ёзувчидан ҳаёт ҳақиқатларини революцион тараққиётда кўрсатишни талаб қилади. Бу талабни бажариш учун инсон характерицини турғун бир ҳолатда эмас, ўсиш ва ўзгариш жараёнида кўрсатиш керак эди.

Ғафур Ғуломнинг «Тирилган мурда» қиссаси ўзбек прозасида мана шу катта ижодий вазифани бажаришга қаратилган илк асарлардан бўлди. Асарнинг қаҳрамони Мамажон ялқовлик билан донг таратган одам. Автор уни «эски замоннинг сирқинди типларидан эди» деб атайди. Мамажоннинг саргузаштлари Қалвак Маҳзумнинг саргузаштлари сингари унинг ўз тилидан ёзма шаклда ҳикоя қилинади. Лекин уларнинг характерларида катта фарқ бор. Шунга яраша тил ҳам, ёзув ҳам бир-бирларига нисбатан жуда бошқача. Қалвак Маҳзум 1923—26 йилларнинг маҳсули. Унинг хотира дафтари бор. Мамажоннинг дафтари 1934 йилда чиқади. Орадан ўтган ўн йил ичида адабий тилда ҳам катта ўзгаришлар юз беради, «кундалик» деган янги сўз пайдо бўлади. Шунинг учун Ғ. Ғулом қиссани Мамажоннинг кундалик дафтарида олинган саҳифалар шаклида ёзади.

Гап бу ерда «хотира дафтари» деган ибора ўрнига «кундалик дафтар» ибораси ишлатилганидагина эмас, бу ибораларнинг ҳар бири мазкур асардаги қаҳрамоннинг характерига мос эканлигида.

Ялқов Мамажон самоварда ётиб туш кўради:

...«Бир шудгорнинг четида толнинг соясида ёнбошлаб ётган эмишман. Дўппим яримта. Рўпарамга янги шоҳи паранжи ёпинган, амиркон маҳси-кавишли, оппоқ билакларига қўша-қўша олтин билакузуклар таққан бир ёш хотин келиб сўрай бошлади:

— Мамажон ака сиз бўласизми?

Ётган еримдан қўзғалмай жавоб бердим:

— Биз бўламиз, ҳа, нима ишингиз бор эди?

Хотин чачвонини барала кўтариб орқага ташлади. Мен унинг ҳуснига маҳлиё бўлиб қолдим... У қўлини узатиб қўлимдан ушлади:

— Мамажон акам бўлсангиз тулинг ўрнингиздан.

— Ахир нима ишингиз бор?

— Домлага борамиз.

— Нима учун?

— Никоҳ ўқитамиз.

— Кимни кимга?

— Мени сизга».

Мамажон тушида бу хотинга уйланиб, беқасам тўнни кийиб, отга минаётганда оёғи узангидан тояди-ю, бурни эгарнинг қошига бориб урилади.

«Кўзимни чиртта очиб, ўзимни қишлоқ самоварида кўрдим. Эрталабги нонуштадан лабимда қолган битта увоқни кўтариб кетмоқчи бўлган сариқ ари йўл-йўлакай чақа кетган экан»¹⁴¹.

Туш ҳам, унинг кетидан келадиган жазо ҳам дангаса одамнинг характерини кулгили бир тарзда кўрсатади. Чойхонада ухлаб ётган исқирт бир дангаса қайда-ю, унинг тушига кириб, никоҳига ўтган гўзал жувон қайда! Эрталабги нонуштадан лабида қолган увоқ ҳам унинг дангасалигини исботлайдиган бир деталь. Ари унинг лабини эмас, гўё дангасалигини чақиб кетади.

Мана шунинг ҳаммасини ифода этган бадиий тил— жонли халқ тили бойликлари билан янги адабий тил анъаналари бир-бирига қўшилиб, ажойиб бир сифат ўзгариши ясаганидан далолат беради. «Толнинг соясида ёнбошлаб ётган эмишман, тўппим яримта» жумллари оддий бир қишлоқи одамни кўз олдимизга келтиради. Гўзал жувон «Мамажон акам сиз бўлсангиз, туринг ўрнингиздан!» деганда унинг овозидаги нафис оҳанглар ҳам қулоғимизга эшитилиб кетади. Аёлларга хос майин бир эркаланиш бу жумладаги сўз тартибидан сезилиб туради. Ёзувчи уч-тўрт жумлада ёшгина, нозиккина бир жувоннинг ёқимли феъли-атворини чиқиб кўрсатгандай бўлади.

Тошпўлат тажанг билан Қалвак Маҳзум сатирик образлар эди. Улар ўзларининг камчиликларини сезмайди, нуқул атрофдан камчилик топади, ўтмишни армон билан куйиб-ёниб эслайди. Улар китобхонга жуда кулгили кўринади, аммо ўзлари мутлақо жиддий. Мамажон эса колхозда ишлаб, ялқовлик балосидан қутулган, мактабда ўқиб, саводини ҳам чиқарган, янги ҳаётда қайта туғилган бир одам. У ўзининг ўтмишини кулиб эслайди. Юмористик характернинг сатирик характердан бир фарқи мана шу ерда кўринади: юмористик характердаги қаҳрамон ҳаётдаги иллат ва нуқсонлардан китобхон билан бирга кулади.

«Тирилган мурда» қиссаси прозамизнинг янги тараққиёт босқичига кирганини кўрсатадиган асарлар-

¹⁴¹ Ғ. Ғулом, Танланган асарлар, 3-том, Тошкент, «Фан» нашриёти, 1959, 48—49-бетлар.

дандир. Қиссада А. Қодирийнинг Тошпўлат тажанг ва Қалвак Маҳзумида яққол кўринган бир анъана—қаҳрамоннинг ўзини сўзлатиб, унинг тили орқали характерини очиш анъанаси—янги бир ҳаётий материалга жуда моҳирона татбиқ этилади. Қалвак Маҳзум Тошпўлат тажанг сўзлайдиган жонли тилни яхши билмайди, писанд ҳам қилмайди. Қалвак Маҳзумнинг эски адабий тили эса Тошпўлатга мутлақо бегона. Чунки Тошпўлат мактаб кўрмаган саводсиз бир чапани. Қалвак Маҳзум билан Тошпўлат тажангнинг тили орасида катта бир узилиш бор. Бу—эски китобий тил билан жонли халқ тили орасидаги узилишнинг худди ўзи.

Мамлакатда маданий инқилоб ўтказилиб, янги адабий тил майдонга келгандан кейин мана шу узилиш йўқолади. Еппасига саводхон бўлган меҳнаткашлар оммаси янги адабий тилни мактаблар, китоблар ва матбуот орқали тобора яхши ўзлаштирадilar. Зотан, энди адабий тил илгаригидай мураккаб ҳам эмас, жонли тилга илдиз отиб, халқ ҳаётидан ўсиб чиққан.

«Тирилган мурда»даги Мамажоннинг кундалик дафтари янги адабий тилнинг оммага чуқур сингиб бораётганини яхши акс эттиради.

«Шудгор мисдай қизиган, оёқни жизиллатиб узиб олади. Шудгор четларида бўлса толлар, садалар қуюқ-қуюқ баргларини шамолларда ҳилпиратиб, ўзларининг ёқимли кўланкаларига чақирадилар. Толлар тагидаги ариқчаларда тип-тиниқ сувлар шилдираб оқиб ётади. Бу одамларнинг ўжарлигига ҳайрон бўламан. Шундай ҳузур-ҳаловатдан кечиб, ариқ бўйидаги салқин супаларни кўйиб, қизиқ шудгорда ҳадеб кетмон чопадилар»¹⁴².

Ялқовлик касалидан эндигина қутулиб келаётган одамнинг психологияси бу ерда жуда аниқ намоён бўлади. Қаҳрамоннинг характеридаги юмористик хислатлар сўз билан гўё суратга олиб кўрсатилади. «Шудгор мисдай қизиган, оёқни жизиллатиб узиб олади» каби жумлалар оғзаки ҳикоя тилидай ихчам ва лўнда. Мамажондай деҳқон йигитнинг характерида мос.

Классик маънодаги реализм билан социалистик реализмнинг шаклланиш жараёни бир-бирига қўшилиб борганлигини ҳисобга олиш йигирманчи-ўттизинчи йил-

¹⁴² Ғ. Ғул о м, Танланган асарлар, 3-том, 54-бет.

лардаги адабий ҳаракатга баҳо беришда жуда муҳим аҳамиятга эга. Йигирманчи йиллардаги адабий ҳаракатда иштирок этган бир қатор ёзувчилар ўзларининг кўпгина асарларида танқидий реализм талаблари билан чекланиб қолганлиги сезилади.

Фитратнинг «Қиёмат» ҳикоясида диний ақидалар, нариги дунё ҳақида диндорлар тўқиб чиқарган ёлғонлар танқидий реализмга хос ҳаққонийлик билан фош этилади. Бироқ ҳажвий характерга эга бўлган бу ҳикояда, хусусан, унинг 1926 йилда чиққан биринчи нашрида ҳаётда учраб турадиган баъзи бир нарсаларга ҳам шама қилинадик, бу шаманинг ғоявий мазмуни Ҳ. Олимжоннинг Фитрат ижодини таҳлил этган мақоласида тўғри танқид қилинади. Биз ҳикоянинг мана шу камчилигини унутмаган ҳолда, унинг кейинчалик автор ўзи анча таҳрир қилиб тузатган нашридан тилга оид айрим мисоллар олмоқчимиз.

Ҳикоя қаҳрамони Почамир кўкнорихонада яшайди. Унинг тушига кирган саргузаштда ҳам кўкнорихаёлнинг аломатлари бор. «Меърожнома» деган китобда айтилишича, нариги дунёда жаннатга кирган ҳар бир одамга етмиш беш минг ҳур қиз, яна етмиш беш минг ғилмон, яъни бачча берилармиш. Буни эшитган бир кўкнори савол беради:

«Хотинларимизга нима? Уларга ҳам етмиш беш минг эр берилармишми?»¹⁵⁰. Бу саволда кучли мантиқ бор. Ахир жаннатга аёллар ҳам кириши керак-ку. Улар ҳур-у ғилмонларни нима қилади? Жаннатда ҳар бир эркакка етмиш беш минг аёл берилади деган гапни Почамир яна бир жиҳатдан кулги қилади: «Об-бо, етмиш беш минг кундош! Буларнинг жанжалига эр чидасин!».

Асли оти Рўзиқул бўлган Почамир шаккок характерли одам. У илгари бир бойнинг хизматкори бўлган. Бой жуда хасис экан, бир куни каллашўрва қилинганда «хўжайин шўрвани ичиб, каллани эртага олиб қўйди. Рўзиқулга гўшт у ёқда турсин, шўрвадан ҳам бир томчи берилмади. Кечаси бой ётганда Рўзиқул каллани олди ва тешиб, миясини тамоман еди».

Эртаси куни бой калла гўштини еб бўлиб, миясига навбат келганда Рўзиқулни чақирди:

¹⁵⁰ «Енгамиз хурофотни, бидъатни», Тўплам, Тошкент, ЎзССР бадий адабиёт нашриёти, 1961, 32-бет.

«— Аҳмақ, бунинг миясини сен едингми?».

— Йўқ!

— Ким еган?

— Қайдам? Аслида мияси бўлмагандир?

— Қандай гап, бошнинг мияси бўлмайдами?

— Мияси бўлганда бу уйда турар эдимиз?

Бу жавобдан хўжайин бўғилди, қон бошига чиқди, нафаси бўғилди»¹⁵¹. Рўзиқулнинг ҳозиржавоб шайтон одам экани бу ерда ишонарли ва таъсирли қилиб кўрсатилган. Бу парчанинг бадний тилига эътибор беринг. Жумлалар қисқа ва лўнда, мантиқан бири-бирининг таъсир кучини ошириб боради. Бироқ автор тилида ўзига хос китобийлик аломатлари учраб туради. Масалан, «Рўзиқулга... гўшт у ёқда турсин, шўрвадан ҳам бир томчи берилмади» жумласини олинг. Грамматик жиҳатдан тўғри. Аммо халқ тилига асосланиб «шўрвадан бир ҳўплам ҳам бермади», ёки «бир қошиқ ҳам бермади» дейилганда жумланинг таъсир кучи янада ошган бўлар эди. «Шўрвадан ҳам бир томчи берилмади» жумласида эса «ҳам» ўз ўрнида эмас, шунинг учун хаёлни чалғитади. «Шўрвадан аввал берган-у, фақат яна бир томчи бермаган» деган маъно ҳам чиқиши мумкин. «Рўзиқул каллани тешиб миясини тамоман еди» жумласини олинг. Бундаги «тамоман» илмий жиҳатдан тўғри-ю, фақат бадний тилга ортиқча бир китобий тус беради. Жўнроқ қилиб, «миясини еб тамомлади», «ёки миясини паққос еб қўйди», «тагигача қиртишлаб еди» деган иборалардан бирортасини ишлатиш мумкин эди. Жонли тилга хос бу жумлалар тасвирланаётган воқеанинг руҳига жуда мос келган бўлар эди. Чунки бу ерда оддий хизматкор Рўзиқул фольклор қаҳрамони Насриддин афандини эслатувчи ҳозиржавоблик ва шаккоклик билан хўжайинини мот қилади.

«Хўжайин бўғилди, қон бошига чиқди» жумласида маълум бир ясамалик бор. «Қон бошига чиқди» русча «кровь ударилась в голову» деган иборага тўғри келиши мумкин. Шунда ҳам «қон бошига чиқди» эмас, «бошига урилди» дейилса аслига мосроқ бўлар эди. Бироқ худди шу тушунчани ўзбекчада «қони қайнаб кетди», «бошига қон группиллаб урилди» каби жумлаларда бериш ҳам мумкин. «Қон бошига чиқди» дейиш тил табиатига тўғри келмайди.

¹⁵¹ Уша китоб. 31-бет.

Фитратнинг ўзбек тили сўз бойликларини яхши билганлиги маълум. Бироқ у анча вақт «янги чиғотой тилини» яратишга ҳаракат қилиб юрган, ёзма манбаларда мавжуд тил бойликларини илмий йўл билан атрофлича ўрганган, бироқ жонли халқ тилининг юқоридагидек нозик товланишларидан А. Қодирий ва Ғ. Ғулломларчалик санъаткорона фойдалана олмаган. Эҳтимол, Фитрат жонли тилнинг ички қонунлари ва нозик талаблари билан ортиқча ҳисоблашишни лозим ҳам кўрмагандир. Юқоридаги айрим китобийлик ва сунъийликнинг сабабларидан бири шу бўлиши мумкин.

Кўкнори Почамир образи эски диний ақидаларни фош қилишда бир восита бўлиб хизмат қилса-да, аммо унинг ўзи ҳам ўтмишнинг сирқинди типларидан. У ёғочдан тишқавлагич йўниб, шунинг пулига кўкнори олиб ичиб ётадиган одам. Автор уни шу кўйга солган Аҳмадбойни қоралайди, «Меърожнома»да ёзилган нариги дунё ҳақидаги мантиқсиз гапларни ҳажв қилади, аммо бангилик, кўкнорихўрлик ҳам ижтимоий бир иллат эканлиги ҳикоядан унча сезилмайди. Автор бу иллатга бармоқ орасидан қараётгандай бўлади. «Қиёмат»нинг ғоявий мундарижасидаги маълум бир чекланганлик мана шунда кўринади.

А. Қаҳҳор ёзган «Башорат» ҳикоясининг ҳажвий қаҳрамони Саиджалолхон Николай замонида майиз қиммат, кўкнор арзон бўлганини эслайди:

«Эсизгина ўша замонда чала сиқиб ташланган кўкнорилар». Чунки ҳозир майиз арзон, кўкнори қаҳат. Почамирга ўхшаб, Саиджалолхон кўкнорни ичиб, ухлаб ётганда туш кўради. Тушида у афсонавий тошбақа ва пашша ёрдамида кўзга кўринмас одамга айланади, «Саиджалолхони соҳибқирон» деган унвон олади, колхоз раисидан пахта ўрнига кўкнори эктиришни талаб қилади, Қирарман ва Йиғарман деган икки афсонавий махлуқни ишга солиб, қизил аскарларга қарши ғазот эълон қилади. Аммо боши оғирлиқ қилиб отдан йиқилади.

Дўсти мулла Шамсиддин Саиджалолхонни зўрға ўзига келтиради. Кўкнор ичиб ухлаб ётган бу одамни тошқўмирнинг тутуни элтган экан.

«— Нима бўлди? Қани шамшир? Қани от? — деди хон бошини кўтариб, аммо боши шундай оғир эдики,

яна ёстиққа қўйди. Мулла Шамсиддин рўмолчаси билан уни елпиб, йиғламсираб деди:

— Ахир, мулла Саиджалолхон, кишини нега қўрқитасиз? Нима? Шамшир нимаси? Қанақа от?

...Саиджалолхон бутун бошдан кечирганларини инқиллай-инқиллай ҳикоя қилиб берди...

— Бу бир башорат, — деди мулла Шамсиддин анчадан кейин.

Эртаси кун икки ўртоқ мусулмонобод қилиш учун тошбақа излаб чўлга чиқиб кетди»¹⁵².

1936 йилда ёзилган бу ҳикояда урушдан олдинги капиталистик қуршовга ишониб мамлакатда эски тузумнинг тикланишига умид боғлаб юрган одамлар ҳажв қилинади. Саиджалолхоннинг кўкнори хаёли, тушида пахта далаларига кўкнори эктирмоқчи бўлгани, «Қирарман» деган махлуққа «Экиндан фақат кўкнори қолса бўлди!» деб буйруқ берганлари бу бангининг кулгули характериға жуда мос. Бу ерда адиб эски замонани тиклаш орзусида юрган типға қўшиб ўтмишда кўп тарқалган кўкнорихўрлик ва бангиликни ҳам ҳажвий кулки тиғига тортади, кўкнориликнинг ижтимоий моҳиятини фош қилади. Саиджалолхонға ўхшаганларнинг эски тузумни тиклаш орзуси кўкнори хаёлға ўхшаган пуч нарса эканини очиш йўли билан ёзувчи социализмнинг мустаҳкамлигини билвосита тасдиқлайди.

Янги социалистик ғояларни тўлақонли бадий характерилар воситаси билан мужассамлантиришда ёзувчиларимиз халқ тили бойликларидан иложи борича тўлиқ фойдаланадилар. Ҳозир келтирилган мисолда «эсизгина чала сиқиб ташланган кўкнорлар» деган жумла бир талай ғоявий-бадий вазифани бажаради. Аввало «эсизгина» деб илгари замонда чала сиқиб ташланган кўкнорларға Саиджалолхон ачинади. Бу ачиниш кўкнорхўрнинг характеридаги муҳим бир чиқиқни очади, бу одам эски замонларни қўмсаётганини кўрсатади. Аммо бу жумлани Саиджалолхон тилидан автор айтаяпти. Саиджалолхонни кулги қилиб, уни масхаралаб айтаяпти. Чунки автор ҳозирги замон кишиси. Саиджалолхон тушида кўзға кўринмас одамға айланиб, раисдан пахта ўрниға бутун далаларға кўкнор эктиришни талаб қилганда ҳажвий кулги яна бир

¹⁵² А. Қаҳҳор, Танланган асарлар, Олти томлик, I том, Тошкент, 1967, 172—173-бетлар.

даража кучаяди. Чунки ҳатто тушида ҳам Саиджалолхон колхоз раисининг олдига ўз қиёфасида киришдан қўрқади. Бундай типларнинг ҳаётда реал таянчлари йўқ, шунинг учун ўз орзуларини жодугар, пашша, тошбақа, Қирарман деган афсонавий махлуқ орқали амалга оширишга интилишади. Ҳикоянинг охирида икки ўртоқ мусулмонобод қилиш учун тошбоқа қидириб чўлга чиқиб кетганлари характер тасвирини интиҳосига етказди. Саиджалолхонлар фақат тушларида эмас, ўнгларида ҳам афсонавий тошбақа ёрдам беришига ишонадилар, чунки социализм ғалаба қилган мамлакатда уларнинг орзуларини рўёбга чиқарадиган реал куч йўқ.

«Қиёмат» ва «Башорат» ҳикояларини бир-бирига таққосласак танқидий реализм билан социалистик реализм орасидаги фарқнинг кичик, аммо характерли бир заррачасини кўрамиз. Ҳар иккала ҳикояда ҳам кўкнорхўрнинг туши ва хаёли бор. Ҳар иккаласида ҳам кўкнор сероб бўлган ўтмишнинг муҳиблари ҳажв қилинади. Энг муҳим фарқ авторларнинг бу воқеаларга муносабатидан кўринади. Фитрат Почамирнинг жаннатга кириш йўлидаги саргузаштларини кучли мантиқ ва ҳажвий маҳорат билан кўрсатади. Почамир уйғонгандан кейин «жаннатни ҳам кўриб келдим, мазаси йўқ экан» дейди. Сўнг кўкнорхўрнинг одатий ҳаёти ўзгаришсиз давом этаверади. Езувчи жаннат ҳақидаги диний ақидаларга ўзининг танқидий муносабатини билдириш билан қаноатланади. Кўкнорхўр қаҳрамоннинг тақдири нима бўлади? Уни бу чирик ҳаётдан қутқарувчи куч борми? Бу масалаларни автор ўз олдига қўймайди. Шунинг учун Почамир характерининг ижтимоий мазмуни бўшроқ чиқади. «Кўкнор ичса ҳам, ўзи яхши одам» дегандай бўлади автор.

«Башорат» ҳикоясида ўтмишдан қолган бангилик илллати ўша ўтмишни қайтадан тиклаш орзусида юрган салбий типнинг характерига чамбарчас боғланади. Автор бу иллатларга лоқайд кўз билан қарамайди, балки уларни актив курашчи нуқтаи назаридан фош қилади. Саиджалолхон кўкнор арзон бўлган замонларни қўмсаб юраги эзилганда, кўкнорхўрликдан жирканадиган янги замон кишиси унинг аҳволига кулиб қараётгани сезилиб туради. Умуман «Башорат» ҳикоя-

сидаги кулги — бу совет даврининг кулгиси, социализм тарафдорининг кулгисидир. Икки ўртоқ тошбақа излаб чўлга чиқиб кетганда уларнинг кетидан ғолибона кулиб қараётган актив курашчининг руҳи ҳикояга сингдирилган. Бу руҳ воқеликка танқидий муносабат билдириш билан чекланмайдиган, ўз ғояси учун актив курашадиган совет ёзувчисининг руҳидир, социалистик реализм адабиётига хос руҳдир.

Ғафур Ғуломнинг «Қим айбдор?» ҳикояси социализм қурилиши йилларида техникани эгаллашнинг аҳамияти ҳақида сўз юритган асар. Техникадан орқада қолган Мадмиса жуда кўп кулгили воқеаларни бошидан кечиради. У ҳали такси билан лифтнинг нималигини билмайди. Ҳикоянинг воқеаси ўттизинчи йилларнинг бошларида бўлиб ўтади. У пайтларда Тошкентнинг ўзида ҳам одам ташийдиган енгил таксилар, кўпқаватли уйларга ўрнатиладиган лифтлар йўқ даражада бўлган. Мадмиса бу нарсаларга Москвада дуч келади. Таксимашинанинг шоферидан сўрайди:

«—Пролетар район Ленин кўчасигача қанча оласан?

— Қанча юрганинга қараб тўлайверасан.

— Эҳа, — деди Мадмиса, — юрганига қараб тўлайверасанки, кўчага ташлаб қўйган кармон борми, ҳозир бойини билмасак бир пас туриб, фалон пул берасан, деб ўтирсанг, орамизда жанжал чиқса, бунга кимнинг тоби бор.

— ...Ажойиб одам, — деди шофер истеҳзо билан. Ахир мана бу автомат қанча юрганимизни ўлчаб туради. Шунга қараб ҳақ тўлайсан-да — деди шофер масофа автоматини кўрсатиб. Мадмиса бу автомат ва унинг хўжайини — шоферга ишониб-ишонмаслик бир тарзда автомобилга чиқиб ўтирди. Ичида «шофер ранжитмаса бўлгани» деб борар эди¹⁵³.

Автор Мадмисанинг характерини кулиб тасвирляпти. Чунки унинг техникадан хабарсизлиги, шунинг оқибатида автоматлардан чўчиши, шофердан ҳадиксираши чиндан ҳам ўқувчининг кулгисини қистатади. Мадмиса у айтган қолоқ бир қишлоқ одами ҳам эмас. Меҳмонхона номерида ойнага қараб «форм» қилиб галстук тақади. Бироқ ҳаётда кутулмаган янгиликлар

¹⁵³ Ғ. Ғулом, Танланган асарлар, Тўрт томлик, III том, 1959, 278-бет.

жуда кўп. Мадмиса уларни ўзлаштириб улгуролмайди. Ўттизинчи йилларда бу янгиликлар адабий тилимизга ҳам энди кириб келаётганлиги сабабли Ғ. Фулом уларнинг кўпини ўзимизда бор тушунчалар билан изоҳлаб тасвирлайди. Такси машинасини «киракаш автомобиль», «таксомотор» деб атайди. Номернинг ваннасини «кичик ҳаммом, мўрча» деб изоҳлайди-да, сўнг ҳамма жойда ваннанинг ўрнига «мўрча» ёзади. Ваннага ўрнатилган мураккаб автоматни тасвирлашда эса ортиқча бир қийинчилик ҳам сезади. Мадмиса ваннанинг жўмрағини бекитмагани ва ифлос сувини туширмагани учун эшик очилмайди:

«Эшикнинг очилувини мўрча ичининг озода сақлануви учун алоқадор қилиб ишлаган эканлар янги замон усталари, мана сизга техника».

Бу ердаги жумлалар хийла ноқулай тузилган. Чунки бу жумлаларда ифода этилган тушунчанинг ўзи ҳали тилимизга яхши ўрнашиб улгурмаган. Янги ўрнатилган тиш ҳам то оғиздан ўз ўрнини топиб олмагунча ноқулай туюлади. Адабий тилга янги кириб келган сўз ва иборалар ҳам мана шу тарзда ўзлаштирилади. Ҳаёт талабига ва табиатга мос келганлари вақт ўтиши билан ўз ўрнига тушиб, ўрнашиб қолади. Бошқалари ўз-ўзидан чиқиб кетади.

Масалан, машинани ўттизинчи йилларда рус тилида ҳам кўпроқ «автомобиль» деб аташ эдилар. Таксини тўлиқ қилиб «таксамотор» деб аташ одат бўлган эди. Бироқ вақт ўтиши билан «автомобиль» ўрнига «машина», «таксамотор» ўрнига «такси» ишлатиладиган бўлди. Чунки бу сўзлар жонли тил дарёсига тушиб, узоқ вақт юргандан кейин силлиқланди ва ихчамлашди. Узун «автомобиль» сўзи ўрнига айтишга ўнғайроқ қилиб «машина» дейиш, «таксамотор» ўрнига қисқагина қилиб «такси» дейиш одат тусига кирди. «Ким айбдор?» ҳикоясида Мадмисанинг галстугини форм қилиб боғлаб олгани айтилади. Ўттизинчи йилларда «форм кийинган» деган ибора ҳам анча кенг тарқалган эди. «Форма» сўзи асосида ўзбек тилига кирган бу тушунча ҳарбий форма кийган ёки маълум формада кийинган деган маънонигина эмас, янгича кийинган, умуман, яхши кийинган, ясанган маъносини ҳам билдирар эди. Ҳатто галстукни келиштириб боғлаш ҳам «форм қилиб боғлаш» шаклида айтилар эди. Бироқ йиллар ўтиши

билан «форм» сўзи фақат асл маъносида «ҳарбий форма кийган», «темир йўлчи формасидаги киши» каби ибораларда сақланиб қолди. Яхши кийиниш ва ясанишлар эса гап мазмунига қараб «пасон кийинган», «олифта кийинган» каби иборалар билан ифодаланадиган бўлди.

Шунга ўхшаш шаклланиш ва ўзгариш даврини ҳар бир тил ҳам босиб ўтади. Ўтган асрда рус тилига янги тушунчалар ва терминлар кўплаб кираётган даврда «калиш» (галoши) сўзини «мокроступы» («ҳўлда юргич» маъносида), «олмос» сўзини «блестки» (ялтироғич) деган русча янги сўзлар билан ифодалаган одамлар бўлган. Лекин бу сўзлар тилга кириб ўрнашолмаган. В. Г. Белинский бу ҳақда шундай дейди: «Галоши» дегандан кўра «мокроступы» дейиш бизга тушунарлироқ бўлар эди. Бироқ бутун бир халқни «истама-санг ҳам галоши» ўрнига «мокроступы» дейсан деб мажбур қилиб бўлмайди-ку! Ҳар бир халқ... бошқа ҳеч қайси халқда мавжуд бўлмаган айрим сўзлар, терминлар, иборалар яради. Бироқ ҳамма халқлар бир бутун одамзод оиласининг аъзолари бўлганлиги сабабли ва, демак, бир халқ молик бўлган алоҳида нарсалардан бутун одамзод фойдаланишлиги сабабли халқлар тушунчаларни алмаштириши, демак, сўз бериб-сўз олиши ҳаётий бир заруратдир».

Грекча «поэзия» сўзи ҳамма Европа тилларига кирган. Русча «степь» («чўл»), арабча «алгебра» сўзлари ҳам жуда кўп тилларга кириб ўзлашиб кетган. Бунинг кўп сабабларидан бирини В. Г. Белинский қуйидагича изоҳлайди: «Янги сўз янги тушунча билан бирга туғилади... янги тушунча қайси тилда биринчи марта туғилган бўлса, ўша тилда топилган сўз ўша тушунчага мосроқ бўлади, ёпишиброқ туради, бу сўз ўзи ифодаланган тушунча билан шундай қўшилиб, бирлашиб кетадики, уни бошқа тилда бошқа сўз билан айнан ифодалаш мумкин бўлмай қолади»¹⁵⁴.

«Ким айбдор?» ҳикоясига қайтайлик. Мадмиса умрида биринчи марта лифтга тушади. «Лифт» деган нарса Ўзбекистонда ҳали йўқ даражада. Шунинг учун ёзувчи уни ўзбек китобхонига изоҳлаб бериши, бу ту-

¹⁵⁴ В. Г. Белинский, Собрание сочинений в 6 томах, т. VI, стр. 215.

шунчани ифодалайдиган сўзлар топиши керак. Фафур Фулом «лифт»ни «муаммо ҳужра» деб атайди. Бу ҳужранинг қанақа ишлаши, унинг «тилини» билмаган одам қандай аҳволга тушиши кейинги тасвирдан маълум бўлади. Мадмиса қалтираган бармоқлари билан лифт ичидаги тугмаларни бирин-кетин босаверади. Лифт ҳам билангланган отдай уни гоҳ пастга олиб қочади, гоҳ баландга. Охири Мадмиса «дод!» деб ҳушидан кетиб йиқилади.

Ҳикояда ўша давр ўзбек китобхони учун янги бўлган яна бир тушунча бор. Бу лифтга қараб турадиган одам, бугунги тил билан айтганда, «лифтёр» ёки «вахтёр». «Шофер» ёки «монтёр» сўзлари ўша пайтлардаёқ тилимизга кирган эди. Аммо ҳали лифтнинг ўзи нималигини кўпчилик ўзбек китобхонлари билмайдиган бир пайтда «лифтёр» дейилса бу — жумбоқ сўзга айланиши мумкин эди. Шунинг учун Ғ. Фулом лифтга ва кирди-чиқдига қараб ўтирадиган одамни «дарвозабон» деб атайди.

«Дарвозабон уни (яъни Мадмисани — П. Қ.) бир кичик ҳужрага (яъни лифтга) қамади». Охирида лифт биланглашга тушиб, Мадмиса ёрдам сўраб бақиргандан кейин «лифт дарвозабони»... лифтни пастга тушириб олди.

Лифт кабинасининг ҳужрадай кичкиналиги ҳам, ҳар подъезднинг кўча эшиги билан лифтга қоровуллик қиладиган вахтёрнинг дарвозабонга ўхшашлиги ҳам тўғри. Ғ. Фулом бу янги тушунчаларни китобхонга тез етиб борадиган оммабоп сўзлар билан жуда аниқ тасвирлайди. «Лифт дарвозабони» деган ибора образли тасвир сифатида ўз ўрнида. Аммо бу иборага термин деб қарайдиган бўлсак, унда маълум бир номувофиқлик борлигини сезамиз. Чунки лифт кичкина ҳужра, унинг дарвозаси бўлиши мумкин эмас, фақат эшиги бор. Подъезднинг кўча эшиги ҳам дарвоза эмас. Шунинг учун бу ерда дарвозабон ўтириши мумкин эмас. Кўпқаватли уйларнинг подъезд эшикларини қўриқловчилар ўзбекчада «дарвозабон» деган сўз билан эмас, «қоровул» ёки «вахтёр» деган сўз билан аталадиган бўлди. «Дарвозабон» деган термин эса ўзига жуда мос тушган ўринда — футбол дарвозасини қўриқловчи кишига нисбатан ишлатиладиган бўлди.

Мадмиса тезлик билан ривожланаётган социалистик воқеликда техника тараққиётдан орқада қолганлиги учун кулги бўлади. Аммо ҳикоядаги кулги юмористик характерда. Езувчи Мадмиса образида оддий бир совет кишисини кўрсатади. У ўзининг техникавий қолоқлигига кўникиб кетмоқчи эмас. Мадмиса ўзининг бу аҳволдан қаттиқ уялади, Тошкентга қайтиб келиб, техникани эгаллашга астойдил бел боғлайди. «Одам қилган ишни одам қила олади» деганларидек, унинг бу борада ўз мақсадига етишига китобхон ишонади.

Демак, Ғ. Ғулумнинг бу ҳикоясида ҳам «Тирилиш» повестидаги каби ҳаётимизнинг инқилобий тарзда тараққий этиб, ўзгариб бориши кўрсатилади. Зотан, социалистик реализмнинг энг асосий талаби ҳам ҳаётнинг тарихан аниқ ҳақиқатини революцион тараққиётда кўрсатишга қаратилгандир.

А. Қодирийнинг «Обид кетмон» қиссаси колхоз ҳаётига бағишланган йирик прозаик асарларнинг энг дастлабкиси бўлди. Бу асарда ҳам А. Қодирий ўзининг романларида кўринган бадий маҳорат билан Мулла Обид, Хотиб домла, Берди татар, Мирволи банги, Шодмонбой каби жонли характерлар яратди. Бой билан камбағал орасидаги кескин конфликт Бердибой билан Шодмон оқсоқолнинг охириги тўқнашувида қуйидагича кўрсатилади:

«Эл ётган вақтда узоқдан бир қора кўринади, бу оқсоқол. Қўрқмасин учун Бердибой йўталиб ўзини сездиради.

— Ҳа, сенми, Бердибой болам, — дейди оқсоқол.

— Мен... сизга икки оғиз арзим бор эди.

Шодмон ака «эски ҳисобларни сўрамоқчимиз?» деб бир оз ичдан безанглайди.

— Хўп, хўп, гапир болам.

Иккиси дарвоза камгагига тусма-тус ўтирадилар.

— Бошқалардан ҳам менинг сирим сизга маълум: ўн беш йил сизнинг хизматингизни қилдим, ўн уч йил шаҳарда саргардон бўлдим.

— Насибанг-да, болам.

— Қишлоққа келганимга ҳали икки ой тўлган эмас, ундан кейин қишлоқда менинг бир қарич ерим йўқ.

— Худой етказар, болам.

— Мана шу ҳолда мени ҳам қишлоқнинг бир рўз-

ғори ҳисоблаб... мардикор жамарғасини тўлашга мажбур қилиш тўғрими, инсофми?

— Э-э-э, болам, ёшсан-да ҳали... Бу ўзи кўпга келган бир тўй, бунга бор ҳам, йўқ ҳам баробар. Менга уяз ҳоқимидан келган буйруқ шундай.

— Сизча ҳам шу инсоф, шу адолат?!

— Инсоф шу болам, ҳаракатингни қилабер.

Оқсоқол сўзини тугата олмайди, ногаҳон келиб тушган болта Шодмон бойнинг бошини баравар иккига булади...»¹⁵⁵.

Қиссанинг энг ёрқин саҳифаларидан бири мана шу. Бой билан хизматкор орасидаги зиддият қарийб ўттиз йил давом этади. Шодмонбой илоннинг ёгини ялаган айёр одам эканлиги унинг ҳар бир сўзидан сезилади. Икки гапнинг бирида «болам» деб, меҳрибон оталарга ўхшаб муомала қилади. Тақдирга тан берган художўй бир одам қиёфасига кириб, «насибанг-да, болам», «худой етказар, ўғлим» деб насиҳат қилади. Аммо Бердибой бунинг ҳаммаси маккорликнинг ниқоби эканини яхши билади. Шодмонбойнинг қанчалик шафқатсиз, қанчалик ноинсоф одам эканини у бундан ўн тўрт йил аввал билган. Шодмонбой ёш йигит Бердини «кўёв қиламан» деб, ўн беш йил ўлгудай ишлатган, охирида уни шоли ўроғига юбориб, қизини бошқа бировга узатган. Шунда ҳам ҳозиргидай художўй, меҳрибон ота қиёфасига кириб, уҳ тортиб: «тақдир шундай экан-да» деб, Бердига гўё ҳамдардлик билдирган эди. Берди аламига чидай олмай қишлоқдан бош олиб чиқиб кетганича ўн тўрт йил саргардон бўлиб юриб, мана энди қайтди. Шодмон оқсоқол Исҳоқ семиз деган кадрдонини мардикорликдан олиб қолиб, ўрнига Бердини тўғрилаган. Бунини «кўпга келган тўй» деб атаб, Бердини яна алдамоқчи.

Бироқ Берди бу одам устидан ўз ҳукмини аллақачон чиқариб қўйган. У дарвоза камгагида Шодмон оқсоқол билан гаплашаётганда биз икки орада арз-дод эмас, қандайдир бир сарҳисоб бўлаётганини сезамиз. Шодмонбой Бердига нисбатан кўп аблаҳликлар қилганини билади. Бир чекаси шунинг учун тилёғламалик қилиб «болам-бўтам» деган сўзлар билан уни юпатишга тиришади. Берди ўттиз йилдан бери Шодмонбойнинг

¹⁵⁵ А. Қодирий, Обид кетмон, Тошкент, 1959, 97—98-бетлар.

жабрини тортиб келаётганини айтар экан, унинг сўзлари газабли бир айбномадай эшитилади. Охирида Шодмонбойнинг бошига тўсатдан болта тушади. Бу тасодиф эмас. Берди ундан шафқат истаб келгани йўқ, балки аблаҳнинг айбини бўйнига қўйиб, жазосини бериш учун келган.

Бу воқеадан кейин Бердибой қамоққа тушади-ю, октябрь революциясидан кейин кўпчилик эзилганлар қатори озодликка чиқади. Кейинчалик партия сафига киради ва колхоз ҳаракатининг энг фаол иштирокчиларидан бирига айланади.

Қиссанинг «Колхоз жони» деб аталган бобидан бир мисол олайлик:

«Рафиқовнинг таклифи билан колхоз етти қитъага бўлинади: буларни «бўлтак» деб аташга қарор қилинади... Бригадир ҳам «Бўлтакбоши» деб аталмоқчи бўлади. Колхоз ерларининг аҳволи тўғрисида учлик комиссиянинг маърузаси эшитилади. Комиссиянинг фикрича, ўн беш гектар беда эскирган, ерини ҳайдаб пахтага берилса, қолмиш ўттиз беш гектар беданинг ўзи ҳам, агар яхши тарбия қилинганда колхоз эҳтиёжига кифоя қилинади. Ўн гектар чамаси ер жуда ҳам ориқ, гўнг солинмаса у ердан ҳосил олиш шубҳали. Йигирма гектар чамаси шу чоққача қишлоқ молларига яйлов вазифасини ўтаб келган тўқай чимзорни ҳайдаб экин қилиш. Кейинги масала устида комиссиянинг ўзи ҳам бир фикрга келолмаган бўлади...

— Бу чимзор бир-икки йилнинг ичида колхознинг энг ҳосилдор ери бўла олар эди, — дейди Обид кетмон. — Қопқора кўмирдек тупроғига суқ киради... Ўйлаб-нетиб ўтирмай тракторни чимзорга тушураберишни таклиф қиламан»¹⁵⁶.

Ҳаётга кўплаб янги тушунчалар кириб келаётган пайтда жонли тил яратувчилар бу тушунчаларга муносиб сўз ижод қиладилар. Бу ерда «Четан» колхозининг аъзолари бир бригадага қарашли ер участкасини «бўлтак» деб атайдилар. Алоҳида бир ерни «бўлтак ер» деб аташ одати халқ тилида азалдан бор. А. Қодирий ва унинг қиссасидаги қаҳрамонлар мана шу азалий одатдан фойдаланишади. Қисса қаҳрамонлари бригадирни «бўлтакбоши» деб атамоқчи бўладилар. Бу мисол меҳ-

¹⁵⁶ Уша китоб, 154—155-бетлар.

наткашларнинг сўз ижод қилиш қобилиятини кўрсатиш жиҳатидан жуда характерли. Бироқ қисса чиққандан бери орадан ўтган салкам қирқ йил вақт давомида «бўлтак», «бўлтакбоши» деган сўзлар «бригада» ва «бригадир» сўзларининг ўрнини ололмади. Бунинг кўп сабабларидан бири, эҳтимол, шундадирки, «бўлтак» сўзи «тўмтоқ» сўзига ўхшаброқ кетади. Деҳқонлар илгаритдан «бўлтак ер» деганда бошқа ерлардан ажралиб қолган кичикроқ майдонни кўз олдига келтирадилар. Қолхоздаги бригада ерлари эса жуда катта майдонни эгаллайди ва бир-бирларига туташиб кетади. Бундан ташқари «бўлтакбоши» деган сўз «бригадир» (жонли тилда ўзбекча талаффуз билан «биргадир, ҳатто «биргат» ҳам дейишади) сўзидан кўра узунроқ, айтишга ноқулайроқ. Бирор янги сўзнинг жонли тилга кириб яшаб кетишида унинг ихчамлиги ҳам, айтишга қулайлиги ҳам алоҳида аҳамият касб этади.

Шу нуқтага назардан «томорқа» сўзи ҳам аслида русча «приусадебный участок» деган терминнинг эквиваленти сифатида майдонга келган. «Томорқа» сўзини ҳам халқ ижод қилган. У русча терминга нисбатан хийла ихчам, талаффузи жуда қулай, замиридаги маънони ниҳоятда яхши ифода этади. Шунинг учун «томорқа» сўзи жуда тез тарқалиб, тилга дарҳол сингиб кетди. «Обид кетмон»дан олинган юқоридаги мисолнинг яна бир диққатга сазовор жойи Обид кетмоннинг сўзларидир. «Чимзор» деган сўзни биз бугун «бўз ер» деб ҳам айтамыз. Уша ернинг ҳосилдор тупроғи ҳақида Мулла Обид «қопқора кўмирдек тупроғига суқ киради» деяр экан, биз чинакам деҳқон одамни кўз олдига келтирамыз. Қиссада Мулла Обиднинг девкорлиги, меҳнаткашлиги, тадбиркор характери, ҳатто қулоғининг карлиги—ҳаммаси маҳорат билан кўрсатилган. Бу ўринда унинг қопқора кўмирдай тупроққа суқланиб қараши Мулла Обиднинг қиёфасидаги яна бир характерли нуқтани очади.

Энди ахборот тарзида берилган масалаларга келсак, булар ҳар бир катта асарда маълум бир «кўприк» ўрнида озми-кўпми бўлиши мумкин. Аммо «Обид кетмон»да зерикарли бир тарзда қуруқ санаб ўтилган рақамлар, ишлаб чиқариш тафсилотлари, мажлис стенограммасига ўхшаш баёнлар анча кўп ўрин олади. Шу сабабли бу ахборот ва баёнлар асарнинг бадиий нуқ-

сонига айланади. Келтирилган парчанинг «ўн беш гектар беданинг ерини ҳайдаш», «ўн гектар ориқ ерга гўнг солиш» каби жумлаларини А. Қодирийдай сўз санъаткори эмас, оддий бир газета мухбири ҳам ёзиши мумкин эди. Бундан ташқари, қисса бошдан-оёқ бир хилдаги феъл шакли билан (бўлади, келади, гапиради, уради каби) ёзиладики, бу ҳам баён ва ахборот оҳангини эсга туширади. Ўзбек тилида феълнинг замон формалари жуда кўп. А. Қодирий ўз романларида бу формаларнинг ҳаммасидан моҳирона фойдаланади. «Обид кетмон»да эса нуқул баён (русча «пересказ») шаклидаги феълдан фойдалангани учун ҳам қиссанинг анча ўринларида зерикарли монотонлик — бир хиллик пайдо бўлган.

Бу нуқсоннинг объектив сабаблари ҳам борлигини айтиб ўтишимиз керак. А. Қодирий «Обид кетмон»ни ёзган пайтларда совет тематикасини бадий ифодалашда адабиётимиз ҳали етарли тажриба орттирмаган эди. Ҳаётимизда катта ўзгаришларнинг кўплиги, ёпирилиб кириб келаётган янгиликларга дафъатан бадий ифода топиш қийинлиги ҳам сезилиб турипти. Қиссада мажлис жуда кўп. Ҳаётнинг ўзида колхоз ҳаракати вақтида мажлис чиндан ҳам жуда кўп бўлган. Ёзувчи уларнинг ҳаммасини тасвирлаб улгуролмайди, шунинг учун баъзида протоколга ўхшатиб, ахборот бериб ўтади. Ишлаб чиқариш тафсилотлари ҳам, рақамлар ҳам жуда кўп. Ҳаётда бунинг аҳамияти зўр бўлгани шубҳасиз. Аммо бадий тўқимада уларни саралаб, образлар, характерлар, деталларга сингдириб бериш учун ҳали тажриба етишмайди.

Ўмуман, социалистик, коммунистик ғоялар, янги тузумга оид жуда кўп тушунчалар теран фалсафий таълимотларга асосланганлиги учун уларни жонли халқ тили кўтарадиган шаклларга солиб ифодалаш осон эмас. Бу иш ёзувчидан жуда кўп куч сарфлашни, изланишни, тажриба орттиришни талаб қилади.

Мажлисларда кўп гапириб, қолипланган тайёр ибораларга ўрганиб қолган қунтсиз одамлар ҳаётнинг ўзида ҳам бор. Бир вақтлар А. Қодирий ҳажв қилган Қалвак Маҳзум жонли тилдан узоқ бўлган китобий ибораларни қанчалик кўп ишлатишини юқорида кўриб ўтдик. Мажлисларга ёзма докладлар билан келиб, уларни зерикарли қилиб ўқиб берадиган айрим ношуд лек-

торларнинг тили эса бошқа бир тур китобийлик ва расмийчилик оқибатида жонли халқ тилидан узоқлашиб кетган. Ҳассос сўз санъаткори Абдулла Қаҳҳор китобий тилнинг янгидан пайдо бўлган бу турини урушдан олдинги даврда чиққан «Нутқ» номли фелъетонида қаттиқ кулги қилган эди.

Эр-хотин ўз уйларида оилавий ҳаётларига бир йил тўлишини нишонламоқчи бўлишганда кенг эшитувчилар оммасига мўлжалланган нотиқ... алёр айтиш учун «рюмкани олиб ўрнидан турди. Қошлари чимирилди, ранги бироз ўзгарди, аввал рюмкага, кейин уйнинг бурчагига қараб сўз бошлади:

— Уртоқ рафиқам! Ижозат берасиз, хушчақчақ ҳаётимизни шараф билан давом этдириб, оилавий бурчимизни намуналик бажариб келаётганимизга бир йил тўлган кунда сизни бевосита табрик этишга!

Хотин бу муқаддимани ҳазил гумон қилганлиги учун қийқириб чапак чалди. Нотиқ яна ҳам жиддийроқ қиёфада давом этди:

Бундан 365 кун муқаддам сиз билан биз ўз ҳаётимизда қатъий бурулиш ясаб, зўр синовлар шароитига бевосита қадам қўйдик...

Нотиқ оила тўғрисида ўз фикрини баён қилганидан сўнг «Хотин ва социализм» деган китобнинг бир еридан уч, яна бир еридан икки, яна бир еридан бир ярим саҳифа ўқиб берди. Хотин бу орада икки марта оғзини очмасдан эснади».

Нотиқ шу тарзда оилавий ҳаётларига обзор бергандан кейин нутқини якунлаб шундай дейди:

«— Лекин бу камчиликларга қарамай, турмушимизни аъло даражада олиб бораётганлигимизга ҳеч қандай шак-шубҳа бўлиши мумкин эмас деб ҳисоблаш мумкин... Бу рюмкани мана шунинг учун кўтаришдан бурун ўз муҳаббатимни яна бир марта амалий суратда изҳор қилгани рухсат беришингизни талаб қиламан.

Хотин унинг ҳаракатидан «ўпич бер» деган маънони англади-да:

— Ҳеч бўлмаса шуни тўғри айта қолсангиз нима бўлар экан! — деди.

— Қандай, — деди нотиқ ҳайрон бўлиб, битта ўпични деб нутқимни бузайми?

Нотиқ ўтирди. У ўтирганида яна аслига қайтди. Хотин унинг ҳар бир сўзидан кулар, завқланар эди»¹⁵⁷.

Нотиқнинг характерида жуда ғалати бир хислат бор. Бу одам ўзи асли жонли тилда сўзлашади. Бироқ минбарга чиқса ёки қўлига қалам олса бой, ширали халқ тили гўё эсидан чиқиб кетади. Эски замондаги баландпарвоз китобий тил муҳиблари жонли тилдан қандай бегонасираса ва уни қанчалик менсимаса, бу ердаги лекторнинг характерида ҳам шунга ўхшаш бир хусусият бор. У «ўпич бер» демоқчи бўлганда хотини унинг шуни ҳам китобий қилиб айтганидан ранжиса, нотиқ битта ўпични деб нутқини бузмаслигини билдиради. Ибодат қилаётган одам ибодатини бузгиси келмагани сингари фельетондаги нотиқ ҳам ўз китобий нутқини охирига етказмагунча қўймайди. Ибодат қилаётган одам диний ибораларнинг маъносини яхши тушунмасдан уларни механистик тарзда такрорлагани каби нотиқ ҳам қолиплаган китобий жумлаларни ўйлаб-нетиб ўтирмай қалаштириб ташлайверади. Жонли тилда уч бўғингина қисқа ибора билан «ўпич бер» дейиш ўрнига «муҳаббатимни яна бир марта амалий суратда изҳор қилгани рухсат беришингизни талаб қиламан» дейди. «Турмушимиз яхши» деган гапни эса «турмушимизни аъло даражада олиб бораётганлигимизга ҳеч қандай шак-шубҳа бўлиши мумкин эмас деб ҳисоблаш мумкин» деб кўпиртиради. Бутун гапи қуруқ кўпикдан иборат бўлган бундай одамлар ҳаётда чиндан ҳам учрайди. «Одамларики бор, ҳалол меҳнат билан ўзини кўрсатгани эринади-ю, оламда борлигини маълум қилиб туриш учун кўпроқ гапиришга ҳаракат қилади... Тилимизнинг бойлигини, унинг қочирлиқларини ўрганишга эринган, сўз санъатига ҳунар деб эмас, касб деб қарайдиган, бисотидаги бир ҳовуч сўзни йиллар давомида айлантириб кун кўриб юрган бир туркум қалам аҳлининг «фаолияти», чала мулла баъзи олимларнинг «илмий хулосалари» натижасида ажиб бир тил бунёдга келган. Бу тилда ҳеч ким гапирмайди, зотан гапириш мумкин ҳам эмас, фақат ёзиб ўқиб бериш мумкин»¹⁵⁸.

¹⁵⁷ А. Қаҳҳор, Асарлар. Олти томлик. I том, Тошкент, 1967, 407—411-бетлар.

¹⁵⁸ Уша китоб. 411—413-бетлар.

Юқоридаги нотиқнинг китобий тилини келтириб чиқарган сабабларнинг бир қанчасини А. Қаҳҳор бу ерда жуда тўғри кўрсатган. Айтадиган зарур бир гапи бўлмаса ҳам фақат ўзини бир кўрсатиб қўйиш учун сўзга чиқадиган одам ҳақиқатан хашаки гапни кўп гапиради. «Оз сўзла, кўп ўйла» деган халқ мақоли бор. Одам айтмоқчи бўлган гапини қанчалик пухта ўйлаб олса, тили ҳам шунчалик яхши чиқади. Агар киши сўзлайдиган нутқини пишитиб олишдан эринса, бу ишга қунт билан қарамаса, калаванинг учини тополмай гапни чувалаштиради, ўринсиз, палапартиш сўзларга, жумлаларга йўл очиб беради. Кейин бунини хаспўшлаш учун ҳам «қолип»дан чиққан тайёр китобий ибораларни, юқоридаги нотиқ сингари бир-бирига улаб кўпайтира бошлайди. Коммунистик ғояларни омма орасида тарғиб қиладиган кишилар ўз ишларига бундай совуққонлик билан қарашлари кечириб бўлмайдиган гуноҳдир. Илғор фикр ва ғоялар инсон тафаккурининг юксак босқичларида пайдо бўлади, уларнинг теран маъноларини тушуниш учун ва омманинг қалбига етказиб бериш учун ҳар бир нотиқ, ҳар бир қаламкаш аввало ўз савиясини юксалтириши керак, бутун истеъдодини ишга солиши, қуёт билан меҳнат қилиши керак. Юқоридаги нотиқ онла масаласини ёритиш учун «Хотин ва социализм» китобини олиб, бир жойидан уч бет, яна бир жойидан икки бет ўқиб берган экан, бу унинг энг осон йўл танлаганини, тайёрига айёрлик қилганини кўрсатади. Баъзи бир қаламкашлар ҳам илғор фикр ва ғояларни қуруқ риторика шаклида, газета мақола-сидагидек нобадий, «яланғоч» бир тарзда тарғиб қиладилар. Бунинг сабабларидан бири шуки, баландпарвоз, қуруқ тилда асар ёзиш қийин эмас. Бундай «асар» ўз авторидан алоҳида тайёргарлик, алоҳида бир истеъдод ва савия талаб қилмайди.

«Ҳақиқий, илиқ ва жонли тасвирларга нисбатан жимжимадор тавсифлар жуда ҳам осон юзага келади... ўрнингиздан жилмасдан риториканинг барча момақалдинокларини гулдуратаверинг, бу сиздан катта бир меҳнат талаб қилмайди. Аммо ёмғир олдидан жим бўлиб қоладиган бирорта қушнинг қай аҳволга тушганини фаҳмлашга ва ифодалашга уриниб кўринг, бунинг қанчалик қийинлигини ўшанда биласиз»¹⁵⁹.

¹⁵⁹ Қаранг: Русские писатели о языке, М., 1954, стр. 306.

Улуғ сўз санъаткори И. С. Тургеневнинг 1852 йилда ёзган бу сатрлари бизнинг давримизда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Йигирманчи-ўттизинчи йилларда ҳали етарли билим олишга улгурмасдан адабиётимизга кириб келган ёш ёзувчилар ҳақиқий реалистик тасвир йўлига тушиб олгунча қуруқ тавсиф ва риторика босқичларини ҳам босиб ўтдилар. Абдулла Қаҳҳорнинг 1939 йилда «Олам яшарадир» деган илк ҳикоялар тўплами босилиб чиққан. Кейинчалик етук сўз санъаткорига айланган А. Қаҳҳор орадан ўттиз икки йил ўтгандан кейин—1965 йилда шу ҳикоясини эслаб, унинг тавсифий камчиликларини қаттиқ танқид қилган эди. Бу ҳикояда қишлоқлик беш қиз, бир кампир жўн бир оилавий суҳбатда шаҳардан келган меҳмон йигитга қўйидаги саволларни беришади:

«СССР нима учун миллатлар иттифоқига кирмайди? Нима учун муштумзўрни синф сифатида тугатув керак. Халқ хўжалигини тараққий қилдириш учун нималар қилиш керак?» Қишлоқ қизлари худди газетанинг бош мақоласини эслатувчи тил билан савол бергандан кейин, ҳикоя қаҳрамони ҳам халқаро прессконференцияда сўзланадиган расмий тил билан жавоб беради. Ёзувчи бу мисолни 1965 йилда бугунги ёш ёзувчиларга бир сабоқ тарзида келтириб: «Мен адабиётга унинг моҳиятини билмасдан, унинг пропаганда қуроли эканини юзаки, жуда юзаки тушуниб кирганман»¹⁶⁰, — деган эди.

А. Қаҳҳор кейинчалик адабиётнинг моҳиятини чуқур тушуниб, ажойиб асарлар яратгани ҳаммамизга маълум. Унинг «Олам яшарадир» ҳикоясини кейинчалик ёзган «Майиз емаган хотин», «Анор» ҳикоялари билан солиштирсак, ёзувчининг ижодий ўсиши нақадар тез борганини, унинг маҳорати қанчалик юксалганини яққол кўрамиз.

1935 йилда ёзилган «Майиз емаган хотин» ҳикоясида ўша даврнинг энг илғор социалистик ғояларидан бири—хотин-қизларнинг тенглиги, озодлиги, эрлар билан баробар ишлаши мавзуси ёрқин бадий шаклда очилади. Ҳикоядаги илғор социалистик ғоя шу ғояга тиш-тирноғи билан қарши турган эскилик тарафдорини ҳажв қилиш йўли билан мужассамланади. Мулла Норқўзи

¹⁶⁰ А. Қаҳҳор, Асарлар, Олти томлик, VI том, 450-бет.

очилган хотин-қизлар шаънига эрта-ю кеч бўҳтон тўқийди. «Сотиболдининг хотини дорихонада ишлайди, ҳар куни мингта одам билан жавоб-муомала қилади: ахир, биттаси бўлмаса, биттаси кўз қисади-да. Меликўзининг хотини автобусда кондуктор, баъзан ярим кечада келади; иши эрта тугаган куни ҳам ярим кечагача юрса, айшини қилса эри билиб ўтириптимми? Абдулҳакимнинг қизига уста Мавлоннинг ўғли бир ҳовуч майиз берганини ўз кўзим билан кўрганман. Ҳаё борми шуларда?»¹⁶¹.

Уйда етти қават «парда» ичида ўтирадиган ўз хотини мулла Норқўзига фаришта бўлиб кўринади. Аммо ҳикоя давомида бу «фаришта»нинг ўтакетган бузуқ аёл эканлиги фош бўлади, Уйнаши аёлларга ўхшаб, паранжи ёпиниб кириб бирга тунар экан-у, мулла Норқўзи эркакларга ҳатто овозини ҳам эшиттирмайдиган бу иккинчи «фаришта»ни ҳам беҳаёлардан қўриқлаб, айвонда пойлоқчилик қилиб ўтирар экан. Заифона кийинган бу иккинчи «фаришта»ни унинг хотини гуноҳ устида тутиб олади. Жанжал бўлади. Маҳаллакўйдан одам йиғилади. Шу ўринда тажрибасиз ёзувчи бўлса воқеани мажлисга айлантириб, илғор хотинларни сўзга чиқариши мумкин эди. Мулла Норқўзига ўхшаш эскилик тарафдорларининг шаънига газета мақолаларида ҳам айтиш мумкин бўлган расмий гапларни кўплаб айтиши мумкин эди. Аммо А. Қаҳҳор бундай қилмайди. У асарида айтмоқчи бўлган фикрини ёрқин образлар ҳолига келтириб, характерлар мантиқига сингдириб айтади.

Эрини мулла Норқўзининг уйидан топиб олган ҳотин: «Войдод, халойиқ, бу қандай эркакки, хотинини бировга қўшиб қўйиб ўзи эшик пойлаб ётади» деб дод солади. Мулла Норқўзи қўшмачи эмас, у хотинини фаришта деб ўйлаб алданган, аммо буни энди одамларга исбот қилиб беролмайди. Кекса бир одам унга қўлини пахса қилиб «Садқан одам кетинг-е, айб эмасми?! — дейди. Хотин қилиш қўлингиздан келмаса талоқ қилинг!».

Мулла Норқўзи яна ҳеч нарса деёлмайди. Эски эътиқод унинг ўзини шармандали бир аҳволга солиб қўй-

¹⁶¹ А. Қаҳҳор, Осарлар, Олти томлик, I том, 136-бет.

ган. Шу пайт девор устида турган ўн икки ёшлардаги қизча «девордан кесак кўчириб олиб мулла Норқўзига ўқталди:

— Ху ўл, турқинг қурсин! Бошингга солайми шу билан! Маҳаллада сасиб, ўқувчи қизларга кун бермайсан-у, ўзинг нотўғри иш қиласан...

Мулла Норқўзи ортиқ чидайолмайди. Девор устидаги қизга қараб ўшқиради:

— Сен гапирма! Сенга ким қўйипти гапиришни! Уста Мавлоннинг ўғлидан бир ҳовуч майиз олганингни ўз кўзим билан кўрганман!

Ҳамма кулиб юборди. Томдан кимдир қичқирди:

Ҳа, бу кишининг хотини майиз емаган»¹⁶².

Халқ тилининг қудратидан, бойликларидан маҳорат билан фойдаланган ёзувчи мўъжиза яратиши мумкинлиги бу мисолда яққол кўриниб турипти. Мулла Норқўзининг уйига кириб дод солган хотин ҳам, кекса чол ҳам, ўқувчи қизча ҳам, мулла Норқўзининг ўзи ҳам бу ерда фақат бир оғиздан гапирадилар. Лекин шу қисқа гапларда уларнинг хилма-хил характерлари, руҳий ҳолатлари, ҳар бирининг ўзига хос тили ва дили, савияси ва позицияси, ёши ва жинси яққол кўриниб туради. Мулла Норқўзини қўшмачиликда айблаётган хотин «Войдод, бу қандай эркак!» деганда биз эрини ўйнаши билан тутиб олган аёл кишининг аламини, ғазабини сезамиз. «Садқаи одам кетинг-е, хотин қилиш қўлингиздан келмаса талоқ қилинг!» деган гаплар эса етмиш яшар мўйсафидга жуда мос, унинг дилида борини, феълени, эътиқодини аниқ ифодалайди. Ўқувчи қизчанинг девордан кесак кўчириб олиб, ёмон кўрган одамига ўқталиши ҳам, «маҳаллада сасиб, ўқувчи қизларга кун бермайсан-у, ўзинг нотўғри иш қиласан» дейиши ҳам унинг табиатига, ёшига жуда муносиб. «Ху, ўл турқинг қурсин!» деб уришгани эса унинг ёшгина қизча эканини бўрттириб кўрсатади. «Ўзинг нотўғри иш қиласан» деган ибора кишига завқ беради. Қизчанинг чиндан ҳам янги мактаб тарбиясини олаётганига бизни ишонттиради. Отдан тушса ҳам эгардан тушмаётган мулла Норқўзи бу қизчага ўшқираиб, унга бировнинг ўғли бир ҳовуч майиз берганини айтганда,

¹⁶² Ўша китоб, ўша том, 142—143-бетлар.

одамлар «гур» этиб кулиб юборади. Ўзи қўшмачининг аҳволига тушиб ўтирган эскилик муҳибининг янги замон аёлларига қарши айтган гаплари энди чиндан ҳам кулгили тус олади. Ҳикоядаги характерлар мантиқи китобхонни бунга сўзсиз ишонттиради. Демак, ёзувчи аёлларнинг очилиши ва янгича турмуш кечиришини ёқлайдиган илғор социалистик ғояни риторик сўзлар орқали эмас, тўлақонли реалистик характерлар орқали ифодалайди.

Тўғри, мулла Норқўзига ўхшаб, хотинини «фаришта» деб алданган эрлар ҳамма даврларда бўлган. Ўйнашиникига паранжи ёпиниб борадиган эркаклар ўтмишда ҳам учраб турарди. Аммо уларга халқнинг муносабати илгари замонда ҳикоядагига нисбатан хийла бошқача бўлган. Ўтмишда агар шундай ҳодиса устига халойиқ тўпланадиган бўлса, бирорта шарият пешвоси «ур» дер эди-ю, мулла Норқўзининг хотини ҳам, унинг ўйнаши ҳам тошбўрон бўлиб ўлиб кетарди. Мулла Норқўзининг ўзи ҳам тирик қолиши гумон эди.

Аммо янги замон кишилари бундай ваҳшийликдан узоқ. Улар мулла Норқўзи ва унинг «фаришталари»ни жисмонан ўлдирмадилар, фақат улардаги ўтмиш иллатларини кулги билан маънан ўлдирадилар. Тарбиявий нуқтаи назардан қаралганда ҳикояда кўрсатилган маънавий ғалаба мулла Норқўзиларни жисмонан ўлдириб эришиладиган ғалабадан минг марта афзал.

Ҳикоядаги социалистик ғоя мана шу маънавий афзалликда ва мулла Норқўзиларни кулгили аҳволга соладиган мана шу янгича инсоний муносабатларда ўз ифодасини топган.

Юқорида Фитрат прозасида биз кўриб ўтган реалистик характерларга нисбатан А. Қодирий, С. Айний, Ғафур Ғулом, Ойбек, А. Қаҳҳор прозасида яратилган реалистик характерларнинг ижтимоий мағзи тўлароқ, тарбиявий аҳамияти зўрроқ, ғоявий-бадий салмоғи ҳам каттароқ эканини мана шунга ўхшаш жуда кўп мисолларда кўриш мумкин. Бу мисоллар танқидий реализмга нисбатан социалистик реализмнинг ўзига хос афзалликлари борлигини исбот қилади. Меҳнаткаш халқ вакиллари социалистик реализм адабиётининг бош қаҳрамонига айланиши натижасида жонли халқ тилининг аҳамияти ҳам кун сайин ошиб борди.

Гафур Гуломнинг «Едгор» қиссасини эслайлик. Оддий бир чапани йигит Жўра ҳарбий хизматда чиниқиб, Ленинградда ўқиб врачлик касбини эгаллайди. Меҳрихон исмли жувон эски турмуш иллатларига ён бериб, эмзик боласини Жўрага алдамчилик билан топшириб кетади. Болага Едгор исмини қўйган, ҳам уни юз ўлимлардан олиб қолиб, одам қилган ҳам Жўранинг онаси. Ҳали уйланмаган ўғли ёш гўдакни кўтариб келганда кампир аввал уни яқин қариндошларидан бирининг боласи деб ўйлайди:

«Нинни-ниннигина, неварагинамдан ўргилай, йиғламасин, йиғламасин, мана ҳозир бувингиз қўлини артади, дўндиққинамни ўзим бағримга босаман». Боланинг онаси келавермагач, кампир Жўрага «тиниб-тинчимайсан-да, ўғлим. Сенинг болажонлигинг менинг ҳам тинкамни қуритди... Тусингни ел емасин, ўғлим, ҳай, сен қанақа бола чиқдинг?» Жўра болани ўзимники, онаси туғиб ўлди дейди. Шунда кампир йиғлашга тушади. «Етти номусимни ерга букдинг, жувонмарг. Мен сени ким кўрганга мақтаб, орқангдан кўрпача солдириб юрган бўлсам. Қариган чоғимда кенжагинамнинг хотини менга пушти-паноҳ, қўл-оёқ бўлармикан деган эдим»¹⁶³.

Бу ерда оддий бир онанинг ички дунёси ва характери унинг ажойиб тили орқали очилади. Уғли Жўрани «болажон» деб атаган кампирнинг ўзи болажонликда тенгсиз. Уғлининг қўлида йиғлаётган чақалоқни юпатмоқчи бўлиб айтган гапларига қулоқ солинг: «Ниннигина, неварагинамдан ўргилай, йиғламасин, йиғламасин». Ҳали тили чиқмаган бола бу сўзларнинг меҳрга тўла маъносини уларнинг гўзал оҳангидан сезиб олиши мумкин. Бу сўзларни айтаётган пайтда онанинг юзида, кўзларида гўдакни ўзига ром қиладиган қанчалик илиқ туйғулар барқ уриб кўринган экан! Ёзувчи буни тасвирлаб берган бўлмаса ҳам, кампирнинг дилига муносиб сўзлари орқали биз унинг кулиб турган юзини ҳам, меҳрибон оналик қиёфасини ҳам кўз олдимизга келтира оламиз. Кейинчалик ёмон бир ҳодиса юз бергани Жўранинг вазоҳатидан сезила бошлайди. Шунда она аввал сал жиддийлашади, сўнг ранжиб гапираётгани унинг «тиниб-тинчимайсан-да», «тусингни ел ема-

¹⁶³ Ғ. Ғулом, Танланган асарлар, Тўрт томлик, III том, 68—70-бетлар.

син!» деганидан сезилади. Ҳар бир сўз онанинг тилида гавҳардай товланиб, жилваланади. «Тусингни ел есин» деган қарғиш бор. Бу ерда «ел» сўзи шамолнинг бир турини эмас, касалликнинг бир турини билдиради. Юзини ел еган одам жуда бадбашара бўлади. Шамол маъносидаги ел матонинг рангини ўнгитиб, тусини олиб хунук қилиб қўяди. Эҳтимол, «тусингни ел есин» деган қарғишнинг мана шундай маъноси ҳам бордир. Нима бўлганда ҳам, Жўранинг онаси ўз ўғлига бундай ёмон елларни раво кўрмайди. У ўғлига «тинмайсан» ёки «тинчимайсан» дейиши мумкин эди, бироқ бу сўзлар алоҳида-алоҳида айтилганда она истаган нозик маънони бера олмас эди. «Тиниб-тинчимайсан-да» деган иборада эса оналарча эркалатиб уришиш оҳанги бор. Бу икки сўз мана шу тарзда бир-бирига қўшилганда бир-бирига зарбланиб, таъсир кучи гўё тўрт баробар ошгандай туюлади. Кўнгилсиз бир ҳодиса юз берганлиги, ҳали уйланмаган йигит бирдан онасиз гўдакка ота бўлиб қолганлиги кампирни жуда эзади. Баджаҳлроқ аёл бўлса, Жўрани нотаниш гўдак билан бирга қувиб юбориши ёки ўзи аразлаб бошқа ўғлини кига кетиб қолиши мумкин эди. Бироқ бу ерда тасвирланаётган аёл меҳрибон бир она. Рўй берган кўнгилсизлик уни ҳам қийнайди. «Етти номусимни ерга букдинг-ку» деган сўзлар айтилганда биз онанинг қанчалик қаттиқ оғринаётганини сезамиз. «Номусга қолдирдинг» деган иборага нисбатан «етти номусимни ерга букдинг» деган ибора қанчалик сермазмун бўлса, меҳрибон онадаги изтироб ҳам баъзи бир лўлироқ аёлларнинг орномус ҳақидаги дод-войларига нисбатан шунчалик кучли. Она ўғлини ҳамма жойда мақтаб юрган. Буни энди ўзига хос қилиб, «мен сени ким кўрганга мақтаб юрсам!» дейди. «Ким кўрганга» деган қисқа ибора «қаерда кимни кўрсам ўшанга» деган маънони билдиради. «Орқангдан кўрпача солдириб юрган бўлсам» дегани «соясига кўрпача солдиради» деган мақолга яқин. Бу мақолда лаганбардорларга қарши қаратилган истеҳзо бор. Кампирнинг сўзлари ҳам истеҳзодан холи эмас. Фақат бунинг мақолдан фарқланадиган маъноси шуки, кампир ҳаммага ўғлини мақтаб, унинг яхшиликка одамларни ишонтирган, шунинг учун баъзилар орқаваротдан Жўрани ҳурмат қилиб, унга «кўрпача тўшаб» юрган, яъни қаринлошларидан бири унга қи-

зини берадиган бўлган. Кампир эса бўлажак келинга умид боғлаб, «қариганимда пушти-паноҳ, қўл-оёқ бўлармикан» деб ўйлаган. Мана энди бу ҳаммаси пучга чиқди. Жўранинг аммаси қизини бермайдиган бўлди:

«Бо, худо кўтарсин унақа йигитни, — деяр эмиш, — ким кўрган билан юриб, бола кўтариб келадиган бебошбоққа берадиган қизим йўқ. Менинг қизим ҳали очилмаган гул, моҳпора»¹⁶⁴.

Бу ерда оналарнинг бошқа бир тоифаси гапираяпти. «Бо, худо кўтарсин» деган жумланинг ўзиёқ димоғдор бир аёлни кўзимизга кўрсатади. Ҳикоя қилувчи Жўра билан бирга ёзувчи ҳам бу аёлга киноя билан қараётгани «деяр эмиш», иборасида, сўнг «менинг қизим очилмаган гул, моҳпора» деган сўзларида сезилади. Сўнгги сўзларни Жўранинг аммаси айтган. Аммо Жўра бу сўзларни мақтанчоқ, чиранчиқ бир аёл айтганини сезиб туради ва ўз ҳикоясида буни китобхонга ҳам сезиради. Хусусан, «моҳпора» сўзининг урғу билан айтилиши кулгили. Эҳтимол, Жўранинг аммаси бу сўзга «очилмаган гул»дан ҳам зўрроқ бир маъно бериб ишлатаётгандир-у, «моҳпора»нинг асл маъноси нималигини билмас. Форс-тожик тилларида ойни «моҳ» дейдилар. «Пора» дегани «бир бурда» «бир бўлак» деган маънони билдиради. «Пора-пора бўлиб йиртилди» жумласи, парча-парча бўлиб бурдаланиб кетди деган маънода ишлатилади. Демак, «моҳпора» дегани «ойнинг бир парчаси», «ойнинг бир бурдаси» демакдир. Ой ўзи гўзал бўлганда ҳам, унинг бир парчаси, бир бурдаси ортиқ даражадаги мақтовга сазовор эмас. Шунинг учун ўзбекчада тўғридан-тўғри «ойдай қиз» дейилади. Агар мақтовни яна бир даража ошириш керак бўлса «ой деса ой, кун деса кун» деб таърифланади. Бу билан биз «моҳпора» сўзини камситмоқчи эмасмиз. Тилимизда бу сўзнинг ҳам ўзига муносиб ўрни, хизмати бор. Фақат Жўранинг аммаси бу сўзни маъносига тушунмасдан ишлатаётганини, «моҳпоранинг» маъносини яхши билладиган ёзувчи эса унинг мақтанчоқлигини кулги қилаётганини айтмоқчимиз, холос.

Эзма адабиётимиз асрлар давомида истеъмолга киритган сўз бойликлари реалистик характерлар орқали янги адабий тилимизга кириб, хилма-хил вазифаларни

¹⁶⁴ Уша китоб, 71-бет.

бажаради. Масалан, биз баъзан бош бармоқдан кейингисини русча «указательный палец»га ўхшатиб «кўрсаткич бармоқ» деймиз. Ҳолбуки, ёзма адабиёт орқали кирган «шаҳодат бармоқ» ибораси янги адабий тилимизда ҳам ишлатилиб келади. Ғ. Ғулом ёзган «Шум бола» қиссасининг бош қаҳрамони қаландарларга қўшилгандан кейин унга эшон учраб қолади:

«Шаҳодат бармоқлари» билан ўз олдиларига имладилар. Тавозе билан олдиларига бордим. Муборак қўллари билан пешонамдан силаб:

— Бай, бай бўтам, жуда худо назар қилган бачча экансан, осмонга қара ўғлим! — дедилар.

Шунда беш панжаларининг орасидан етмиш битта жаннат кўрибман»¹⁶⁵.

Бу ерда ёзувчи эшоннинг «мўъжиза»ларини ҳажвий кулги билан кўрсатапти. Эски диний китобларда илоҳий одамлар беш панжаларининг орасидан етмиш битта жаннатни кўрсата олишлари жиддий оҳангда ҳикоя қилинади. Ғ. Ғулом эса бу ерда ўша оҳангни масхара қилади. Эшоннинг ҳажвий характерини очишга хизмат қилган «тавозе», «муборак қўллари», «худо назар қилган бачча» каби сўз ва иборалар адабий тилга кириб, янги мазмунни очишга билвосита хизмат қилади. Демак, ёзма адабиётимиз яратган бадий тил анъаналарининг катта бир қисмини совет ёзувчилари янги бир асосда давом эттирадилар, янги мақсадларга хизмат қилдирадилар.

С. Айнийнинг «Қуллар» романидаги қул савдоси саҳнасида содда бир харидор қулбаччага хуштор бўлиб: «Умед билан келдим, бозордан қуруқ қайтмай дейман, бунга 50 тилло берай, келинг, ҳай денг энди»¹⁶⁶,— дейди. Романнинг 1935 йилги бу нашрини С. Айнийнинг ўзи ўзбекча ёзган. «Умид» сўзининг тожикчага яқин қилиб «умед» шаклида айтилиши, «хўп денг» ўрнига «ҳай денг» ибораси ишлатилиши бухоролик кишининг ўзига хос сўзлаш услуби борлигини кўрсатади. Қул бозорида юрган Абдураҳмон бой етти ёшлик масъум қулга қизиқиб қарайди. Бойнинг орқасидан айрилмай юрган даллол:

«Келинг, бой ака, шу болани олинг, деб жиддийроқ далолат қила бошлади».

¹⁶⁵ Уша китоб, 137-бет.

¹⁶⁶ С. Айний, Қуллар, Тошкент—Самарқанд, 1935, 66-бет.

Бу ердаги «далолат қила бошлади» ибораси классик адабий тил анъаналаридан фойдаланишнинг характерли мисоли бўла олади. Биз «даллол» ва «далил» (исбот) сўзларини яхши биламиз. Жонли тилда «далолат қилди» эмас, «даллоллик қилди» дейилади. Аммо «даллоллик қилиш» бутун бир касбни умумий тарзда ифода қилади.

С. Айний тасвиридаги «далолат қилиш» эса сотилаётган қулнинг фойдасига далил кўрсатиш, уни харидорга танитиш, реклама қилиш каби конкрет маъноларни билдиради. Араб тилини яхши биладиган кекса зиёлилар бу тилда мавжуд бўлган имкониятлардан ҳам жуда яхши фойдаланганларки, бу классик адабий тилимизда ғоят тараққий этган бир анъана эди.

«Сароб» романида Саидий Аббосхон деган адабиётшуносни ўзича шундай баҳолайди: Ижод «тилсимининг сирлари шу Аббосхонгагина маълум... У, қобилият тўғрисида «заршунос» бўлиб, ҳар кимга ўз иқтидорига қараб шу сирлардан озроқ айтади. Мумтоз шоирларнинг мумтозлик сирларини ҳам шу одам орқали билиш мумкин»¹⁶⁷.

«Иқтидор», «мумтоз шоир» каби сўз ва иборалар ҳозирги адабий тилимизда кам учрайди. Аммо буларни эскирган китобий сўзлар деб аташ ҳам тўғри эмас. Чунки А. Қаҳҳор йигирманчи йиллардаги ижодий зиёлилар муҳитини шу сўзларнинг иштирокисиз тасвирлай олмас эди. Айрим нозик фикрлар ёки туйғуларни алоҳида товланишларигача аниқ очиб бериш учун бундай сўз ва иборалардан ҳозир ҳам фойдаланиш мумкин. Ҳамма гап бундай сўз ва ибораларни ўз ўрнида маҳорат билан ишлатишда.

Маълум бир даврда «ўзбек тили луғат составининг ўсиши анча секинлашган эди. Кўп сўзлар «шева сўзи», «диний сўз», «кам қўлланиладиган сўз» деб талқин қилиниб, луғат составига етарли киритилмаган эди. Ҳолбуки «миллий тилимизга энциклопедия ва қомус, автор ва муаллиф, ташвиқот ва агитация, типография ва матбаа, таблица ва жадвал, шакл ва форма, философия ва фалсафа, трибуна ва минбар, инқилоб ва революция, тақриз ва рецензия — бу сўзларнинг ҳаммаси керак»¹⁶⁸.

¹⁶⁷ А. Қаҳҳор, Сароб, Тошкент, 1937, 96-бет.

¹⁶⁸ Қ. Х. Хоназаров, В. И. Ленин ва миллий тилларнинг ривожланиши, «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1969, № 4, 6-бет.

Маълум даврда айрим кишиларнинг тилга субъектив муносабати натижасида «зиёли» деган сўз ҳам матбуотда истеъмол қилинмай қўйган эди. Аммо бу сўз тилимизда яшаб келар эди, шунинг учун вақти келганда яна матбуотда кенг қўлланила бошлади.

Ўзбек тилининг луғат таркибини бойитишда жаҳоннинг энг тараққий этган тиллари тажрибасини, хусусан, бизга иккинчи она тили бўлиб қолган рус тили тажрибасини ҳамisha эсда тутиш керак. Қ. Х. Хоназаровнинг ҳозир кўчирма олинган мақоласида тўғри кўрсатилганидай, рус адабий тили ўз луғат таркибини бойитишда азалдан мавжуд бўлган сўз бойликларини сақлаб қолди, жуда кўп сўзларни ғарб ва шарқ тилларидан қабул қилиб олди, черков-славян тилидан ҳам, айрим шевалардан ҳам минглаб сўзларни кенг истеъмолга киритди, ички сўз яшаш имкониятларидан ҳам жуда самарали фойдаланди. Юқорида айтганимиздек, рус миллий тилининг шаклланиш жараёни ўн саккизинчи асрдан бошланиб, ўн тўққизинчи асрнинг биринчи ярмини ўз ичига олган ва қарийб юз йил давом этган эди. Ўзбек миллий тилининг шаклланиш жараёни революциядан кейин жуда тез суръатлар билан борди, ўн беш-йигирма йилда тилимизда беҳад катта ўзгаришлар юз берди. Аммо бу жараён ҳали ҳам давом этапти. Тилнинг ўсиш ва шаклланиш жараёни тадрижий йўл билан узоқ давом этади. Марксча-ленинча таълимот тил тараққиётига ёндашишда буни ҳамisha ҳисобга олишни талаб қилади. Тилни тезроқ тараққий эттириш истаги билан шошмашошарликка, бир томонликка йўл қўйиш фойдадан кўра кўпроқ зарар келтиради. Рус ва жаҳон тилларининг энг яхши тажрибаларини ҳисобга олиб, ўзбек адабий тилини янада бойитиш ишини кенг кўламда давом эттириш керак.

Шу муносабат билан Самарқандда 1929 йилда бўлиб ўтган тил ва имло конференцияси қарорларининг яна бир пунктини эслатиб ўтиш ўринли. Терминология ҳақидаги қарорда айтилади:

«Олинатурған терминлар тилимизнинг яйраб ўсишини таъмин қиладиган, кенг деҳқон ва ишчи оммаси ўнғай тушунатурған бўлсин... Ўзбек терминлари тузганда жонли тилда кенг омма орасида ишлатилиб тур-

ган халқ терминларидан мумкин бўлганича тўла равишда фойдаланиш лозимдир»¹⁶⁹.

Урушдан олдинги йилларда ва эллигинчи йилларнинг бошларида бу тавсияни унутиш ҳоллари кўп учрайди. Бу ҳол, айниқса, вақтли матбуотда русчадан таржима қилинган материалларда тез-тез кўзга ташланади. Бу ҳодисани ўрганган тилшунос олим Ф. Абдуллаев матбуотдан қуйидаги мисолларни келтиради: «Бир ҳовуч аристократлар» (русча «горстка аристократов»). Ҳолбуки, ўзбек тилида «уч-тўртта оқсуяклар» ёки «бир тўп аслзодалар», ёинки «бир тўда зодагонлар» деган хилма-хил иборалар тузиш мумкин. Яна «йирик шохли моллар» (русча «крупный рогатый скот») жумласини олайлик. Русчадан кўр-кўрона таржима қилинган бу иборада молларнинг ўзи эмас, фақат шохи йирик бўлиб чиқади. Бу ўта сунъий иборадан яна битта ундан ҳам сунъийроқ термин яратиш мумкин: «Майда шохли моллар». Бундай термин русчада ҳам йўқ. Чунки «мелький скот» деган тушунчага шохсиз қўй-қўзилар ҳам киради. Агар шу кулгили хатоларга йўл қўйган муаллиф ўзбек ҳаётини ва тилини билса эди, асрлардан бери яшаб келаётган «қорамол» ва «ушоқ мол» деган лўнда, ихчам терминлардан фойдаланган бўларди.

Улуғ рус тили янги ўзбек адабий тилининг тез сурьатлар билан ривожланишига жуда баракали таъсир кўрсатгани шубҳасиз. Лекин ўзбек тилининг бойликларини, ички имкониятларини билмайдиган ёки қадрламайдиган баъзи муаллифлар рус тилига кўр-кўрона тақлид қилиб, тилнинг ички қонунларини бузадиган сунъийликларга йўл қўядиларки, бунга бефарқ қараш мумкин эмас.

Ўз халқининг миллий руҳини яхши ҳис қилган ёзувчилар тилдаги мана шундай сунъийликка ҳамиша қарши борадилар. Адабиётга янгидан кириб келаётган энг мураккаб тушунчалар, энг нафис тасвирлар ва руҳий кечинмалар учун ҳам ўз она тилларининг табиатига тўғри келадиган сўз ва иборалар қидириб топадилар. Бунинг жуда кўп исботини биз юқоридаги мисолларда ҳам кўрдик.

¹⁶⁹ «Аланга» журнали, 1929 йил, № 5, 8—9-бетлар.

Ойбекнинг сўз санъатини махсус тадқиқ қилган Қ. Самадов адибнинг халқ тили бойликларидан самарали фойдаланиб, Йўлчи, Гулнор, Бектемир каби ёрқин миллий характерлар яратганини атрофлича таҳлил қилади¹⁷⁰. И. Қўчқортоев Абдулла Қаҳҳорнинг халқ ибораларидан ижодий фойдаланиши, индивидуал фразеологик неологизмлар яратишдаги новаторлигини илмий жиҳатдан асослаб беради¹⁷¹. С. Тўрабекова Ф. Фуломнинг бадий тилига хос жуда кўп фазилатларни қаламга олади¹⁷². Биз бу авторларнинг бадий тил ҳақидаги асосий фикрларига қўшилганимиз учун улар тадқиқ қилган масалаларга қайтадан тўхталиб ўтирмадик.

Бу бобда бизни қизиқтирган энг муҳим масала—реалист ёзувчиларимиз ўз асарларида маълум бир даврни, маълум бир муҳитни ва хилма-хил инсоний характерларни ўзига хос тил, луғат ва миллий колорит воситаси билан тасвирлаш жараёнида адабий тилимизга жуда катта сўз бойликлари олиб кирганликлари, унинг ифода кучини беқиёс даражада оширганликлари масаласидир. Илғор фикрлар, теран ҳис-туйғулар ва ёрқин характерлар классик адабиётимиз тилининг энг яхши анъаналарини ҳам, турли шаҳар ва қишлоқларимизда мавжуд бўлган жонли тил бойликларини ҳам, ғарб ва шарқ халқлари тилларидан кирган бизга зарур сўз бойликларини ҳам, умумхалқ тилининг бошқа беҳисоб ирмоқларини ҳам бир-бирига қўшиб, чинакам уйғунлаштириш имконини берди. Бу эса адабиётимизда социалистик реализмнинг ғалабаси учун зарур шартлардан бири бўлди.

Тил ва шахсий услуб

Реализм ва унинг юксак тараққиёт босқичларида майдонга келган социалистик реализм ижодий метод бирлигига путур етказмаган ҳолда шахсий услубларнинг хилма-хил бўлишига имкон беради. Шахсий ус-

¹⁷⁰ Қаранг: «Ойбек — сўз санъаткори», Тошкент, «Қизил Ўзбекистон», «Правда Востока» ва «Ўзбекистони сурх» бирлашган нашриёти, 1965.

¹⁷¹ И. Қўчқортоев, Абдулла Қаҳҳорнинг фразеологик новаторлиги. Автореферат, Тошкент, 1965.

¹⁷² С. Тўрабекова, Тил ва услуб, Тошкент Бадий адабиёт нашриёти, 1963.

луб ҳақида француз ёзувчиси Бюффон «Услуг демак — одам демакдир» деган эди. Бюффон бу ерда одам деб ёзувчининг ўз шахсини назарда тутди.

«Шахснинг характери нима иш қилгани билангина эмас, бу ишни қандай қилгани билан ҳам белгиланади»¹⁷³, — деган эди Ф. Энгельс Ф. Лассальяга ёзган хатида.

В. И. Ленин ўзининг «Партия ташкилоти ва партиявий адабиёт» деган тарихий мақоласида адабиётимизнинг партиявийлик принципини белгилаб берган. В. И. Ленин таълимотига биноан, адабий иш умумпролетариат ишининг узвий бир қисми бўлиши керак. Шу билан бирга «адабий ишда... шахсий ташаббусга, индивидуал майлларга, фикр ва фантазияга, шакл ва мазмунга кенг имкониятлар яратиб бериш зарур»¹⁷⁴.

Ёзувчининг ижодий ташаббускорлиги, ўзига хос фикр ва фантазияси, ҳис ва туйғулари унинг нималарни ёзганидагина эмас, қандай услуб билан ёзганида ҳам кўринади. Катта романларда ҳар хил характерлар тасвирланади, турли воқеалар кўз олдимиздан ўтади. Буларнинг ҳаммасини ичдан бирлаштириб, яхлит бир асар қилиб турган нарса — ягона ғоя, сюжет, композиция, конфликт ва ҳоказоларгина эмас.

Ғоя ҳам, сюжет, композиция ва конфликт ҳам фақат ёзувчининг ички дунёсида бир-бирига пайванд бўлиб, яхлитлашади. Шу сабабли адабиёт нималигини яхши биладиган кишилар янги асарни қўлга олганларида ундан фақат ҳаёт тасвирларинигина эмас, авторнинг ўзини ҳам қидирадилар. Л. Толстой Мопассаннинг асарларига ёзган сўз бошисида бундай дейди:

«Янги авторнинг бадиий асарини кўрганда ёки ўқиганда бизнинг кўнглимизда пайдо бўладиган асосий савол ҳамини шундай: «Қани, сен қанақа одамсан? Мен билган одамлардан қандай фарқинг бор? Ҳаётимиз... тўғрисида менга нима янги гап айта оласан?» Ёзувчи кимни тасвирламасин — илоҳий одамларними, қароқчиларними, шоҳларними, хизматкорларними — буларнинг ҳаммасида биз фақат ёзувчининг ўзини қидирамиз, унинг қалбини кўрамиз. Агар аввалдан танилган кекса ёзувчи бўлса, биз унинг асарини ўқиган-

¹⁷³ Қ. Маркс и Ф. Энгельс, О литературе, М., 1958, стр. 91.

¹⁷⁴ В. И. Ленин, Асарлар, 4-нашри, 10-том, 28-бет.

да «бу қанақа одам?» деб ўтирмаймиз, «қани, менга яна қандай янгилик бера оласан? Энди ҳаётни қанақа янги томондан ёритиб кўрсатмоқчисан? деган савол туғилади. Шунинг учун ҳаётга муносабатда аниқ, равшан ва янги қарашга эга бўлмаган ёзувчи... чинакам бадий асар ярата олмайди»¹⁷⁵.

Ҳар бир асардан авторнинг ўзини қидириш — фақат ҳаётга эмас, шу ҳаётнинг узвий қисми бўлган ёзувчига ҳам чинакам реалистик муносабатни кўрсатади. Л. Толстой пуч асарларни мағзи тўқ асарлардан мана шу йўл билан ҳам бехато фарқ қилган.

Реализмнинг асосий талаби ҳаёт ҳақиқатларини иложи борица тўлиқ кўрсатишдир. Ёзувчи бу талабга жавоб бериш учун воқеликни ўрганиш билан бирга, ўзининг ҳамма ички кучларини—хотирасини ҳам, ақлини ҳам, қобилиятини ҳам, зеҳнини ҳам тўлиқ сафарбар этади. Реализм ёзувчи сафарбар этган ҳамма ички кучларга бағрини очадиган жуда кенг бир майдон ва зифасини ўтайди. Биз биламизки, аввалги ижодий методларнинг ҳаммасига нисбатан энг бағри кенгги ва имконияти каттаси — реализмдир. Ёзувчи шахсининг бутун хусусиятлари, унга хос талантнинг характери реализм майдонида жуда аниқ намоён бўлади.

Ўзбек совет прозасига мана шу нуқтаи назардан ёндашсак, унда реализмнинг шаклланиш жараёни А. Қодирий, С. Айний, Ғ. Фулом, Ойбек, А. Қаҳҳор каби йирик прозаикларимизнинг ҳар бирига хос шахсий услубларнинг шаклланиш жараёни билан қўшилиб борганини кўрамиз. Бу жараёнларнинг бир-бирига қўшилиб боришида бадий тилнинг аҳамияти жуда катта бўлган.

Адибларимизнинг бадий қуроли бўлган тил инқилобдан сўнг жонли халқ тили асосига ўтиши билан сўз санъаткорларининг имкониятлари ниҳоят даражада кенгайди. Агар А. Қодирийнинг инқилобдан олдин ёзган «Жувонбоз» ҳикоясини ва «Миллатимга» шеърини ўқисак, уларнинг тили хийла нурсизлигини кўрамиз. Уша йилларда яратилган жадидона асарларнинг кўпчилиги бир-бирига ўхшайди.

Эски китобий тил ҳам ёзувчининг ўзига хос шахсий услубини ва такрорланмас бадий «ҳиди»ни аниқ ҳис

¹⁷⁵ Л. Н. Толстой, О литературе, М., 1955, стр. 286.

қилиш имконини бермас эди. Бир-бирига ўхшайдиган стандарт жумлалар, баландпарвоз графаретлар билимдон одамларнинг ҳаммаси учун умумий бир услуб хизматини ўтар эди. Бу шароитда шахсий услубнинг яхши тараққий эта олмаслиги ўз-ўзидан маълум.

Жонли халқ тилини олсак, ҳар бир қишлоқ тилида ўзига хос услубий белгиларни топамиз. Айрим об-ластлар шеваларидаги ўзига хослик бундан ҳам ёрқинроқ. Тилшунос олимларимизнинг тадқиқотларида бу ҳодисалар жуда атрофлича ўрганилган. Тошкент, Самарқанд, Хоразм, Бухоро, Фарғона, Андижон, Наманган, Ўш, Водил, Қорабулоқ, Марғилон, Жиззах, Бахмал, Шаҳрисабз, Шеробод ва бошқа ўнлаб шаҳарқишлоқлар шевалари¹⁷⁶ жонли ўзбек тилининг сўзлаш услуб ва талаффузлари нақадар хилма-хил эканини кўрсатади.

Албатта, шеваларга хос сўзлаш услуби билан ёзувчининг қаламига хос услуб орасида жуда кўп фарқ бор. Аммо битта умумийлик шуки, шевалар халқ ҳаётига ва меҳнат жараёнларига жуда яқин турганлиги учун ҳар бир жойнинг ўзига хос «ҳиди»ни бевосита ҳис қилиш имконини беради. Реалист ёзувчи ҳам ҳамisha халқ ҳаётига яқин бўлади, воқеликда юз бераётган жараёнларни уларнинг ўзларига мос сўзлар билан тасвирлашга интилади. Ҳар бир шевани ўзига хос қиладиган асосий омил (воқеликка конкрет ва бевосита муносабат) реалист ёзувчида ҳам бўлади ва унинг ўзига хос услубини тараққий эттириш имконини беради.

Шуни таъкидлаб айтиш керакки, ўзига хос ёрқин услуб ўртамеъна авторларда учрамайди. Услуб — фақат машқ натижасида ўзлаштириладиган адабий приёмлар йиғиндиси эмас.

«Услуб—шакл эмас, кристалл, дарахт ёки уйнинг ҳам шакли бор, услуб эса фақат ижодкор кишидагина бўлиши мумкин... Услуб—техника ҳам эмас, услуб—маълум шахснинг ифодасидир. Техникада эса шахс бўлмайди... ўзига хос услуб жуда оригинал шахслардагина бўлади. Бунинг учун одамда ўзига хос эстетик

¹⁷⁶ Қаранг: Ш. Шоабдурахмонов, А. Ишаев, Ўзбек шеваларининг ўрганилиши ва навбатдаги вазифалар, «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1969, № 5, 35—39-бетлар.

концепция ва улкан яратувчилик, ижодкорлик қуввати бўлиши керак»¹⁷⁷.

Хуллас, услуб — ёзувчининг таланти ва табиатидан келиб чиқади ва бевосита бадий тилда акс этади. Услуб—ёзувчи танлаган мавзуга ҳам, характерларга ҳам, бошқа ҳамма компонентларга ҳам таъсир қилиши шубҳасиз. Лекин бу таъсир ҳаммаша бадий тил воситаси билан амалга ошади. Чунки бадий тил, М. Горький айтганидай, адабиётнинг асосий қуроли. Ёзувчи бу қуролдан қандай фойдаланиши унинг услубини белгилайди.

«Қуллар» романининг С. Айний ўзи тайёрлаган ўзбекча нашридан бир мисол:

«Чолнинг бошидаги оқ қўй терисидан тикилган телпак, телпак устидан ўралган икки-уч печлик салла, салланинг устида қадалган мисвак ва жойнамоз устида чипор илондек чўлғаниб ётган ҳурма данагидан ясалган узун тасбеҳ бу чолнинг сўфилардан бири бўлганини кўрсатар эди.

Қора уйнинг ичида тўшалган қимматбаҳо панди кигизи, уйнинг ўрта белида ёниб турган гулхан ва унинг устида доимо осилиб турган қора чойжўши бу чолнинг меҳмоннавоз бир киши эканига далолат қилар эди. Уйнинг деворида осилган милтиқ, қилич, қалқон, совут, найза, олти эмчак ва каманд каби яроқлардан уй эгасининг эски сардорлардан бири бўлгани билиниб турар эди»¹⁷⁸.

Буюм ва кийим тасвири орқали қаҳрамон характери очи билиш юксак реалистик маҳоратдан далолат беради. С. Айний туркман сардорларининг ҳаётини жуда яхши билганлиги қора уй ичидаги буюмларнинг номларидангина эмас, уларнинг қаерда турганидан ҳам сезилади. Шу билан бирга, бу парчада Бухоро ва Самарқанд ўзбекларининг тилида учрайдиган тожикча талаффуз ҳам кўзга ташланади. Мисвак салланинг устида ялтираб туриши мумкин, аммо саллага қадалган бўлса, албатта, унинг устига қадалади. Худди шундай, қора уйнинг ичида кигиз кўриниши мумкин, аммо тўшалган бўлса, албатта, қора уйнинг ичига тўшалади.

Биз буни грамматик хато деб эмас, Бухоро шевасининг характерли белгилари деб келтираётимиз. «Қул-

¹⁷⁷ О. Бургардт, Новые горизонты в исследовании поэтического стиля. Киев, 1915, стр. 7—10.

¹⁷⁸ С. Айний, Қуллар, Тошкент, Ўздавнашр, 1935. 12-бет.

лар» нинг ўзбекча нашри тайёрланаётган даврда адабий тилимиз ҳали узил-кесил нормаллашиб улгурмаган эди. 1929 йилда Самарқандда бўлиб ўтган конференция жонли шеваларга йўлни кенг очиб берган, бу умуман ижобий ҳодиса бўлса ҳам, аммо ортиқча шевапарастлик миллий тилдаги яхлитликка халақит берар эди.

С. Айний икки тиллик зуллисонайн ёзувчи бўлган, ҳам тожик, ҳам ўзбек совет адабиёти тараққиёти йўлида фидокорона меҳнат қилган. С. Айний асарларининг гоёвий мазмуни ҳар иккала адабиёт учун баробар аҳамиятга эга. Фақат бадиий тасвир воситаларига ва бадиий тилга келганда С. Айний тожик тилини яхшироқ билганлиги ва аниқроқ ҳис қилганлиги сезилиб туради.

Келтирилган кўчирмада «чойдиш» ўрнига «чойжўши», «меҳмондўст» ўрнига «меҳмоннавоз» ёзилган. Бу сўзлар тожик тилида худди С. Айний ёзгандек ишлатилади. Романнинг тожикчасида бу сўзлар мутлақо ўз ўрнида, бадиий тил талабларига тўлиқ жавоб беради. Аммо ўзбекчада «чойдиш», «чой идиш» сўзларининг бирикмаси тарзида майдонга келган. Эҳтимол, С. Айний «чойдиш»ни «чой жўши» («чой қайнатғич») сўзининг бузилган шакли деб ўйлагандир-у, уни аслидай аниқ ёзмоқчи бўлгандир. Чунки Бухоро ва Самарқанд ўзбеклари «чойдишни» «чойжиш», «чойжуш» деб ҳам атайдилар. С. Айний уни адабий тилда тожикча аслига мослаб ишлатганлиги сезилиб турипти. Аммо ўзбек адабий тили нормаллашиш жараёнида бу сўзни «чойдиш» деб, ўзбекча аслига мослаб қабул қилди.

«Меҳмондўст» сўзи бизга тожик-форс тилларидан кирган. Аммо тожик-форс ёзувчилари бу тушунчани «меҳмоннавоз», яъни «меҳмонни яхши кўрувчи» шаклида ишлатадилар, «меҳмондўст» эса ўзбекча сўз бўлиб қолди. Тожик тилининг ҳамма нозик қирраларини жуда чуқур ҳис қилган С. Айний «меҳмондўст» сўзидан «меҳмоннавоз»ни аниқроқ ва аслига тўғрироқ деб билган. Романнинг тожикчасида бу сўз чиндан ҳам жуда аниқ маънони жуда тўғри ифодалайди. Аммо романнинг ўзбекчасида эса тожикчадан айнан олинган, оддий ўзбек китобхонига тезда етиб бормайдиган хийла мураккаб сўзга айланади.

Яна такрорлаб айтамизки, биз бу ерда С. Айнийнинг ўзбекча бадиий тилидан камчилик излаётганимиз йўқ.

Фақат мавжуд фактларни холис туриб таҳлил қилаётирмиз.

«Телпак устидан ўралган икки-уч печлик салла» жумласини олайлик. Ўзбек тилида «салланинг печи» деб салла бошга ўралгандан кейин елкага томон тушириб қўйиладиган учини айтилади. Аслида бу «печ» («ўрам») эмас, «пеш» («олди, учи») деган сўз бўлса керак. Аммо тилимизга «печ» шаклида кириб ўрнашиб қолган¹⁷⁹.

С. Айний эса телпакка икки-уч ўралган саллани тожикча «печидан» («ўралмоқ») сўзининг ўзагига мослаб, «икки-уч печлик салла» деб тасвирлайди. Ваҳолонки, бу жумла ўзбекчада тожикчага бутунлай тескари маънони билдиради, яъни телпакка икки-уч ўралган саллани эмас, аксинча, телпакдан икки-учта печи осилган саллани кўз олдига келтиради.

Бунақа ноаниқликлар «Қуллар» романининг кейинги нашрларида таҳрир йўли билан тузатилган, албатта. Биз шахсий услуб ҳақида сўз юритаётган эдик. С. Айнийнинг ўзбекча ёзган асарларида Бухоро адабий муҳитининг хусусиятлари билан бир қаторда кўпроқ тожикча ўйлайдиган, ички дунёси тожикча тафаккур заминидан шаклланган, аммо ўзбек тилидан ҳам жуда кўп баҳра олган ва уни ҳам ўз она тилидай эъозлайдиган зуллисонан ёзувчининг услуби кўзга ташланади.

С. Айний услубидаги яна бир хусусият шуки, у ҳаёт ҳодисаларини фақат ёзувчининг кўзи билангина эмас, катта бир олимнинг кўзи билан ҳам кўради. Мадрасаларда жуда кўп йил таҳсил кўрган, бадий асарлар билан бир қаторда теран илмий ишлар ҳам ёзган С. Айний ҳаётининг ҳақиқатни тарихан аниқ ва ишонarli қилиб кўрсатиш учун кўп ҳолларда бадий таҳлил билан илмий таҳлилни омухта қилиб ишлатади.

«Судхўрнинг ўлими» қиссасида воқеа автор тилидан ҳикоя қилинади. С. Айний мадрасадан ўзига ҳужра қидириб юрганда Қори Ишкамба деган бир судхўр ҳужраларни зархарид¹⁸⁰ йўли билан ижарага беришини эшитади. «Ишкамба» деган сўз уни таажжублантиради:

«...Ҳайвонларнинг ошқозонини «ишкамба» дер эдилар. Қандай муносабат билан одамга ишкамба номини берганлар?

¹⁷⁹ Қаранг: «Ўзбекско-русский словарь», Ташкент, 1959, стр. 334.

¹⁸⁰ Арзонроқ олиб, қимматроқ нархда ижарага қўйиш.

Бу таажжубимни у дўстимга айтиб, ундан изоҳ сўрадим. Дўстим тушунтириб берди:

«У одамнинг номи Қори Исмат. Аммо баъзилар «Қори Исмати ишкам», баъзилар «Қори Исмати Ишкамба» ва баъзи бировлар қисқартириб «Қори Ишкамба» дейдилар»¹⁸¹.

Шундан кейинги бобда Қори Ишкамбанинг портрети чизилади ва у ўзининг ғоят семизлиги-ю, юмолоқлиги билан чиндан ҳам нортуянинг ишкамбасини эслатади. Гап фақат бу сатирик қаҳрамоннинг ташқи қиёфасида эмас. Ҳамма гап унинг мисли кўрилмаган хасислигида. Халқ унга «Ишкамба» деган нафратли ном қўйгани бежиз эмаслиги бутун қисса давомида бобма-боб кўрсатилади ва исбот қилинади. Сартарошхонада, бозорда, йўлда, уйда—хуллас, Қори Ишкамба қаерга бормасин, ким билан муомала қилмасин, биз очкўзликда Бальзакнинг Гопсегидан ҳам ошиб тушадиган тенгсиз бир хасисни тобора аниқ ҳис қиламиз, ундан тобора қаттиқ нафратланиб куламыз.

Ёзувчи унинг типик характери ни образли тафаккур ва бадиий тил воситаси билан тасвирлайди. Қори Ишкамба ош егандаги очкўзлигини кўриб, муллабаччалардан бири «Қори амаки бу панжами, паншаха?» деб сўрайди. «Паншахада, — дейди бошқа бир йигит. Қори амаким машоқчи бўлганларидан кейин тўғри келган хирмонни совура берадилар»¹⁸².

Бу — С. Айнийнинг шахсий услубига хос образли тафаккурнинг ёрқин мисоли. Айний мана шундай образли фикрни гоҳо илмий мантиқ билан тўлдиришга интилади. Юқоридаги парчанинг охириги сатрларини эслайлик. Қори Исматни «баъзилар «Қори Исмати Ишкам», баъзилар «Қори Исмати Ишкамба» ва баъзи бировлар қисқартириб «Қори Ишкамба» дейдилар». Бу ўқимишли бир йигитнинг изоҳи. Унинг тилида шундай илмий иборалар бўлиши мантиққа тўғри келади. Қори Ишкамбанинг ўзи ҳар бир тийинини ўн марта ҳисоблайдиган одам. Сартарошхонада «агар саллам тупроққа тушиб булганса беш мисқол совунга зарар бўлар эди», — дейди. Уйда гугурт чақмай, болахонадаги лампани пастдан лампа

¹⁸¹ С. Айний, Судхўрнинг ўлими, Тошкент, Уздавнашр, 1946, 3-бет.

¹⁸² Уша китоб, 36—37-бетлар.

чиқариб ёндиради. Унинг ҳамма иши ҳисоблик. Бу ҳисоб хасиснинг характер мантиқига фақат бадий жиҳатдангина эмас, илмий жиҳатдан ҳам тўғри келади. Аниқроқ айтганда, С. Айнийнинг услубига хос бадий мантиқ илмий мантиқ ёрдами билан янада ўткирлашади, янада реалроқ бўлиб чиқади.

Энди қиёс учун бошқа бир машҳур ёзувчининг услубини кўрайлик. «Савр ойларининг узлуксиз ёмғирлари кўкатларни қулоғидан тортиб чиқарган. Ҳаво мусаффо. Қуёш йиғилар сўнгидан кулган қиз каби шабнамли киприклари билан кўк ўртасидан мўралайди.

Наврўзи беданаларнинг пайдарпай сайрашлари кўк-лам келинига: «хушвақт», «хушвақт...» деб чучут отади.

Киш бўйи тўкмада қўр тўккан йигитлар кураш олғудай бир майдон қидирадилар»¹⁸³.

Бу — Ғафур Ғулом. Шоирона завқ, кўтаринки руҳ, олмосдай соф ва ўткир тил ноёб бир истеъдодни, жўшқин бир сиймони кўз олдимизга келтиради. Қатрада қуёш акс этганидек, мана шу кичик парчада Ғафур Ғуломнинг улкан шахси акс этади, ҳар бир сатрдан унга хос зўр талантнинг «ҳиди» келиб туради. Бу парчани ким ёзганлиги айтилмаса ҳам, услубини таҳлил қилиб, автори Ғафур Ғулом эканини аниқлаш мумкин.

Ёмғирдан кейинги офтобни йиғилар сўнгидан кулган қизга ўхшатиш, намли киприкларни қуёшнинг ёмғирда ювинган нурларига қиёс қилиб, образни яна бир даража кучайтириш авторнинг табиатан шоир эканини кўрсатиб туради. Серзавқ шоирга беданаларнинг чучут отиши ҳам кўклам келинига «хушвақт, хушвақт» деяётгандай, ердан чиққан кўкатларни эса баҳор ёмғирлари қулоғидан тортиб чиқаргандай туюлади.

Келтирилган парча 1930 йилда чиққан «Нетай» қиссасидан олинди. Бу қисса инқилобдан олдинги воқелик тасвирига бағишланган. Қиссада Ғ. Ғулом тил ва услубда тарихий колоритни беришга интилади. «Нетай» тилида А. Қодирийнинг тарихий романларидан бошланган услубий анъаналарнинг ижодий давом эттирилганини кўриш мумкин. «Бугун бир неча кундирки, Тошкент алоҳида бир тайёргарлик билан бир кимсани кутади... Аҳли раста, аҳли савдо ўз дўконларини бақадриҳол безаган... Раста оқсоқоллари, бозор даллоллари, савдо

¹⁸³ Ғ. Ғулом, Танланган асарлар, 3-том, 7-бет,

саркорларининг боши икки, оёғи тўрт. Ҳар йўталга беш лаббай қуён қулоқ».

Бу ердаги воқеа тасвири (Бухоро амирининг Тошкентга келиши арафасида кўрилатган тайёргарлик) А. Қодирий романларида кўп учрайдиган услубий йўллари эсга солади. Бироқ Ғ. Ғулом А. Қодирийга тақлид қилмайди, балки унинг энг яхши анъаналарига ижобий муносабатда бўлган ҳолда, ўзига хос услубий воситаларидан фойдаланади. Оқсоқоллар-у, саркорларнинг боши икки, оёғи тўртлиги ёзувчининг уларга кино билан қараётганини билдиради. «Ҳар йўталга беш лаббай қуён қулоқ» — Ғафур Ғулом қаламига хос шойрона ўхшатишдир.

«Услуб деган нарса тил билишга боғлиқ бўлган ва ҳар бир ёзувчининг тилининг характери каби бўлиб, танилган хусусиятдир, — дейди А. Қодирий. — Демакчимизки, ёзишга малака ҳосил қилинган услуб ҳам ўз-ўзидан туғуладир»¹⁸⁴.

Услуб ёзувчи тилининг характерида боғлиқ экани ва маълум бир босқичда ўз-ўзидан туғилиши биз кўриб ўтаётган масалага бевосита алоқадордир. Биз илмий-тадқиқотда адабий жараённинг айрим компонентларини бир-биридан ажратиб мустақил таҳлил қиламиз. Бундан шундай таассурот туғиладики, ёзувчи адабиётда мавжуд бўлган анъаналарни ёшиш каби тайёр ҳолича олади-ю, ўз асари «деворлари»га териб кетаверади. Ҳолбуки, ижодий иш — тирик бир жараён, бадиий асар ёзувчининг ички дунёсидан тирик бир гиёҳдай униб чиқади. Офтоб ҳамма кўкатлар учун баробар, аммо бир жойда эрбўта гули унади, бир жойда қизғалдоқ, Эрбўтанинг тўқ кўк ранги ҳам, ғалати шакли ҳам, қизғалдоқнинг қизил ранги ва нозик кўриниши ҳам ирсият қонунига биноан уларнинг ички хусусиятларидан келиб чиқади. Бойчечак истаса ҳам, истамаса ҳам, эрта баҳорда ўз-ўзидан олтин ранг япроқли нафис бир гул шаклига кириб ердан бош кўтаради.

Ёзувчи малака ҳосил қилганда услуб ҳам манзундай ўз-ўзидан туғилишини А. Қодирий жуда тўғри айтади.

«Мармар танли оқ булутлар олтин бошини осмоннинг қизил остонасига қўйиб ястанган... Уфқнинг ран-

¹⁸⁴ А. Қодирий, Кичик асарлар, Тошкент, 1969, 175-бет.

ги тўлин келинчакнинг юзи каби тозариб, қизариб келаётганда эшик тақиллади. Турсуной югурганича эшикка борди.

— Хола?

— Ҳа, тасаддуғингиз кетай, мен.

Оппоқ, ихчам бармоқлар секин кўтарилиб эшикнинг занжирига тармашдилар. Мاستон хола ичкари кирар экан, деди:

— Омонмисиз? Эсонмисиз? Қани, тайёрмисиз, ўргилай?

Барқут кўзлар жовдирар эди, қипқизил лаблар ихчамланиб:

— Тайёр, — деди»¹⁸⁵.

Уйғуннинг «Турсуной» ҳикоясидан олинган бу сатрларда шоирона бир руҳ бор. Тўғри, юқорида биз Ғ. Ғулломдан келтирган сатрлар ҳам шеърӣ завқ билан ёзилган. Аммо ҳар бир гулнинг ўзгача атри ва шакли бўлади. Ғ. Ғуллом гулдурак овозли минбар шоири эканлиги унинг прозасида ҳам сезилади. Ғўзал лирик шеърлари билан шуҳрат қозонган Уйғун «Турсуной» ҳикоясида ҳам нафис лирик бўёқларни кўп ишлатади. «Қуёшнинг зар сочлари», «мармар танли оқ булутлар», «барқут кўзлар» унинг шеърларида ҳам кўп учрайди. Шоирнинг кўзига тонг шафағи осмоннинг қизил остонасига ўхшаб кўринади, уфққа яқин турган булутларнинг бир чети сарғайиб келаётгани эса шу остонага эгилган олтин бошни эслатади. Уфқ тозариб, қизариб бораётгани тўлин келинчакнинг юзига ўхшаши ҳам тасодиф эмас — бу лирик лавҳалар шоир севиб тасвирлаган ғўзал жувон Турсунойнинг жозибаси таъсирида майдонга келади.

Езувчининг шахсий услубида уни инсон сифатида шакллантирган ижтимоӣ муҳитнинг сўз ва иборалари, ҳатто талаффузлари гоҳ ихтиёрӣ, гоҳ беихтиёр акс этади.

Биз Уйғуннинг Маркида туғилиб ўсганини биламиз. Маркилик ўзбеклар қардош қозоқ халқи билан асрлар давомида ёнма-ён яшаб келаётганлиги сабабли уларнинг тилларида ҳар икки халқ учун муштарак бўлган сўз ва иборалар кўп. Уйғуннинг ҳикоясида Турсуной фарзанд кўриш орзусида юради. Эри билан

¹⁸⁵ Уйғун, Ҳикоялар, Тошкент, Ўздавнашр, 1931, 31—34-бетлар.

даволаниш ҳақида маслаҳатлашмоқчи бўлади. «Фақат эрининг миғназига кўра сўз очишни эп билмайди». «Миғназ» сўзи бу ерда «фезл-атвор», «характер» маъносида келади. Асли «миғноз» сўзидан олинган миғназ қозоқчада ҳам, ўзбек тилининг айрим шеваларида ҳам худди шу маънода қўлланади. Турсуной ўзини эшонларга ўқитмоқчи бўлганда хасис эри уришиб беради. «Қўясанми, йўқми?.. Дуохон, азайимхон деб юриб мени қуритадиган бўлдинг-ку». «Қуритадиган» сўзи бу ерда «мол-мулкимни совурадиган бўлдинг» деган маънода ишлатилипти. Бу сўз икки тил учун умумий бўлган тушунчани ифода қилиши мумкин. Масалан, ўзбекчада «қуриб кетгур» деган қарғиш ҳам бор.

Бир жойда Турсуной тайёр эканлигини айтгач Мас-тон кампир: «Йўқ эса тез бўлинг» деб уни шоширади. «Йўқ эса» баъзи ўзбек шеваларида «бўлмаса» ёки «ундай бўлса» деган маъноларда келиши маълум.

Уйғуннинг ҳикоясидан келтирилган бу сўз ва иборалар бадний тил талабларига зид эмас. Улар характерларни индивидуаллаштиришга хизмат қилади. Айни вақтда, улар орқали биз ёзувчининг ҳаётий тажрибаси билан боғлиқ бўлган шахсий услубини янада аниқроқ ҳис қиламиз.

Ўзбек прозасида Ойдиннинг ўзига хос ўрни бор. У совет даврида паранжи ташлаб озодликка чиққан илғор аёлларимиздан бири эди. Ойдиннинг ҳикояларида марказий ўринда турган қаҳрамонлар ҳам аёллардир. Ёзувчи ўзбек аёллари образини яратар экан, уларнинг ҳаётига хос ажойиб деталларни топади. «Дўндиқдан ҳам ёш экан» ҳикоясида Рузвон кампир даҳшатли ўтмишни эслайди. Уни отаси ўн бир ёшида эрга бермоқчи бўлади. Болалар билан ўйнаб юрган ёш қизча бундан мутлақо беҳабар. «Ташқари қилинган жой қўшнимизнинг ҳовлиси эди, — деб ҳикоя қилади Рузвон хола. — Унинг устунига сақич ёпиштирилган экан, шунга кўзим тушиши билан бориб кўчираётган эдим, дадам кўриб қолди...»¹⁸⁶.

Ички-ташқи ҳовлиси бўлмаган камбағалроқ одамлар тўй кунларида вақтинча қўшнилариининг ҳовлисини «ташқи»га айлантатириши ўтмишнинг характерли бел-

¹⁸⁶ Ойдин, Ҳикоялар, Ғ. Ғулом номидаги Бадний адабиёт нашриёти, 1969, 45—46-бетлар.

гиларидан бири. Буни кекса авлодга мансуб кишиларнинг ҳаммаси яхши билади. Аммо устунга сақич ёпиштириб қўйилишини, қизча ташқи ҳовлига чиққан заҳоти кўзи шу сақичга тушишини, уни чайнамоқчи бўлиб дарров кўчириб ола бошлашини ҳар ким ҳам билолмайди. Ёшлигида сақич чайнаб юрган, уни устунга ёпиштириб қўйиб ўрганган хотин-қизларгина буни ҳикоядаги каби аниқ эслаши ва ифодалаши мумкин. Фақат аёлларга хос ҳаётий тажриба ҳикоядаги бошқа кўпгина тасвирларда ҳам кўзга ташланади. «Арғимчоқ солди», «арқондан арғимчоқ ясаб берди» маъносида айтилади. Тўпаригина қозоқ аёли Саригул «менинг қўлимдан етаклаб арғимчоққа ўтқазди, Устимда қора лас нимчам бор эди. Шунинг тугмасини солмоқчи бўлиб имирскилади. Бунга менинг гашим келиб қўлини силталаб ташладим...

— Вой-дод, чироғимай, ҳали бола экансан-ғўй, — деб пастки лабини тишлади. Мен ҳеч нарса тушунмадим»¹⁸⁷. Норасида қизчанинг бу хотираси орқали аёлларга шафқатсизларча муносабатда бўлган ўтмиш замона қораланади. Ёзувчи келтирган реалистик деталлар ҳикоя қаҳрамонларининг жонли, ишонарли одамлар бўлиб гавдаланишини таъмин этади. Айни чоқда, бу деталлар орқали биз аёллар ҳаётини жуда яхши биладиган, уларнинг истеъдодли вакили бўлган адибанинг ўзига хос ёзувчилик услубини аниқ ҳис қиламиз.

Биз ёзувчи услубини унинг шахсига боғлаб таҳлил қилар эканмиз, бу билан услубни мутлақо индивидуал бир стихия демоқчи эмасмиз. Ёзувчи асар ёзаётганда қандай ғоявий-бадий мақсадга интилган бўлса, услуб шунга хизмат қилади. Услубни ёзувчи ижодининг мазмуни ва йўналишидан ажралган ҳолда тасаввур қилиш мумкин эмас.

1967 йилда «Вопросы литературы» журнали тил ва услуб ҳақида йигирмадан ортиқ ёзувчининг фикрини анкета саволларига жавоб тариқасида босиб чиқарди. Булар орасида машҳур рус шоирлари А. Антокольский, С. Кирсанов, Н. Риленко, Л. Мартинов, А. Яшин, улкан авар шоири Расул Гамзатов, атоқли ўзбек ёзувчиси А. Қаҳҳор, молдавиялик А. Лупан, татар адиби

¹⁸⁷ О й д и н, Ўша китоб, 46-бет.

С. Ҳакимлар бор. Турли жанрларда турли ўлкаларда ижод қилаётган, услублари жуда ранг-баранг бўлган бу ёзувчиларнинг ҳаммаси асар ёзиш жараёнида тил муаммоси мустақил бир муаммо бўлиб майдонга келмаслигини, асарнинг тили унинг мақсадидан, қахрамонлар характеридан, ғоявий-бадий мазмундан чиқиб келишини айтадилар¹⁸⁸.

«Ҳар бир конкрет асарнинг тили ва услуби унинг режаси билан бирга етилади, — дейди Н. Риленко. — Тилни халқ яратади, аммо унга ишлов бериб бадийлаштирувчилар — сўз санъаткорларидир. Адабий тил оғзаки халқ тили ҳисобига узлуксиз бойиб боради. Бусиз адабий тил ўлик тилга айланади.

Ёзувчининг тилга оид диди ва иқтидорини (языковое чутье писателя) унинг китобий нутқ билан жонли нутқ унсурларини қанчалик яхши уйғунлаштира олиши белгилайди»¹⁸⁹.

Шу нуқтага назардан А. Қодирий, Ойбек, Ғ. Ғулум, А. Қаҳҳор каби ўзбек совет адибларининг асарларига ёндашсак, уларнинг ҳаммаси ҳам жонли халқ тилини адабий тилга санъаткорларча пайванд қилиб ишлатганларини кўрамиз. Аммо худди шу икки дарёни—жонли халқ тили билан адабий тилни бир-бирига қандай қилиб қўшиш, уларни қандай қилиб уйғунлаштириш масаласини ҳар бир ёзувчи ўз олдига қўйган ғоявий-бадий вазифадан келиб чиқиб, ўзига хос дид, иқтидор, ҳаётий тажриба иштирокида мустақил ҳал қилади. Уларнинг тил ва услубларидаги хилма-хиллик мана шундан келиб чиқади.

«Меҳробдан чаён» романида Анвар билан Раънонинг ҳовлида ёлғиз қолиб, бўлажак тўй ҳақида сўзлашган пайтларини эслайлик.

«Раъно Анварнинг қаршисига ўтирди. Утириши билан кучли шамол юриб, бошидаги рўмолни учирди ва олиб бориб Анварнинг бетига ёпди.

— Ха-ха-ха, шамол сиздан ўчимни олди. Қани гапиринг.

Анвар рўмолни қисимига олди:

— Ҳозир гапираман. Лекин шартим бор.

¹⁸⁸ Қаранг: Журнал «Вопросы литературы», 1967, № 6, стр. 88—157.

¹⁸⁹ Уша сон, 131-бет.

- Айтинг шартингизни.
- Аччиғланмайсан.
- Хўп...
- Уялмайсан.

Раъно масалага тушунгандай ўйланиб қолди.

— Рўмолимни беринг.

— Рўмолинг учиб кетди. Шартимга кўндингми?

Раъно жавоб бермади. Анвар Раънонинг олачалпоқ кўланка ичида хаёлий бўлиб кўринган юзига қаради. Унинг ҳаё ичида олийлик касб этган жоду кўзи Анварнинг ҳозирги мақсадига тушунганликни ифода қилар эди... Бирмунча вақт шу кўйи сўзсиз қолдилар. Шамол дам кўтарилиб, дам босилар эди. Шамол асноси гуллар ҳам келинлар каби ҳар томонга эгилишиб салом беришиб олишар эдилар»¹⁹⁰.

Биз ажратиб кўрсатган сўз ва иборалар А. Қодирийга хос бадий тилнинг характерини, яъни унинг услубини кўрсатади. Бошқа ёзувчи бўлса, эҳтимол «кучли шамол эсди», ёки «шамол кўзгалди», «шамол кўтарилди» деган бўларди. А. Қодирий «шамол юрди» дейди. Бу ибора ҳам халқ тилида бор. Ёзувчи шамолнинг қандай юрганини Раънонинг бошидан учиб бориб Анварнинг бетини ёпган рўмол орқали кўрсатади. Ёзувчи кўриб, ҳис қилиб турган ҳаётий ҳодисани қоғозда истаганидай ифода этиши учун шамолнинг кўзғалиши ёки кўтарилиши эмас, мана шу тарзда юришигина керак.

Анвар бетини ёпган рўмолни «қўлига олди» ёки «бетидан олиб бир четга қўйди» дейиши мумкин эди. Аммо ёзувчи Анвардаги ҳисни бермоқчи. Анварнинг бетини қандайдир рўмол эмас, севгилиснинг рўмоли ёпди. Бошқа бир ҳолатда, эҳтимол, Анвар бу рўмолни нафис бир гул каби авайлаб олган бўларди. Аммо ҳозир Анвар ҳаяжонланиб турган пайт. Мана шуни ёзувчи жуда аниқ, жуда кучли бир сўз билан «қисимига олди» деб ифодалайди. Бу «қўлига олиб қисди, ғижимлади» деган маънони билдирмайди. «Қафтига олди» дейилса ҳам бўлмас эди. Чунки рўмол кафтда турадиган нарса эмас. Нафис бир ҳаяжон бу ерда фақат «қисимига олди» ибораси билан лўнда ва равшан ифодаланиши мумкин эди.

¹⁹⁰ А. Қодирий, «Меҳробдан чаён», Тошкент, 1959, 96-бет.

«Хаёлий бўлиб кўринган юз», «олийлик касб этган жоду кўзлар» иборалари А. Қодирийнинг тилида, демак, услубида классик адабиётимизга хос гўзал анъаналарнинг қандай давом эттирилганини кўрсатади. «Олачалпоқ кўланка», албатта, жонли нутққа хос бир ибора. Тарихий романнинг қаҳрамони бўлмиш Раънонинг юзи умуман «хаёлий бўлиб кўринади» дейилса китобий баён келиб чиқар эди. Аммо шамол юриб турган пайтда, олачалпоқ кўланка ичида севимли йигити Анварга олийлик касб этиб, хаёлий бўлиб кўринган юз жуда ёрқин бир реалистик тасвирнинг намунасидир. Бу ерда жонли халқ тили унсурлари билан китобий тил унсурлари А. Қодирийнинг талантига, дидига, ҳаётий тажрибасига, хуллас, унинг услубига мос тушадиган тарзда узвий бирлашади.

Энди «Қутлуғ қон» романига мурожаат қилайлик. Тўнка ковлаётган Йўлчи илк бор Гулнорни кўради: «Йўлчи ишдан бир лаҳза бўлсин тўхтамади. Лекин болта уриш учун қаддини кўтараркан, унинг кўзлари, гўё унга бўйсунмагандай, бир неча марта ўша қиз томонга тортилди... Қиз ҳали ёш бўлсада, бўйчан эди, бичими ингичка ва самбит гули навдасидай адл эди. Оппоққина, нозик юзи қуёшда шундай тиниқ кўриндики, гўё у нурдан яратилгандай. Пешона ва чаккасида салқиган сочларининг жингалакларида шуълалар мавжланиб ёнар эди. Ниҳоят, Йўлчи болтани қўйиб манглайидан терини сидирди-да, қизга дадилроқ қаради. Лекин қиз уялиб, дарров юзини яширди. Бир минут қадар қимир этмасдан, қаёққадир қараб турди, сўнг пақирни кўтариб, бедапоя бўйлаб юқорига, бойнинг боғи томонга юрди. Йўлчи кўзларини қиздан узмай қотиб қолди. Қиз нарироқ бориб, орқага бир қайрилиб боқди. Йигит унинг юзларида, кўзларида қандайдир майин бир табассум сизди. Қиз бедапоядан ўтиб, сўл ёқдаги дарахтлар орасида ғойиб бўлгач, Йўлчи енгил, лекин юракнинг ичидан келган бир хўрсиниш билан яна ишга тушди»¹⁹¹.

Бу парча ҳам жонли халқ тили асосига ўтган янги адабий тилимизнинг кўркама бир намунаси. Бу ерда ҳам муҳаббат туйғуси ўқувчига «юқадиган» даражада

¹⁹¹ Ойбек, Қутлуғ қон, Тошкент, Ўздавнашр, 1954, 21—22-бетлар.

таъсирли ифода этилган. Ойбек ўзининг тарихий романларида А. Қодирийнинг романларидан бошланган реалистик анъаналарни янги бир юксакликка кўтаради. Бу, айниқса, марказий қаҳрамонларнинг жозибаларини, меҳр-муҳаббатга тўла қалбларини, юксак инсоний ҳис-туйғуларини севиб тасвирлашда кўринади. А. Қодирий Кумуш ва Отабекни, Раъно ва Анварни қанчалик яхши кўрса, Ойбек ҳам Йўлчи билан Гулнорни шунчалик яхши кўради. Бироқ А. Қодирийнинг севган қаҳрамонлари ўтмишнинг энг зиёли кишиларидандир. Улар юқори табақа орасида яшайди. Ойбекнинг қаҳрамонлари эса энг «қуйида» яшайдиган эзилган меҳнаткашлар вакили. Гулнор Йўлчининг жозибасини илк бор оғир меҳнат пайтида ҳис қилади. Қиз паранжи ўрнига чурук бир ятак ёпинган, эғнида эски чит кўйлак, оёқларида жуда эски калиш. Аммо Йўлчини унинг кийимлари эмас, самбитдай қомати, нурдан яратилгандай тиниқ юзи ўзига тортади.

Бу ерда биз Кумуш билан Гулнор ёки Отабек билан Йўлчи орасидан синфий зиддият излаётганимиз йўқ. Бу қаҳрамонларнинг ҳар бири ўз даврининг жозибали фарзандларидир. Биз А. Қодирий билан Ойбек орасида маълум яқинликдан ташқари муҳим фарқлар ҳам борлигини, бу — марказий қаҳрамон танлашда, давр руҳини очишда, тил ва услубда кўзга яққол ташланиб туришини айтмоқчимиз.

Одий меҳнаткашлар орасидан чиққан Ойбекнинг инсоний қиёфаси Октябрь революцияси ва ундан кейинги бўронли йилларда шаклланган. Ойбек Йўлчи каби эзилган, аммо мағрур, довюрак меҳнаткашларнинг қаҳрамонликларини ўз кўзи билан кўрган. Адиб уларнинг ҳис-туйғуларини, характерларини тасвирлаётганда хотирасидан шунга муносиб сўз ва иборалар қидириб топади.

«Йўлчи ишдан бир лаҳза бўлсин тўхтамади» жумласини «бир лаҳза ҳам тўхтамади» дейиш мумкин эди. Адабий тил қоидаларига кейинги жумла кўпроқ тўғри келган бўлар эди. Аммо «бўлсин» ўрнига «ҳам» дейилса, жумла анча юмшаб қолар, унинг ички ритми ўзгарар эди. Ҳолбуки, «бўлсин» сўзи алоҳида бир ургу билан тўнка кавлашдай дағал меҳнатнинг ритмига мослаб ишлатиляпти. Ойбек эпик ёзувчи, унинг услубидаги нафосат меҳнаткаш йигитларга хос вазминлик

билан кўринади. У жумлаларни жуда юмшатиб, майинлаштириб юборадиган боғловчиларни суймайди. «Қиз ҳали ёш бўлсада, бўйчан эди», ёки «Йўлчи... манглайдан терини сидирди-да» жумлаларнинг биринчисида «бўлса ҳам», иккинчисида «сидирди ва» ёки «сидирди-ю» дейиш мумкин эди. Аммо адиб Йўлчининг характериға мос келадиган бир салмоқ ва вазминлик билан бундай нозик боғловчилардан қочади. Гулнорни «хипча бўйлик» ёки «қомати ингичка» дейиш мумкин эди. Аммо Ойбек ўша мардона бир услуб билан «бичими ингичка» деб қўя қолади. «Сочларининг жингалаклариди шуълалар мавжланиб ёнар эди» — шуълаларнинг ёниши, мавжланиши Ойбекнинг шеърларида ҳам кўп учрайди. Бу ерда мавжланиб ёнган шуълалар кун қизиган ёз пайтини кўрсатади, оғир ишда ёниб турган Йўлчининг ҳолатиға тўғри келади ва Гулнорнинг оловли жозибасини ифода қилади.

Қиз орқаға қайрилиб қараганини «қайрилиб боқди» дейиш Тошкентда ўсган Ойбекнинг услубиға мос келади. «Йўлчи... енгил, лекин юракнинг ичидан келган бир хўрсиниш билан яна ишға тушди». Йўлчи ўта нозик зиёли одам бўлса, эҳтимол, унинг хўрсиниши юрак тубидан ёки қалб қаъридан чиқар эди. Шунда ҳам унинг ҳозирги ҳолати аниқ ифодаланмас эди. Чунки бу ерда сўз шодлик аралаш енгил бир хўрсиниш ҳақида бораётир. Аммо Йўлчидай содда, самимий йигит илк муҳаббат туйғусини юрак ичидан чиққан мана шу хўрсиниш билан билдирганда, биз унинг вазмин, мардонавор характерини яна бир марта ичдан ҳис қиламиз.

Демак, Ойбекнинг мардонавор эпик услуби бош қаҳрамоннинг характеридан чиқиб келяпти. Бош қаҳрамоннинг андазасини эса ёзувчи ўз ички дунёсидан ва ҳаётий тажрибасидан оляпти. Етакчи характерлар ёзувчи тилининг характерини, яъни унинг услубини бевосита акс эттириши мана шунда кўринади.

Маълумки, яхши асар ҳамиша ёзувчининг қалбини тўлқинлантирган илҳомнинг натижаси бўлади. Қуруқ, таъсирсиз асар эса илҳомсиз ёзилади. Бу ҳақда А. Қаҳҳор 1944 йилда қуйидагиларни айтган эди:

«Таланти, билими, ҳунари жиҳатидан бир даражада бўлган икки ёзувчи муҳаббат ҳақида ёзса, шу му-

Ҳаббат ҳиссини бошдан кечиргани яхшироқ ёзади... Ёзувчи ўзи ҳис қилмаган нарса тўғрисида ёзса, буни ўқиган ўқувчи ҳам ҳеч нарсани ҳис қилмайди... Ҳис, ички дард кишининг қалбини тошириб юборади. Бундай вақтда киши ўзини қаерга қўйишини билмайди. Ўзининг дардига бошқаларни шерик қилиш, юрагини бўшатиш истаги кишига азоб бериш даражасига етади. Шу вақтда қўл қаламга боради... Фикр тўкила боради. Ёзиб улгуриб бўлмайди. Кишидаги мана шундай ҳолатни одатда илҳом дейишади... Илҳом келгани— ёзувчининг тўла ҳис қилгани, илҳом келмагани ҳали ҳис қилмагани бўлади»¹⁹².

Бир ҳодисани икки адиб икки хил ҳис қилиши ва икки хил тасвирлаши мумкин. Бир ёзувчининг илҳомини келтирган ҳис иккинчисининг илҳомини келтирмаслиги мумкин. Бу ҳаммаси ёзувчи талантининг ички хусусиятларига, унинг майлига, ҳаётда нималарни кўпроқ севишига, нималардан кўпроқ нафратланишига, кўзи нималарни аниқроқ кўришига боғлиқ. А. Қаҳҳор «Сароб»ни илҳом билан ёзган. Аммо шу «Сароб»ни шундай илҳом билан Ойбек ёзишини тасаввур қилиш мумкин эмас. Чунки Ойбекка хос истеъдоднинг характери бошқача. Ойбек халқнинг кўнглини ўстирадиган, ўзига ишончини оширадиган, ифтихор туйғусини кучайтирадиган Йўлчи ва Навоий каби нодир қаҳрамонларни жуда аниқ ҳис қилади ва илҳом билан тасвирлайди. Ойбек кўпроқ меҳнаткаш халқнинг фазилатларини улўлашга ва куйлашга интилади. Ҳаётда учрайдиган салбий ҳодисаларга ва ёмон одамларга қарши нафрат туйғуси Ойбекда ҳам кучли. Ойбек ҳақиқатпарвар ёзувчи, оқу қорани яхши танийди ва ҳаққоний кўрсатади. Лекин унда эпик ёзувчиларда бўладиган бағри кенглик бор, нафрат билан тасвирлаган одамини ҳам шармандасини чиқариб кулги қилишга йўл бермайдиган шафқатли даҳо (русчаси «добрый гений») бор. Бир чекаси шунинг учундир Ойбек ижодида сатира кам учрайди.

А. Қаҳҳор ҳам меҳнаткаш халқни севади, унинг фазилатларини меҳр билан тасвирлайди. Шу билан бирга, А. Қаҳҳор яхши кишиларни ёмон кўйларга соладиган салбий ҳодисаларни жуда чуқур ҳис қилади.

¹⁹² А. Қаҳҳор, Қўлёзма, 2-бет.

Унинг таланти асл эътибори билан аналитик талант. У ижобий қаҳрамонларни тасвирлаганда ҳам уларнинг фазилатларини Ойбек каби кўтаринки руҳда куйламайди, аммо бадий таҳлил воситаси билан ҳаётдагидай аниқ қилиб кўрсатади. А. Қаҳҳор ўз ижодини аёвсиз сатирадан бошлаган эди. Илғор кишиларимизнинг ўсиб-унишига, жамиятимизнинг гуллаб-яшнашига халақит берадиган салбий ҳодисаларни фош қилувчи сатира А. Қаҳҳорнинг бутун ижодидан қизил ип бўлиб ўтади. Бу жанговар қуролни А. Қаҳҳор зўр маҳорат билан ишлатиб, жуда кўп ҳажвий характерлар яратди. Аҳмад полвон, Асрор бобо, Саида каби кәҳрамонона характерлар эса ёзувчининг ҳаётимизга хос ижобий ҳодисаларни ҳам маҳорат билан улуғлаганини кўрсатади. Унинг ўтмишдан олиб ёзилган асарларида А. Қодирийнинг Анвари ёки Ойбекнинг Йўлчиси каби қаҳрамонлар эмас, Қобил бобо, Туробжон, Сотиболди каби бечораҳол, жабрдийда кишилар диққат марказида туради. А. Қаҳҳор мана шундай жабрдийдаларнинг ички дунёсини аниқ ҳис қилади ва илҳом билан тасвирлайди.

«Ҳамма ёқ жим. Фақат пашша ғинғиллайди, бемор инқиллайди. Ҳар замон яқин-йироқдан гадой товуши эшитилади: «Ҳей, дўст, шайдулло ба номи олло, садақа радди бало, бақавли расули худо...».

Бир кечаси бемор жуда азоб тортиди. У ҳар инграганда Сотиболди чаккасига буров солинган кишидай талвасага тушар эди. Қўшниси — бир кампирни чақирди. Кампир беморнинг тўзиган сочларини тузатди, у ёқ бу ёғини силади, сўнгра... йиғлади.

— Бегуноҳ гўдакнинг саҳарда қилган дуоси ижобат бўлади, уйғотинг қизингизни! — деди.

Бола анчагача уйқу ғашлиги билан йиғлади, кейин отасининг ғазабидан, онасининг аҳволидан қўрқиб, кампир ўргатганча дуо қилди:

— Худоё аямди дайдиға даво бейгин...»¹⁹³.

Бу парчани теран психологик тасвирнинг ажойиб намунаси дейиш мумкин. Беморнинг оғир аҳволини биз фақат унинг инқиллашидан эмас, оғир, фожиавий жимликда пашшанинг ғинғиллаб учаётганида ва га-

¹⁹³ А. Қаҳҳор, Асарлар, Олти томлик, I том, Тошкент, 1967, 57-бет.

дой товушидан ҳам сезамиз. Ичкарида одам ўлаётган пайтда ташқарида гадойнинг садақа сўраб, арабча-форсча сўзларни қофияга солиб оҳангдор қилиб айтиши А. Қаҳҳорга хос бадий анализнинг бир мисолидир. Гадоилар ҳам ғариб бир воқеликнинг вакиллари, аммо арзимаган садақа қайда-ю, тирик бир одамнинг жон беролмай инқиллаши қайда! Адиб бу икки фактни бир-бирига уриштириб бадий ўт чиқаради. Арабча-форсча аралашган эски китобий тил ҳаётдан нақадар узилиб қолгани, реал воқеликка қай даражада ярашмаслиги жонли тил билан унинг орасидаги кескин контрастдан билинади. Гап бу ерда фақат тилда эмас. Гап бир-бирига зид бўлган ҳисларни чоғиштириб, бадий таҳлил йўли билан уларнинг таъсир кучини оширишда.

Кўшни кампирнинг тўсатдан йиғлаши беморнинг ўлими яқинлигини кўрсатадиган психологик деталь. Сотиболди хотинини қутқариш учун чилёсин ҳам қилдирди, уйқудаги қизчасига ғазабини ўтказиб, унинг дуосини ҳам олди. Аммо ҳаммаси беҳуда. Бемор ўлди. Бундан беҳабар гўдак ҳикоянинг охирида уйқу аралаш яна бир марта: «Худоя аямди дайдига даво бейгин» дея экан, кишининг юрак-бағри эзилиб кетади. Бир қарашда ёзувчи гўдакка шу дуони ўргатган катталарнинг ожизлигига истехзо қилаётгандай бўлади. Аслида бу ўтмишдаги воқеликка қарши қаратилган истехзодир. Биз Сотиболдига ҳам, унинг оиласига ҳам жуда ачинамиз, ёзувчи бизда уларга нисбатан чуқур ҳамдардлик ҳисси уйғотади. Айни чоқда, шафқатсиз реалист А. Қаҳҳор бу жабрдийда кишиларнинг ўзлари ҳам қолюқ ва онгсиз одамлар эканини яширмайди. Уларнинг фожиаларига ҳамдардлик билдирар экан, камчиликларига танқидий кўз билан қарайди.

А. Қаҳҳорнинг услубига хос ихчамлик, образлилик, халқчиллик, унинг асарлари тилидаги гўзаллик ва тиниқлик адабиётшунослар томонидан кўп таҳлил қилинган. Айниқса, Машҳура Султонованинг махсус монографиясида бу мавзулар атрофлича кўриб чиқилган¹⁹⁴. Шунинг учун биз яхши ўрганилган масалаларга кўп тўхталмадик. Фақат А. Қаҳҳорнинг услуби аналитик услуб эканини, унинг асарларига сатира ва пси-

¹⁹⁴ М. Султонова, А. Қаҳҳорнинг услубига доир, Тошкент, «Фан» нашриёти, 1967.

хологик таҳлил алоҳида ўрин тутишини таъкидлаб ўтмоқчимиз.

Демак, ҳар бир ёзувчининг ўзига хос услуби ундаги даҳонинг характеридан келиб чиқади. Ёзувчига қандай мавзуларда, қандай жанрларда кўпроқ илҳом келиши, яъни у нимани аниқроқ, чуқурроқ ҳис қилиши мазкур ёзувчининг такрорланмас услубини белгилайдиган ички омиллардандир.

Реалистик характер образнинг ижтимоий мазмунини ҳам, индивидуал хусусиятини ҳам ўзида мужассамлантиришини айтган эдик. Типлаштириш ва индивидуаллаштириш—бир бутун ижодий жараённинг иккита асосий томони эканлиги маълум. Ёзувчининг услуби ҳам мана шунга ўхшаш иккита асосий жараённинг бирлашишидан таркиб топади. Ёзувчи яшаган давр, унинг гражданлик қиёфасини шакллантирган инсоний муҳит, асарларига мавзу ва материал берган ҳаётий тажриба — бу ҳаммаси ёзувчи ижодининг ғоявий-тематик мундарижасини белгилайди. Ғоявий мундарижа эса ёзувчи услубининг ижтимоий мазмунини ташкил қилади. Ёзувчининг табиати, унга хос даҳонинг характери, унинг нималардан кўпроқ илҳомланиши, илҳомланган мавзусини қандай ифодалаши—мазкур ёзувчига хос услубнинг индивидуал шаклини белгилайди. Албатта, шакл ва мазмунни бир-биридан ажратиш мумкин эмас. Ёзувчи услубида ҳам ижтимоий мазмун билан индивидуал шакл доимо диалектик бирликда яшайди.

ХОТИМА

Биз ўзбек совет прозасининг шаклланишида халқимиз яратган жонли тил қандай иштирок этганини баҳоли-қудрат таҳлил қилдик. Ишимизнинг мавзу ва мақсадидан келиб чиқиб, прозамиз шаклланган давр материалларига асосландик. Ўзбек реалистик прозасининг қандай шаклланишини Ҳамза, А. Қодирий, С. Айний, Ғ. Ғулум, Ойбек, А. Қаҳҳор каби йирик ёзувчиларимизнинг ижодлари белгилайди. Шу сабабли ишимизга уларнинг асарлари асосий таҳлил объекти қилиб олинди.

Энг яхши ўзбек адиблари халқ орасидан етишиб чиқди ва совет жамиятининг тарбиясини олиб камол топди. Шунинг учун улар классик маънодаги реализм билан чекланиб қолмасдан, социалистик реализм адабиётининг талабларига жавоб берадиган халқчил, партиявий асарлар ёздилар.

Маълумки, халқчиллик ва партиявийлик принциплари адабиётда бир-бирига боғлиқ ҳолда тараққий этади. Чунки Коммунистик партиянинг энг олий мақсади — халқ манфаатлари учун хизмат қилишдир. Октябрь революцияси ҳам, социализм қурилиши ҳам, бошқа ҳамма оламшумул ишлар ҳам меҳнаткаш халқнинг бахт-саодатини кўзлаб амалга оширилади.

Мавзумизга бевосита алоқадор бўлган миллий тиллар масаласига келсак, Коммунистик партия ҳар бир халқнинг меҳнаткашлар оммасига тўлиқ етиб борадиган янги адабий тилни тараққий эттириш учун шароит яратиб берганлиги ҳам халқ манфаатларига хизмат қилишнинг ажойиб мисолларидан эканини кўрамыз.

Чинакам халқчил ёзувчиларимиз халқ манфаатларини кўзлаб ёзган асарлар гоҳ бевосита, гоҳ билвосита партиямиз олдида турган олий мақсадга хизмат қилади. Ҳамза ўзининг революцион шеърлари, «Бой ила хизматчи» драмаси билан халқчиллик ва партиявийлик принципларига бевосита амал қилди. А. Қодирийнинг тарихий романлари феодализм иллатларига ва уларнинг қолдиқларига қарши кураш руҳи билан суғорилганлиги, халқ учун жон куйдирган кишиларни улуғлаганлиги, халқчил адабий тилнинг шаклланишига ёрдам берганлиги туфайли партиямиз кўзлаган олий мақсадга билвосита хизмат қилди. А. Қодирийнинг «Обид кетмон» қиссаси бадий тасвир жиҳатидан унинг романлари даражасида ёрқин бўлмаса ҳам, ёзувчининг совет адабиётига хос партиявийлик принципига амал қилганини кўрсатувчи характерли далилдир. С. Айний, Ойбек, Ғ. Ғулом, А. Қаҳҳор каби етакчи адибларимиз ижодида эса халқчиллик ва партиявийлик принципларининг ўзаро бирлиги яна ҳам ёрқин акс этди.

Ўзбекистонда амалга оширилган маданий инқилоб жараёнида янги адабий тилни жонли халқ тили асосида ривожлантиришга совет давлати алоҳида эътибор берганини биз кўпгина фактларда кўриб ўтдик. Партиямизнинг бу борадаги сиёсати чинакам реалистик проза яратаётган ва жонли халқ тили бойликларини адабиётга олиб киришдан астойдил манфаатдор бўлган ёзувчиларимизнинг юксак интилишларига ва ижодий изланишларига кенг йўл очиб берди. Бусиз янги адабий тилнинг шаклланиши ҳам, тўлақонли реалистик прозанинг майдонга келиши ҳам тарихан қисқа бир даврда амалга ошиши амримаҳол эди.

«Реализм маълум бир халқнинг адабиётида ўзига хос бадий сўз системаси сифатида мазкур миллий тил шаклланмасдан олдин майдонга келолмайди, реализм— миллий тилнинг адабий нормалари шаклланиши билан боғлиқ ҳолда... ёки миллий тил шакллангандан кейин пайдо бўлади ва равнақ топади»¹.

Машҳур тилшунос олим В. В. Виноградовнинг бу назарий фикрини реализм йўлига ўтган ҳамма миллий

¹ В. В. Виноградов, О языке художественной литературы, М., 1959, стр. 466.

адабиётларнинг тажрибаси, шу жумладан, ўзбек прозасининг тажрибаси ҳам тасдиқлайди. Фақат биздаги реализм миллий тилимиз шакллангандан кейин эмас, балки миллий тил нормаларининг шаклланиши билан бир вақтда пайдо бўлди. Ўзбек ёзувчилари миллий тил нормаларининг яратилишини кутиб ўтирмасдан, ўзлари бу улкан жараёнга етакчи куч сифатида иштирок этдилар. Бизда тарихий шароит шундай бўлдики, ўзбек буржуа миллати энди пайдо бўлиб келаётган давр социалистик революция даврига уланиб кетди. Буржуа миллати пайдо бўлиб келаётган йилларда адабий тилда юз берган миқдорий ўзгаришлар революциядан кейин жуда тез шаклланган ўзбек социалистик миллати томонидан сифат ўзгаришига айлантирилди. Инқилобдан олдин миллий буржуазияси ва миллий пролетариати шаклланиб улгурмаган ўзбек халқи миллий адабий тил яратишда зиёлиларга, хусусан, ёзувчиларга беҳад улкан вазифалар юкледи. Ҳамза, С. Айний, А. Қодирий, Ғ. Фулом, Ойбек, Ҳ. Олимжон, А. Қаҳҳор, Уйғун, К. Яшин каби ёзувчиларимиз жонли халқ тили асосида классик адабий тилимизнинг энг яхши анъаналарини новаторларча давом эттириб, фольклордан ҳам, рус ва жаҳон халқларининг замонавий тил яратиш борасидаги тажрибаларидан ҳам ижодий фойдаланиб, миллий тилнинг адабий нормаларини яратишда ташаббускорлик кўрсатдилар. Миллий тил яратиш учун курашда ёзувчиларимиз энг олдинги сафда бордилар.

Маънавий ҳаётимизда юз берган ўзгаришлар, ўзбек социалистик миллатининг тез суръатлар билан шаклланиши, адабий тилнинг жонли халқ тили асосига ўтиши реалистик адабиётнинг уфқини кенгайтди, имкониятларини оширди. Халқ тилини яхши биладиган ва астойдил севадиган ёзувчиларимиз революцион воқеликдан илҳом олдилар, ҳаётда юз бераётган энг илғор тенденцияларни ҳам, миллий адабий тилнинг тараққиётини ҳам ўз асарлари воситаси билан қўллаб-қувватладилар. Адабий тилдаги сифат ўзгариши адабиётда ва бадий тилда реализмнинг ғалабаси шаклида юз берди.

Албатта, адабий тилдаги бу сифат ўзгаришига 1905 йил революциясидан сўнг ўзбек адабий тилида кўринган миқдорий ўзгаришлар маълум даражада за-

мин ҳозирлади. Ҳамза, С. Айний, А. Қодирий каби инқилобдан олдин қўлига қалам олган ёзувчиларимиз ўша даврда муҳим бир тайёргарлик босқичини ўтганликлари уларнинг революциядан кейинги ижодий юксалишларига ёрдам берди.

Бироқ адабиётимизда ва адабий тилимизда Октябрь революциясидан кейин юз берган ўзгаришлар беқиёс даражада улкан бўлди. Ёзувчиларимиз тасвир этган илғор ғоялар, теран ҳис-туйғулар ва ёрқин характерлар жонли халқ тили бойликлари билан янги адабий тил имкониятларини бир-бирига қўшиб уйғунлаштириш имконини берди. Ўзбек совет прозасининг шаклланишида халқ тилининг иштироки фақат қаҳрамонларнинг ички дунёлари ҳаққоний кўрсатилиши, тўлақонли инсоний характерлар яратилиши, ҳар бир ёзувчи ўзига хос шахсий услубда ижод этиши билангина чекланмайди, албатта. Проза асарларининг жанри, конфликти, сюжети, композицияси, портрет ва пейзаж каби компонентлари ҳам бадний тилнинг иштироки билан майдонга келади. Бадний тил мана шу компонентлар орқали асарнинг ғояси ва мавзуга ҳам таъсир кўрсатади. Аммо биргина ишда бу масалаларнинг ҳаммасини чуқур тадқиқ этишнинг иложи йўқ. Шунинг учун ҳозирча биз асосий эътиборни юқорида айтиб ўтилган назарий масалаларга бердик ва прозамизнинг дастлабки йигирма йиллик даври билан чекландик. Улуғ Ватан уруши ва ундан кейинги даврлар прозасининг бадний тилида кўпгина ўзига хос томонлар борки, уларни бошқа назарий масалалар аспектида ўрганамиз.

Бу ерда биз жонли халқ тили бойликларидан фойдаланиш, теран инсоний ҳис-туйғуларни ҳаққоний тасвирлаш, тўлақонли характерлар яратиш, такрорланмас индивидуал услублар кашф этиш масалаларига кўп эътибор берганимизнинг илмий-назарий сабабларидан ташқари, амалий сабаблари ҳам бор. Ўзбек реалистик прозасини камолга етказган А. Қодирий, Ойбек, Ғ. Ғуллом, А. Қаҳҳор каби йирик санъаткорлар ҳозир орамизда йўқ. Аммо улар эришган ижодий ютуқлар, уларнинг бадний тил бобидаги санъатлари, халқ тилидан фойдаланишдаги ибратли тажрибалари кейинги авлодлар томонидан давом эттирилиши ва янада юксак даражага етказилиши керак.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
Тарихга бир назар	10
Сифат ўзгариши йўлидаги миқдорий ўзгаришлар	27
Ҳаққоний ҳис-туйғулар тили	53
Ёрқин характерлар тили	98
Тил ва шахсий услуб	140
Хотима	162

На узбекском языке

Пиримкул Кадыров

НАРОДНЫЙ ЯЗЫК И РЕАЛИСТИЧЕСКАЯ ПРОЗА

Ўзбекистон ССР ФА А. С. Пушкин номи Тил ва адабиёт институтининг илмий совети, ЎзССР ФА Тарих, тилшунослик ва адабиётшунослик бўлими томонидан нашрга тасдиқланган.

Редактор *М. Алиева*
Техмуҳаррир *В. Тарахович*
Корректор *О. Абдуллаева*

Р05291. Теришга берилди 28/Х1-72 й. Босишга рухсат этилди 26/III-73 й. Формати 84×108^{1/16}. Босмаҳона қоғози № 1. Босма л. 8,82. Қоғоз л. 2,625. Ҳисоб. нашриёт л. 8,5. Нашриёт № 351. Тиражи 2000. Баҳоси 98 т. Заказ 56.

ЎзССР „ФАН“ нашриётининг босмаҳонаси, Тошкент, Черданцев кўчаси, 21.
Нашриёт адреси: Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.

Қодиров П.

Халқ тили ва реалистик проза. Т., «Фан», 1973.

166 б. (ЎзССР ФА А. С. Пушкин номи Тил ва адабиёт ин-ти).

Кадыров П. Народный язык и реалистическая проза.

4Ўз+8Ўз

*ЎЗБЕКИСТОН ССР „ФАН“ НАШРИЁТИ
ЯҚИНДА ҚУЙИДАГИ КИТОБЛАРНИ.
НАШР ЭТДИ*

Коллектив, «Адабий мерос», 3-китоб.

Коллектив, «Нутқ маданиятига оид масалалар».

Ю. Султонов, «Сув ва ҳаёт».

М. Маматқулов, «Ер ости бўшлиқлари».

Ушбу китобларни олиш учун Ўзбекистон ССР китоб савдоси бирлашмасига — Тошкент шаҳар, 700129, Навоий кўчаси, 30-уйга мурожаат этинг.